Національна академія наук України
Інститут історії України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОРОЛЬОВ ГЕННАДІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 342.24.001.13(4–191.2)"XIX–XX ст."

ДИСЕРТАЦІЯ

ФЕДЕРАТИВНІ ПРОЕКТИ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ЗАРОДЖЕННЯ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА РЕАЛЬНА ПОЛІТИКА (1815–1921 рр.)

07.00.02 – всесвітня історія
Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело_____Г.О. Корольов

Науковий консультант –
Верстюк Владислав Федорович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Корольов Г.О. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: зародження, еволюція та реальна політика (1815–1921 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – Всесвітня історія. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2020.

Дисертація присвячена історії федеративних проектів у «довгому XIX ст.» та в «епоху війн і революцій» у Центрально-Східній Європі (1914–1921). Основна гіпотеза роботи полягає у твердженні, що в XIX ст. федеративні ідеї та проекти спочатку розвивалися як ідеологічні утопії, а на початку XX ст., особливо під впливом Першої світової війни, вони перетворилися на інструмент реальної політики.

Актуальність обраної теми зумовлена тенденціями політичного розвитку Європейського Союзу, де спостерігається зростання сепаратизму та націоналістичних рухів у кількох регіонах та державах-членах. У сучасній Україні федералізм у політичних та інтелектуальних дебатах інтерпретують як шлях до розколу держави або як «російський сценарій» дестабілізації внутрішньополітичного життя.

Новизна репрезентованого дослідження полягає в тому, що теоретичному вимірі вперше в українській історіографії: запропоновано концептуалізацію, систематизацію та класифікацію федеративних проектів та ідей у Центрально-Східній Європі (1815–1921 рр.); проведено компаративний аналіз різноманітних федеративних ідей, проектів «сполучених штатів» та федералізації нових національних держав; висвітлено еволюцію федералізму як ідеології й політичної теорії із застосуванням методології «перехресної історії»; показано,

що концепції екстериторіальної та національної автономії не мали стосунку до федеративної теорії, а були скорше елементом політичної риторики; доведено, що федеративні проекти в Центрально-Східній Європи розроблялися як ідеологічні утопії, однак у політичній боротьбі та націєтворчих процесах використовувалися як інструмент реальної політики.

У дисертації запропоновано нове бачення у висвітлені двох основних видів федералізму у Центрально-Східній Європі. Першим була ідея «сполучених штатів», що передбачала створення національних держав на зразок політичної моделі США. Другий вид – це національна федералістська традиція, заснована на «етнографічному детермінізмі» та засаді про формування національної держави як федерації.

У роботі виокремлено основні історіографічні тенденції у дослідженні федералізму в Центрально-Східній Європі. По-перше, федералізм розглядали як концепцію центральноєвропейської інтеграції, коли метою оголошували створення державного союзу на засадах рівності, демократії та республіканського устрою. По-друге, федералізм був інструментом реальної політики, а не щирою концепцією, яку прагнули втілити. Тому поява різноманітних федеративних / конфедеративних проектів була реакцією на історичну ситуацією «між Німеччиною й Росією», в яку потрапили малі нації. Методологія дослідження опирається на історію ідей та «перехресну історію» (фр. histoire croisée). Джерельна база дослідження є досить репрезентативна. У роботі використано архівні матеріали з декількох зарубіжних та українських архівів, а також значну кількість літератури різними мовами.

Витоки федеративних ідей у Центрально-Східній Європі пов’язані з філософією Просвітництва, явищем європейського абсолютизму, впливом романтизму та націєтворчими процесами. Поява інтересу до федералізму була пов’язана зі створенням США. Велика французька революція 1789 р. посилила

прагнення щодо емансипації для малих / неісторичних націй. Саме тоді з'явилися варіанти такого звільнення: ідея європейської федерації вільних народів, концепції федералізації імперій, концепт слов'янської федерації та утопія про «священний союз людства».

У XIX ст. федералізм перетворився на одну з модерних ідеологій. Його розуміли як концепцію концентрації та виокремлення національного простору. Національні діячі, що повсякчас зверталися до федеративної ідеї як моделі розв'язання національної проблеми, переважно виступали за це рішення з позиції політичної слабкості. У цьому випадку їхні федеративні візії можна розглядати ідеологічними утопіями, що, з одного боку, містили ідеї демократії, гуманізму та кантівського «вічного миру», а з другого – були далекі від реальної політики.

Інший вимір федеративна ідея мала під скіпетром Романових, де її сприймали концепцією виокремлення національних спільнот усередині імперії, тим самим конструюючи теорії домінування свого власного народу або країни в межах майбутньої (пан)слов'янської федерації. Проект «Вільна спілка» М. Драгоманова опирався на анархічне потрактування федералізму, а федерацію почали розуміти як форму державного устрою. Цей проект був спрямований на видозміну природи імперії, створення умов реалізації права націй на самовизначення та громадянську рівноправність. М. Бакунін також розглядав анархічну природу федералізму, який уважав альтернативою не просто до імперії, але й держави як такої. На його думку, федерація ставала найліпшим утіленням анархізму, коли свобода відіграє роль регулятора влади.

Реформа політичної системи Габсбурзької імперії не могла мати далекосяжних перспектив. Конституційний компроміс 1867 р. передбачав процес узгодження норм угорської конституції з правовою базою Австрії. Габсбурзька монархія була перетворена на конфедерацію, в основі якої лежав імперський федералізм. Розділення суверенітету в Австро-Угорщині хвилювало

теоретиків австромарксизму (К. Реннера, О. Бауера), які запропонували концепцію екстериторіальної автономії задля збереження інтегральності імперії.

Проект «Сполучених штатів Великої Австрії» А. Поповичі був консервативною утопією. Його автор використав федералізм як інструмент збереження імперського панування, не запропонувавши механізму впровадження федеративного устрою. Ішлося про свого роду адміністративну реформу, спрямовану на стирання етнічних кордонів усередині Австро-Угорщини.

Ідеї «обласної» автономії та російської федерації не були пов'язані з розв'язанням національного питання. Усі тодішні проекти децентралізації та федералізму, запропоновані російськими ліберали, націлювалися на зміцнення імперії, що сприймалася єдиним носієм суверенітету, і не суперечили принципові «державної єдності».

Польські діячі спочатку виступали за відновлення Царства Польського. Сіоністи дотримувалися кадетських позицій. Ліві єврейські діячі, здебільшого ідеологи Бунду, розглядали ідею національно-персональної автономії як найкращий варіант збереження незалежності євреїв та уникнення асиміляції. Українські діячі мали два погляди на автономію – національно-територіальна й національно-культурна. Білоруські та литовські політики не висували гасла національної автономії у вузькому значенні. «Крайовці» обґрунтовували проекти відбудови Великого князівства Литовського.

Розвиток російського академічного дискурсу найкраще відображено у працях О. Ященка та О. Жиліна. Теорія дуального федералізму першого доводила тезу про множинність суверенітету. Другий обстоював поняття федерації як союзної держави. Обидва трактували федералізм на основі

конституційного паралелізму, себто розриву між формальною й реальною конституцією.

Початок Першої світової війни детермінував появу багатьох федеративних проектів, осмислюваних як концепції вдосконалення імперій. Проект «Слов'янської імперії» К. Крамаржа став пропозицією створення федеративної імперії. Автор обґрунтував систему влади, що характерна для союзних держав. Частини цієї імперії у формі царств і королівств не діставали права єдиного суверенітету, а лише передавали його до центру, яким був російський імператор. «Нова Європа» Т. Масарика, так само як ідея «Середньоєвропейського союзу», були ідеологічними утопіями, деякі положення яких згодом втілено у проекті «Чехословаччина». Загалом ці ідеї можна розглядати в контексті реальної політики, а не як правдиві інтеграційні проекти для «нових» націй у Центральній Європі.

Ідея О. Ясі про створення Дунайської конфедерації у складі «п'яти націй» стала однією з концепцій збереження габсбурзького панування в Центральній Європі. Після революції 1918 р. він виступав за внутрішню федералізацію Угорщини шляхом упровадження кантонального устрою, що опирався на концепцію «східної Швейцарії».

Проект «Сполучених штатів Польщі» І. Падеревського був тактичним кроком щодо винесення «польського питання» до міжнародної аґенди. Федеративні ідеї мали вирішальний вплив на суть польської східної політики. Ідея «Міжмор'я» була скорше реакцією на ситуацію «між Німеччиною й Росією», ідеалістичною програмою політичного ладу та ніколи не була частиною серйозного політичного наміру. Ідеї литовської федерації та «Балтійського союзу» відображали спроби зміни східної політики. Проекти П. Гіманса передбачали створення польсько-литовської федерації під міжнародною опікою.

Після Лютневої революції 1917 р. ідеї автономії й федерації полонили уми революціонерів і діячів національних рухів. Восени 1917 р. Тимчасовий уряд мав плани щодо впровадження своєрідної кантональної системи. Тему федералізму в тогочасному суспільному дискурсі розглядали в контексті США чи Швейцарії, які сприймали ідеальними прикладами запровадження федеративного устрою.

Серед українських лівих політиків найбільший вплив мала ідея національної автономії, що була також втілена законом про національно-персональну автономію. Після підписання Брестського договору в середовищі еліт УНР обговорювали можливі варіанти великих федеративних утворень у Східній Європі. У листопаді 1918 р. П. Скоропадський спробував урятувати Українську Державу федеративною грамотою. У січні 1919 р. ухвалено Акт Злуки, що за своєю суттю передбачав створення конфедеративного об'єднання УНР і ЗУНР.

Ідея українсько-білоруської федерації не здобула будь-якого практичного втілення, залишаючись інструментом переслідування конкретних політичних цілей. Ідея федерації України та БНР була скорше інструментом реальної політики, аніж серйозною політичною концепцією, яку кожна зі сторін прагнула втілити.

Після підписання Версальського миру А. Луцкевич розмірковував над створенням союзу держав між Балтійським та Чорним морями. М. Грушевський закликáв до витворення чорноморської або європейської соціалістичної федерації, а пізніше запропонував ідею «сполучених штатів» для України. Політично-правова концепція О. Ейхельмана ґрунтувалася на принципах народовладдя й передбачала створення конфедерації на теренах колишньої Російської імперії.

1918 р. більшовики відмовилися від конфедерації як принципу організації держави, а тому звернулися до популярної федеративної ідеї, трактованої як інструмент реальної політики та засада відновлення втраченого імперського статусу. Під гаслом федералізму й автономії більшовики вступали у відносини з новоствореними республіками.

Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі можна пояснити в контексті історичної ситуації «між Німеччиною й Росією». Якщо в «довгому XIX ст.» йшов процес «націоналізації імперії», то Перша світова війна зруйнувала уявлення про вічність імперій. У 1918 р. більшість національних діячів виходили з принципу «імперіалізації націй», риторично приймали формулу федералізації (конфедерації), при цьому навіть не думаючи про їх реалізацію.

Ключові слова: федеративний проект, федералізм, ідеологічна утопія, реальна політика, Центрально-Східна Європа, децентралізація, національна автономія, ідея «сполучених штатів», революція.

ABSTRACT

Korolov Gennadii. Federalist Projects in East-Central Europe: Origins, Evolution, and Realpolitik Policy (1815–1921). – Qualification Research Thesis. – A Manuscript.

A Thesis submitted for the Academic Research Degree of Doctor of Sciences in History with Specialization 07.00.02 – World History. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

The dissertation focuses on the history of ideas and the entangled history (histoire croisée) of federalist projects during both the “long nineteenth century” and the period of wars and revolutions in East-Central Europe (1914–1921). The core argument is that in the nineteenth century federative ideas and projects evolved as

ideological utopias, and at the beginning of the twentieth century, especially under the influence of the First World War, they became an instrument of a Realpolitik policy.

The central questions of the dissertation are: What contributes to the comparative analysis of several federalist projects aimed at an understanding of the disintegration of the empires - on the one hand, and the appearance of a national state - on the other? What conditioned shared interpretations and evaluations of the different federalist projects? It is no doubt that these projects were formed under specific political / geopolitical circumstances. Federalism had a common root with nationalism and other modern ideologies, and it is argued that during the Great War most of the national activists were supporters of federalism theory.

The importance of this thesis lies in contemporary politics in the European Union, where separatism and nationalist movements are on the rise in several regions and states. In today's Ukraine, federalism in the political and intellectual debate is interpreted as a way to split the state or as the "Russian scenario"—a scheme to destabilize domestic political life.

The novelty of the research is that for the first time in contemporary Ukrainian historiography, a conceptualization, systematization, and classification of federalist projects and ideas in East-Central Europe (1815–1921) is presented; in addition, a comparative analysis of various federalist ideas, projects of the "United States", and federalization of new national states is offered; the evolution of federalism as an ideology and political theory with application of the "entangled history" is discussed; and the concepts of non-territorial and national autonomy are interpreted as an element of political rhetoric or Realpolitik.

The entangled aspects of the thesis bring the historiography of the "long nineteenth century" federalist projects in multiple states throughout East-Central Europe together, drawing on the ideas of a number of prominent intellectualists and

political figures of the time (e.g., Ignacy Paderewski, Michał Römer, Mykhailo Hrushevsky, Oszkár Jászi, Anton Lutskievich, Witold Kamieniecki, etc.). The paper introduces new visions of the history of federalisms in East-Central Europe. The first one was the idea of "the United States" – the creation of nation-states based on states along the lines of the US political model. The second type was the so-called "national federalist tradition," based on "ethnographical determinism" and the admission that forming a national state was possible on the "historic lands".

The author analyses two historiographical dimensions of federalism in East-Central Europe. The first one centers on the identity of federalism and the idea of Europe. The second relates to federalism as an instrument of Realpolitik policy leading to the formation of a political system for new national states after World War I. Besides "entangled history," the methodology of the book is grounded in concepts of the Cambridge School's history of political thought, the Warsaw School's history of ideas and, finally, the Beziehungsgeschichte concept (Klaus Zernack). The sources of the research are extensive. For this work, archival materials from several foreign and Ukrainian archives, as well as vast secondary literature in different languages, has been used.

The author further presents the origin of different federalist ideas in East-Central Europe. The author explores the federalist concepts of Adam Czartoryski, Kazimierz Kelles-Kraus, Mykhailo Drahomanov, Mikhail Bakunin, Austroslavism of František Palacky, the idea of the Danubian confederation, and various utopias of the Slavic federation.

In the third chapter, federalism-related issues in the Habsburg Empire are considered. It also studies the essence of the constitutional compromise of 1867, the idea of non-territorial national autonomy, and the impact of Austro-Marxists (Karl Renner, Otto Bauer) in its elaboration, as well as the project of the "United States of Greater Austria" (Aurel C. Popovici). The case of Austro-Hungary illustrates the

entangled aspects of federalism, empire, and the strengthening of the Habsburg power. In this respect, the idea of national autonomy and national-personal autonomy could be defined as responses of the Austro-Marxists to the state reform of the empire.

The fourth chapter presents the political programs of the Russian liberals (i.e., the Cadets) and the projects of national autonomy in the Romanov Empire. It explores the autonomy projects of the Kingdom of Poland, the Ukrainian understanding of national-territorial autonomy, the Jewish vision of non-territorial autonomy, the concept of restoring the Grand Duchy of Lithuania and the idea of a "United States between Black and Baltic Seas" (Anton Lutskievich). Also, in the chapter the transfer of federalist ideas and the academic evolution of the Russian federalist discourse are analysed (Aleksandr Yashchenko, Yevgeniy Zhylin).

The five chapter explores various federalist projects, such as an idea of the "United States of Poland" (Ignacy J. Paderewski), the Intermarium concept, projects of the Polish-Lithuanian federation (Witold Kamieniecki's program) and two projects of Paul Hymans (in May and September 1921). Also, the project of a "Slavic Empire" (Karel Kramář) under Romanov rule, the role of the "Democratic Mid-European Union" in 1918, and the idea of a "New Europe" (T.G. Masaryk) are considered in a broader comparative dimension. The idea of a Danube Confederation (Oszkár Jászi) consisted of "five nations" was one of the concepts implying preservation of Habsburg domination in Central Europe.

The final chapter analyses the story of federative ideas in the Russian revolutionary discourse, the ideas of national autonomy and the federation during the Ukrainian revolution of 1917–1921. It considers the idea of a Ukrainian-Belarusian federation in 1918 and beyond, and various projects for the rebuilding of Eastern Europe (Anton Lutskievich, Mykhailo Hrushevsky, Otto Eichelmann). In 1918, the Bolsheviks renounced confederation as the foundational principle for creating a new socialistic state and therefore appealed to the popular federalist idea — they used

federalism as a tool of Realpolitik and the political slogan for restoring the lost imperial status. Finally, the author points out that federalist projects in Eastern Europe were used as a tool of Realpolitik by various national states as well as by the Bolsheviks.

In sum, the author argues that all federalist projects were a reaction to the historical situation "between Germany and Russia," but were not sincere federative appeals per se. In the case of East-Central Europe, these projects could be defined as concrete tools or even concepts of Realpolitik policy. After 1918, based on "imperializing nations" (as a continuation of "nationalizing empires" in 1914), the leaders of the new national states rhetorically accepted the formula of federalization without profoundly thinking about its further implementation. Federalist ideas had a common feature: on the one hand, they proclaimed an aspiration to shape the federation as a national state and, on the other, a temporary loyalty to national minorities. Such was the antinomic essence of federalism in the East-Central European case.

In East-Central Europe, many instances of this tension manifested themselves. Anton Lutskievich and Mykhailo Hrushevsky were willing to support federalization for their countries, but only if some Lithuanian and Eastern Galician or Belarusian lands would become part of their national states. In a similar way, Michał Römer and Witold Kamieniecki likewise accepted the federative concept, but only on the condition that Belarus and Lithuania would become parts of a revived Poland. Roman Dmowski adhered to this kind of concept, on the condition that Poland would be granted East Prussia or Lithuania. He, too, agreed to federalization of the country. Not to mention Masaryk's idea of Czechoslovakia as a "new Switzerland." Joseph Pilsudski's Realpolitik policy contained various federalist ideas which were used as a tool to shape the eastern border of a revived Poland.

Keywords: federalist project, federalism, ideological utopia, Realpolitik, East-Central Europe, decentralization, national autonomy, the idea of the "United States," revolution.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Корольов Г.О. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічної утопії до реальної політики (1815–1921 рр.). – К.: К.І.С., 2019. – 380 с. (22, 1 д. а.)

Рецензія:

Миколенко Д. Рец. на: Корольов Г.О. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічної утопії до реальної політики (1815–1921 рр.). – К.: К.І.С., 2019. – 380 с. // Український історичний журнал. – 2019. – № 4. – С. 222-227.

Зарубіжна колективна монографія

2. Korolov Gennadii. Federalistyczne utopie w Europie Środkowo-Wschodniej (na początku XX wieku): projekty “Stanów Zjednoczonych” wobec małych narodów // Czeskie badania nad Polską w kontekście Europy Środkowej i Wschodniej / Roman Baron, Roman Madecki, Jan Malicki (red.) – Praha: Historický ústav, 2016. – S. 379-388.

Статті, опубліковані в українських фахових та закордонних рецензованих виданнях

3. Корольов Г. О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – № 5. – 2010. – С. 103-117.

4. Корольов Г. О. Федералістська перспектива українського націєтворення «довгого» XIX століття // Київська старовина. – № 5. – 2010. – С. 54-63.

5. Корольов Г. Декабристський рух в історії «довгого XIX століття» // Література і культура Полісся. – Вип. 60. – Ніжин, 2010. – С. 65-71.

6. Корольов Г. Козацький автономізм XVIII ст.: характер і тенденції // Проблеми вивчення історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 17. – К., 2010. – С. 110-118.

7. Корольов Г. Більшовицька концепція федералізму в контексті Української революції 1917–1921 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 6. – К., 2011. – С. 257-272.

8. Корольов Г. Ідея автономізму в уявленнях діячів та сучасників доби Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 7. – К., 2012. – С. 126-147.

9. Корольов Г. Регенерація ідеї федералізму в Українській гетьманській державі 1918 р.: геополітичні та національно-ідентифікаційні чинники // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 8. – К., 2012. – С. 212-225.

10. Корольов Г. Українська історія Отто Ейхельмана: імперська лояльність та служіння «іншій» або «своїй» нації // Архіви України. – № 1. – 2014. – С. 156-167.

11. Korolov Gennadii. Środkowoeuropejski federalizm: od ideologicznych utopii do państw narodowych // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Rok 12. – Lublin, 2014. – Zeszyt 7. – S. 55-79.

12. Корольов Г. О. Європейський федераліст, імперіаліст чи патріот: польські історики про Юзефа Пілсудського і його східну політику // Український історичний журнал. – № 4. – 2015. – С. 148-160.

13. Корольов Г. «Что такое современное украинство?»: Агатангел Кримський про націю, космополітизм і федералізацію // Український історичний збірник. – Вип. 18. – К., 2015. – С. 338-353.

14. Королёв Г. А. Украинская революция 1917–1921 годов: европейское измерение и реализация национального проекта // Славяноведение. – 2015. – № 5. – С. 17-27.

15. Королёв Г. Antemurale польской историографии: Оскар Халецкий о ягеллонской идее, федерализме и пограничье Запада // Ab Imperio. – 2015. – № 2. – С. 363-382.

16. Korolov Gennadii, “Dwie Europy Środkowe” Oskara Haleckiego w cieniu imperializmów // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik CXXIV. – 2017. – № 4. – S. 677-698.

17. Korolov Gennadii. “Anticolonial Intellectual” Anton Łuckiewicz and “Hybrid Nationalist” Otto Eichelman. A Comparative Study of Federalist Utopias // Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe. – Vol. 52. – No 1 (Special Issue). – 2017. – P. 55-71.

18. Korolov Gennadii. „Intelektualista antykolonialny” Anton Łuckiewicz i „nacjonalista hybrydowy” Otto Eichelman: komparatystyczne studium utopii federacyjnych // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – Vol. LII. – No 1. – 2017. – S. 55-70.

19. Корольов Г.О. Слов’янська федерація і «Вільна Спілка», або українські дебати про федералізм у «довгому XIX ст.» // Проблеми всесвітньої історії. – № 2 (4). – 2017. – С. 86-99.

20. Корольов Г.О. Федеративні проекти у Центрально-Східній Європі (1815–1923 рр.): інтелектуальна позірність та методологічні парадокси

історіографії // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 16. – 2017. – С. 230-255.

21. Корольов Г. «Шеф ніякої держави»: ідея Європи Адама Чарторийського // Зовнішні справи. – № 4. – 2017. – С. 57-59.

22. Корольов Г. Ausgleich Габсбурзької імперії: конституційне вирівнювання 1867 р. і наднаціональний федералізм // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник молодих учених. – Вип. 20. – Харків, 2017. – С. 22-30.

23. Корольов Г. Національна автономія під берлом Романових (кінець XIX ст. – 1914 р.): польський, єврейський та український вимір // Український історичний збірник. – Вип. 20. – 2018. – С. 128-145.

24. Корольов Г. У пошуках «історичної» Речі Посполитої: польський національний рух, «історичні права» та федералізм (1916 – початок 1919 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 13. – К., 2018. – С. 99-122.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію

25. Корольов Г.О. Консервативна утопія Василя Кучабського: «геополітичний трикутник», революція, Східна Європа // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 36-48.

26. Королёв Г. А. Украинские политические идентичности в контексте нациестроительства: от партикуляризма к соборности // Трансформация этнической идентичности в России и в Украине в постсоветский период. – Москва: ИЭА РАН, 2013. – С. 314-327.

27. Королёв Г. А. Объединённая Украинская Народная Республика и провозглашение Чехословакии: проекты «государств-наций» в контексте Великой войны (1914–1918 гг.) // Первая мировая война – пролог XX века: материалы Междунар. науч. конф. [отв. ред. Е. Ю. Сергеев; сост. А. В. Володько, М. Э. Хайбуллина]. – Москва, 2014. – Ч. 1. – С. 233-236.

28. Королёв Г. Белорусское национальное движение в оценках Леона Василевского // Шосты Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. Працоўныя матэрыялы. – Том 6 (2017). – Kaunas, 2017. – С. 81-84.

29. Корольов Г. Українські національні проекти та східноєвропейські «держави-нації» 1917–1923 рр. у новітній історіографії: основи компаративного аналізу // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 1–2 червня 2017 р. / Упоряд.: В. Верстюк (відп. ред.), В. Скальський, Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко. – Київ; Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. – С. 234-248.

30. Королёв Г. [Рецензия] Spatial concepts of Lithuania in the long nineteenth century / Darius Staliūnas (ed.), Boston: Academic Studies Press, 2016, 471 p. // Ab Imperio. – 2019. – № 2. – С. 361-365.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ…….....20

ВСТУП…….21

РОЗДІЛ 1. Історіографія, методологія та джерельна база дослідження…….…….31

1.1. Історіографія……...……..31

1.1.1. «Між Німеччиною та Росією»: інтелектуали про федералізм……..33

1.1.2. Від утопії до реальної політики: дослідницькі студії про федералізм……..40

1.2. Основні поняття та методологія проблеми…….....52

1.3. Характеристика джерел……65

РОЗДІЛ 2. Джерела федералізму й конфедеративні утопії в XIX ст……..74

2.1. Витоки федеративних ідей у Центрально-Східній Європі……76

2.2. У пошуках втраченої республіки: Адам Чарторийський і польські соціалісти……89

2.3. Австрославізм Франтішека Палацького. Ідея Дунайської конфедерації…….102

2.4. Панславізм, месіанізм та утопії слов'янської федерації…….112

2.5. Анархічний федералізм Михайла Бакуніна й Михайла Драгоманова…….126

РОЗДІЛ 3. Наднаціональний федералізм і проблема національної автономії в Австро-Угорщині…….……..…….……..140

3.1. Спроби політичної перебудови Габсбурзької імперії й конституційний компроміс 1867 р……..143

3.2. Проблема національно-персональної автономії в політичних дебатах: Карл Реннер та Отто Бауер……..157

3.3. Проект «Сполучених штатів Великої Австрії» Ауреля Поповичі, його сутність, оцінки…….....176

РОЗДІЛ 4. Конституційний федералізм, національна автономія й питання перебудови Росії…….……186

4.1. Ідея федералізації та конституційної перебудови у сприйнятті російських лібералів……189

4.2. Автономія під скіпетром Романових: польський, єврейський, український виміри……..199

4.3. Білоруська й литовська візії федералізму та автономії. Проекти «Великого князівства Литовського»……..218

4.4. Мінливості академічного дискурсу: дуалістична концепція федералізму й теорія союзної держави……..233

РОЗДІЛ 5. У пошуках «нової Європи»: федералізм, історичні права та етнографічний детермінізм…….….245

5.1. Проект «Сполучених штатів Польщі». Федеративний аргумент і концепція «Міжмор'я»……250

5.1.1. Ідея литовсько-польської федерації. Проекти Поля Гіманса……...265

5.2. Проект «Слов'янської імперії». Від ідеї Центральноєвропейського союзу до створення Чехословаччини…….277

5.3. У пошуках «східної Швейцарії»: Оскар Ясі та ідея Дунайської конфедерації…….293

РОЗДІЛ 6. Федеративна пастка в Східній Європі: від національних держав до радянських республік…….....309

6.1. Між імперіалізмом та націоналізмом: російська візія федералізму.....311

6.2. Від автономії до Акта злуки: українські практики федералізму…...320

6.3. Ідея українсько-білоруської федерації…….330

6.4. «Між Чорним і Балтійським морями»: федеративні проекти Східної Європи……...340

6.5. Більшовики, реальна політика та федералізм (1918–1921 рр.)……..350

ВИСНОВКИ…….....360

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ……..369

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БНР – Білоруська Народна Республіка

БРГ – Білоруська Революційна Громада

БСГ – Білоруська Соціалістична Громада

ВКЛ – Велике Князівство Литовське

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

МЗС – Міністерство закордонних справ

ППС – Польська соціалістична партія

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СДКПіЛ – Соціал-демократія Королівства Польщі і Литви

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УНР – Українська Народна Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

Часто зазначалося, що, мабуть, народові нашої країни судилося своєю поведінкою і прикладом розв'язати найважливіше питання: чи здатні спільноти людей на підставі роздумів і за власним вибором дійсно засновувати добре врядування, або ж вони назавжди приречені волею випадку чи насильства отримувати свої політичні конституції?

Александр Гамільтон, «Записки федераліста», The Federalist I, 27 жовтня 1787 р.

ВСТУП

Один із «батьків-засновників» США Александр Гамільтон (1755–1804 рр.) словами, винесеними в епіграф, звертався до американської нації. Але насправді він зробив більше – вселив віру в емансипацію людини та закликав боротися за достойну владу. Власне ці постулати становитимуть суть федеративної ідеї, яка від кінця XVIII ст. дедалі сильніше приваблюватиме європейців. Французький дипломат та історик Алексіс де Токвіль (1805–1859 рр.), який внесе американський федеративний міф в європейське інтелектуальне життя, писав, що «ніщо так не заважає добробуту та свободі людей, як величезні імперії» [631, с. 140]. Для нього федералізм був шляхом подолання імперського порядку, зокрема адміністративної централізації та появи деспотії [631, с. 147]. Під впливом Токвілевої розповіді про Америку серед європейських інтелектуалів та політиків сформується погляд, що федералізм походить від доктрини народного суверенітету, коли державу почали трактувати як витвір влади народу або політичну надбудову одного класу.

Чи справді федеративні проекти «довгого XIX ст.» та «епохи війн і революцій» (1914–1921 рр.) мають зв'язок з федеративною традицією XVIII ст.? Чи не самі історики конструюють концептуальні лінії, що з'єднують і зближують схожі проекти, які розроблялися під впливом конкретних політичних обставин? Та легкість, з якою після 1918 р. всі національні «федералісти» відмовилися від цих ідей, чи не свідчить вона про інші цілі? Можливо, слід говорити про ідею, що з'являється в певному часі, коли є шанси на її реалізацію? У цій роботі на прикладі історії імперій та нових національних держав показано, як такі ідеї дозрівають і стають справді інструментами міфотворчості або реальної політики та перетворюються на аргумент зовнішньої політики й боротьби за національний простір. Звернення представників визвольних рухів до федеративних ідей було пошуком відповіді на історичний виклик націоналізму. Для національних ідеологів федералізм ставав оптимальною моделлю конструювання кордонів національних держав у межах імперського простору. Ця проблема мала більше значення, аніж просто політична тактика за державність – вона відображала боротьбу за історичне право на існування в етнічному, національному, культурному вимірах.

Федералізм розглядали легальним способом відстоювання права на національне самовизначення у межах імперського порядку. Одночасно федеративні ідеї розвивалися у формі ідеологічних утопій, конституційних проектів та гасел політичної риторики [444, с. 512-513]. У таких умовах федералізм розуміли як модель трансформації імперій, а також спосіб творення національних держав. Під впливом російської революції 1905–1907 рр. і Першої світової війни (1914–1918 рр.) відбулася переорієнтація цього дискурсу. Федералізм почали розглядати як реальну альтернативу імперії, а не лише варіант децентралізації влади й розбудови справедливого громадянського порядку. Описана зміна залежала від впливу різноманітних новочасних

ідеологій, особливо націоналізму та марксизму. Тому федералізм ставав частиною національних проектів як тактика боротьби за створення національних держав.

Актуальність. Сьогодні теорія федералізму втілена у демократичних політичних системах, а федерація є форма державного устрою багатьох держав світу. У сучасній Європі спостерігається зростання сепаратизму та націоналістичних рухів – у бельгійській Фландрії, іспанських Каталонії й Басконії, провінції Венето в Італії, у Шотландії та інших регіонах. Лідери цих рухів висловлюють ідеї відокремлення та самостійності, але під парасолькою Європейського Союзу. У сучасній Україні федералізм у політичних та інтелектуальних дебатах інтерпретують як шлях до розколу держави або як «російський сценарій» дестабілізації внутрішньополітичного життя. У публічному просторі федералізм поступово змінила ідея децентралізації влади, яка після 2014 р. знайшла відображення у реформі місцевого самоврядування.

Дослідження федералізму в історії Центрально-Східної Європи важливе з декількох причин. По-перше, ця тема ніколи не була предметом спеціального вивчення в національних сусідніх історіографіях цього історичного регіону. Тому важливе розуміння федералізму як антиімперської ідеї, ідеологічної утопії та форми державного устрою. Загалом ця риса відображала тенденції розвитку національних проектів у Центрально-Східній Європі. По-друге, з огляду на ігнорування федералізму під час дослідження зародження націй і націоналізму, падіння імперій та формування модерних ідеологій різних національних проектів. По-третє, вивчення федералізму може допомогти збагнути головні результати інтелектуальних і політичних дискусій щодо незалежності націй у Центрально-Східній Європі – чехів, словаків, угорців, литовців, українців, поляків, білорусів та ін. Загалом історія федералізму допомагає зрозуміти перебіг дискусій щодо формування національної ідентичності «малих» / «нових» /

«неісторичних» націй у «довгому XIX ст.». Поряд із цим помітна недооцінка його генезису як однієї з ідеологій західної цивілізації. Тема цього дослідження саме й показує конфлікт між цими двома твердженнями.

Ця дисертація стосується історії ідей, які зазнавали різноманітних еволюцій та змін під впливом політичних обставин, економічних і культурних процесів. **Основна гіпотеза дослідження** полягає в тому, що в XIX ст. федеративні ідеї та проекти розвивалися як ідеологічні утопії, а на початку XX ст., особливо під впливом Першої світової війни, стали інструментом реальної політики. Головні поняття цього дослідження – «федеративний проект», «ідеологічна утопія» та «реальна політика» (нім. Realpolitik). Розуміння інших, не менш важливих, дефініцій буде висвітлено у відповідному параграфі. Федеративний проект визначаємо як сукупність ідей або концепцію, що передбачала впровадження федеративної системи на засаді поділу влади, зміни державного устрою та децентралізації влади. У «довгому XIX ст.» федеративні проекти ґрунтувалися переважно на ідеї децентралізації монархічної влади, у першій половині XX ст. розглядалися як основа політичної системи. Ідеологічна утопія – це концепція або доктрина провідної соціальної групи, що стосувалася вдосконалення і трансформації чинної політичної системи та державного порядку. Інша важлива річ полягає в тому, які саме ідеї ставали ідеологічними утопіями, а тому, чи варто згадувати всі їх? Очевидно, значення мають лише ті, що впливали, змінювали й розвивали ідеї, узяті на озброєння представниками національно-визвольних рухів. Власне в цьому аспекті імперії були місцем, де згадані ідеї з'являлися, дискутувалися та зникали. Поняття реальної політики трактуємо в широкому сенсі. Себто це не лише політика держави, заснована на еклектиці різноманітних ідеологічних принципів і прагматизму, а також діяльність або політичний курс, вироблений представниками певного національного руху задля досягнення конкретних політичних цілей.

У центрі дослідження – народи та країни Центрально-Східної Європи. Під цим поняттям розуміємо географічний простір, який у другій половині ХХ ст. став предметом ментальної географії завдяки працям «центральноєвропейських джентльменів» (І. Бібо, О. Галецького, М. Кундери, Ч. Мілоша, Р. Шпорлюка та ін.). Ідеться не про чіткі національні, цивілізаційні або географічні кордони, а про трансфер і перетікання ідей у межах певного регіону. Тому географічні межі дослідження охоплюють терени Центрально-Східної Європи. До цього регіону відносимо сучасні Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Білорусь, Україну та Литву. Власне, поява федеративних ідей у середовищі представників національних рухів зазначених країн і перебуватиме в центрі нашої уваги. Відомий польський історик Оскар Галецький розглядав Центрально-Східну Європу як цивілізаційне пограниччя Заходу. Його ідея зрозуміла: таке географічне й цивілізаційне положення перетворило ці землі на простір етнічних чисток, релігійних воєн, геноцидів, кривавих асиміляцій, а також онімечування та російщення [див. докл. 316].

Хронологічні межі дисертації визначаються 1815–1921 рр. Нижня межа пов’язана з рішеннями Віденського конгресу 1815 р. та утвердженням в Європі імперського порядку; верхня – знаменує підписання Ризького миру в березні 1921 р. Однак ці маркери мають радше умовний характер. Якщо дипломатичний з’їзд у Відні сприяв виникненню зацікавлення федеративними ідеями та практиками, то встановлення Версальсько-Ризької системи[1] зупинило їх утілення в національному вимірі [474, с. 14, 131-162].

Об’єкт цієї дисертації – федеративні проекти та ідеї в Центрально-Східній Європі, а **предмет** – тексти національних діячів, інтелектуалів, політиків, а також

[1] Поняття «Версальсько-Ризька система» обґрунтував сучасний польський історик Анджей Новак (див.: Zapomniany pokój: Traktat ryski: Interpretacje i kontrowersje 90 lat później / Pod red. S. Dębskiego. – Warszawa: CPRDiP, 2013. – S. 14, 131–162).

офіційні документи, в яких відображено положення федеративної теорії, представлено федеративні проекти або висвітлено оцінки критиків і опонентів.

Метою дисертації став аналіз розвитку федеративних проектів у Центрально-Східній Європі під впливом польських повстань XIX ст. у Російській імперії, «Весни народів» 1848–1849 рр., створення Австро-Угорщини, Першої світової війни та кількох революцій в Європі. Відповідно до окресленої мети, визначено **наукові завдання**:

– з'ясувати витоки федеративних ідей у Центрально-Східній Європі, висвітлити генеалогію федералізму в контексті філософії Просвітництва та європейського абсолютизму XVIII ст.;

– висвітлити особливості впливу націоналізму та інших модерних ідеологій на його розвиток;

– показати еволюцію федералізму як інструменту політичної боротьби у Центрально-Східній Європі «довгого XIX ст.»;

– охарактеризувати різноманітні федеративні проекти, що поставали у середовищі національних рухів у першій половині та у середині XIX ст.;

– висвітлити еволюцію федералізму в Габсбурзькій монархії, досягнення конституційного компромісу 1867 р. і створення Австро-Угорщини;

– з'ясувати сутність концепції австромарксистської екстериторіальної автономії та проекту «Сполучених штатів Великої Австрії» А. Поповичі;

– проаналізувати ідею федералізації та конституційної перебудови у поглядах російських лібералів, розглянути польське, українське та єврейське сприйняття ідеї національної автономії й федералізму;

– висвітлити ідею національної автономії та федеративні проекти у середовищі литовського та білоруського національного рухів, в тому числі «крайовців»;

– показати зародження академічного федеративного дискурсу в Російській імперії;

– довести вплив федеративного аргументу на східну політику Польщі та проекти «Сполучених штатів Польщі» та «Міжмор'я»;

– висвітлити різноманітні федеративні проекти чехословацьких діячів (проект «Слов'янської імперії», концепція «Нової Європи») та їх вплив на створення Чехословаччини;

– показати роль федеративної ідеї у представлені угорських проектів «Дунайської конфедерації» і «східної Швейцарії»;

– розглянути сприйняття федеративної ідеї після Лютневої революції 1917 р. в Росії та спроби Тимчасового уряду використати її як інструмент внутрішньої політики;

– охарактеризувати вплив федералізму й ідеї національної автономії на процеси українського державотворення 1917–1921 рр.;

– розкрити генезис ідеї українсько-білоруської федерації;

– дослідити сутність федеративних проектів переоблаштування Східної Європи;

– показати генеалогію федеративної концепції російських більшовиків.

Методи дослідження. У дисертації застосовано загальнонаукові методи – системного аналізу, абстрагування і конкретизації, концептуальності, індукції та дедукції. Основні методи – порівняльно-історичний і проблемно-хронологічний,

що використані задля визначення спільних витоків та рис федеративних проектів, а також виокремлення їхніх особливостей. Дисертація – робота з історії ідей, компаративних студій та «перехресної історії» (фр. histoire croisée).

Новизна дисертації. У теоретичному вимірі вперше запропоновано концептуалізацію федеративних проектів у Центрально-Східній Європі (1815–1921 рр.); проведено компаративний аналіз різноманітних федеративних ідей, проектів «сполучених штатів» та федералізації нових національних держав; висвітлено еволюцію федералізму як ідеології й політичної теорії із застосуванням методології «перехресної історії»; показано, що концепції екстериторіальної та національної автономії не мали стосунку до федеративної теорії, а були скорше елементом конкретної політичної риторики або реальної політики; доведено, що федеративні проекти в Центрально-Східній Європи розроблялися як ідеологічні утопії, однак у політичній боротьбі та націєтворчих процесах використовувалися як інструмент реальної політики.

Практичне значення дослідження полягає в узагальненні фактів та знань про федеративні проекти в Центрально-Східній Європі (1815–1921 рр.) у широкому історичному контексті. Проведений аналіз із застосуванням методології «перехресної історії» та історії ідей дозволяє поглибленіше інтерпретувати європейський вимір української історії. Основні положення та висновки можуть бути використані при викладанні курсів зі всесвітньої історії, нової та новітньої історії Європи, історії України в XIX – на початку XX ст., у порівняльних дослідженнях та регіональній історії.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї й положення обговорювалися на засіданнях відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України та відділу історії XX ст. Інституту історії ім. Т. Мантейфеля Польської академії наук (напрям – історія дипломатії і тоталітарних режимів). Важливі частини цієї праці були

підготовлені та представлені під час стажування в Інституті історії Яґеллонського університету, Центрі Східної Європи Варшавського університету, Німецькому історичному інституті у Варшаві, Інституті новітніх і сучасних історичних досліджень Австрійської академії наук, Українському науковому інституті Гарвардського університету і Славістично-євразійському дослідницькому центрі Університету Хоккайдо. Основні положення дослідження виголошено на відкритих лекціях і колоквіумах в Інституті історії ім. Т. Мантейфеля Польської академії наук (2 грудня 2014 р.), Німецькому історичному інституті у Варшаві (29 листопада 2017 р.), на засіданні Українсько-польської комісії з дослідження історії періоду 1917–1921 рр. (12 червня 2018 р.), Науковому товаристві імені Шевченка у США (10 листопада 2018 р.), Українському науковому інституті Гарвардського університету (26 листопада 2018 р.), Славістично-Євразійському дослідницькому центрі Університету Хоккайдо (4 грудня 2019 р.).

Матеріали дисертаційного дослідження доповідалися на дванадцяти наукових конференціях, воркшопах і круглих столах: «New Europe region: a paradigm of regional development of the Baltic-Black Sea-Intermarium» (Вільнюс, Європейський гуманітарний університет, 26-28 листопада 2010 р.); «Citizenship, patriotism and the other ways of relating to the one's 'homeland'» (Варшавський університет, 17-19 тарвня 2012 р.); «Wizja przeszłości jako czynnik kształtujący tożsamość zbiorową na przestrzeni dziejów» (Краків, Яґеллонський університет, 12-13 червня 2014 р.); З'їзд випускників та викладачів Східної літньої школи Варшавського університету, (Варшава, 20–22 липня 2015 р.); V Міжнародний конгрес дослідників Білорусі (Каунас, Університет Вітовта Великого, 2-4 жовтня 2015 р.); VI Міжнародний конгрес дослідників Білорусі (Каунас, Університет Вітовта Великого, 7-9 жовтня 2016 р.); «100 Years After. The Red Threat's Shadow on the Entente» (Університет Падуї, 6-7 червня 2016 р.); «Революція, державність,

нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)» (Київ, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Інститут історії України НАНУ, 1-2 червня 2017 р.); «Державна самостійність України: здобута і втрачена» (Київ, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 23 січня 2018 р.); «Central and Eastern Europe after the First World War» (Берлін, 31 січня - 2 лютого 2018 р., European Network Remembrance and Solidarity; Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe); «Temporality and Statehood» (Варшава, Німецький історичний інститут, 19-21 березня 2018 р.); Річна конференція Японської асоціації російських досліджень (Токіо, Університет Дайто Бунка, 28-29 вересня 2019 р.).

Структурно дисертація складається з вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (656 позицій). Обсяг основної частини дисертації – 352 с., загальний обсяг дисертації – 439 с.

Публікації. Основні положення дисертації попередньо висвітлено в індивідуальній монографії, розділі в зарубіжній колективній монографії та 28 публікаціях у закордонних рецензованих, українських фахових виданнях та працях апробаційного характеру.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

У цьому параграфі висвітлюватиметься сприйняття федеративних ідей та проектів у текстах центрально- і східноєвропейських дослідників. Здебільшого всі вони були водночас політичними діячами, істориками й інтелектуалами sensu largo. Як сприймався федералізм в історичних умовах та стосовно до регіону Центрально-Східної Європи? Чому федеративна теорія як предмет дослідження значною мірою відповідала пріоритетам тодішніх національних історіографій? Основним критерієм класифікації буде проблемно-хронологічний, що дозволяє показати розвиток федеративного дискурсу в різні епохи. Проблематику федералізму широко розробляли історики різних країн та інституції, більшість з яких сформувалися під впливом кількох історіографічних традицій.

Історіографічне джерело сприймаємо як маркер позначення певної історіографічної традиції та пізнання історіографічних явищ (федералізму, автономії, імперії й нації). У цьому контексті спробуємо висвітлити самототожність історії, але не з акцентом на політичних маніфестаціях і гаслах, а звертаючись до її явища – історіографічної думки [565, с. 104]. В аналітичному плані нас не цікавитимуть балканські країни (у випадку монархії Габсбурґів) та Естонія, Латвія й Кавказ (у випадку Російської імперії). Румунський аспект істотний у межах розвитку австрійської та угорської візій федеративних ідей. Литовський випадок важливий задля пояснення виникнення польського й білоруського дискурсів про федералізм.

Можна визначити два виміри федералізму в Центрально-Східній Європі в інтелектуальному дискурсі XIX ст., що впливали на панівні інтерпретаційні парадигми [562]. Перший стосується тотожності федералізму та ідеї Європи. Остання сприймалася через концепт європейського універсалізму, починаючи від думки Іммануїла Канта (1724–1804 рр.) про «вічний мир» (нім. «Zum ewigen Frieden»). Її тлумачення знаходило найрізноманітніше відображення (проект «Європи націй» Адама Чарторийського, ідея «Сполучених штатів Європи» Михайла Бакуніна). У XX ст. стару-нову ідею «Сполучених штатів Європи» озвучив Вінстон Черчилль (1874–1965 рр.), який пропонував створити конфедерацію на основі спільних економічних цілей [161, с. 25]. Цю ж думку він повторить у 1946 р., коли знову запропонує створити спільну «європейську родину народів». Чергове звернення до цієї ідеї можна розглядати елементом політичної боротьби, що уявлявся способом розв'язання національних і релігійних суперечностей (особливо на прикладі Балкан, яких ще сприймали як «порохову бочку Європи») [250]. По суті, це була концепція стабілізації європейського світу, що хоч і мала виражений утопічний характер, утім здебільшого була прикриттям реальної політики. У польській політичній думці ця візія здобула відображення в ідеї «третьої Європи» (пол. «Trzecia Europa»). Її автор Юзеф Бек, міністр закордонних справ Польщі (1932–1939 рр.), пропонував створити широку коаліцію народів «від Балтики до Адріатики», що було видозміненою концепцією «Міжмор'я» (пол. «Międzymorze») [310; 313]. Проте він не розглядав власний проект як довгострокову модель «балансу сил» у Центрально-Східній Європі. Цей контекст добре пояснює більшість праць про федералізм, авторами яких були політичні діячі та інтелектуали.

Другий вимір стосується федералізму як інструменту реальної політики та форми політичної системи для нових національних держав, що виникли після Першої світової війни. Тут найбільший внесок зробили чехословацькі й польські

історики, які намагалися вписати федеративні ідеї до загального політичного та інтелектуального дискурсу своїх національних наративів. Федералізм у текстах істориків існував як даність, а не категорія аналізу. Це призвело до появи багатьох спрощених трактувань ролі федеративних ідей у Центрально-Східній Європі, які були реакцією на формування національних історичних наративів, а у випадку СРСР – створення псевдофедеративної держави та нової, «класової», візії минулого. У межах цієї парадигми працювали переважно історики.

1.1.1. «Між Німеччиною та Росією»: інтелектуали про федералізм

Усі федеративні та конфедеративні проекти в Центрально-Східній Європі поставали як реакція на історичну ситуацію «між Німеччиною й Росією», тим самим нові національні держави виказували свої вимоги щодо власних «історичних прав» та окреслювали межі західного і східного імперіалізму, що становили загрозу для них [220]. Власне тому найбільший внесок у розробленні федеративних утопій зробили польські, чехословацькі та угорські політики та інтелектуали, які переважно мали значний політичний і дипломатичний досвід. Вони розглядали федералізм у контексті історії середньовічних монархій, чи то Речі Посполитої, чи то королівств святих Вацлава або ж Стефана. Ця теоретична позиція була панівною в історіографії міжвоєнного періоду та в еміграційних колах.

Чехословацькі національні діячі ідеалізували швейцарську модель і регіональний федералізм [276; 372], угорські політики та інтелектуали, навпаки, надали «дунайської» специфіки федералізмові, що ототожнювався з конфедеративною монархією [66; 285; 449]. Федеративні ідеї стали предметом релятивізації серед представників «неоромантичної» течії польської історіографії, які здебільшого були прихильниками федеративного вектору

східної політики (Артур Ґурський, Людвік Колянковський Марцелій Гандельсман та ін.) [361]. Розвиток федералізму в Центрально-Східній Європі вони розглядали на основі так званої «федеративної візії» про політичну систему давньої Речі Посполитої, яка уявлялася вільною федерацією двох народів (литовського й польського). На думку історика та експерта польської делегації на Паризькій мирній конференції Оскара Галецького (1891–1973 рр.), федералізм був істотною рисою польської історії, що брав початки від яґеллонської ідеї [262; 267]. Під впливом такого кшталту національної патетики польський дипломат Адам Пшибильський (1896–1945 рр.) розглядав федералізм витвором пацифізму, який був найбільшою антитезою зла та імперії [88].

Східна політика Юзефа Пілсудського мала на меті перетворити західні окраїни колишньої Російської імперії на нові національні держави, що повинні були стати бар'єром перед загрозою комунізму й імперіалізму. У 1920 р. він вів із більшовицькою Росією «велику гру» за Україну [545, с. 134], адже був переконаний, що перемога останньої, як і незалежної Білорусі, зупинить відновлення російського імперіалізму. Пьотр Вандич та Анджей Новак довели, що маршал був прихильником реальної політики, а не якихось фантастичних «ідей» та імперської федерації [551]. Марек Корнат пояснив, що суть проблеми стосується двох питань. Перше: чи був Ю. Пілсудський політичним ідеалістом, який прагнув до саморозвитку українського й білоруського народів? Друге: чи він був радше реалістом, що волів насамперед ослаблення Росії як головного противника відновленої Польщі [312, с. 801]?

Польський чинник відіграв одну з вирішальних ролей у тому, що російський філософ Іван Ільїн (1883–1954 рр.) відкинув усілякі панславістські та слов'янофільські означення природи федералізму в російській історії [531, 532]. Він представив ідеалістичне бачення федерації, яка, проте, не уявлялася альтернативою монархії. І. Ільїн переконував, що «основа федеративного ладу

полягає в наявності двох або декількох самостійно-оформлених держав» [531, с. 167]. Ішлося про союз держав, а не державу з автономними утвореннями, які наділені певною часткою суверенітету. Як видно, для російського мислителя характерна конотація термінів «федерація» та «конфедерація». Видається, І. Ільїн усвідомлено писав про те, що «федерація можлива тільки там, де народу (або народам) притаманне мистецтво узгодження й дар політичного компромісу» [531, с. 169]. Однак такого мистецтва ані Російська імперія, ані СРСР не мали – «компроміс» досягався силою.

Після Другої світової війни відбулася зміна дискурсу: федералізм розумівся в межах пан'європейської концепції історії, що мала заступити національний наратив. Ішлося про перехід до ідеї «Європи-Батьківщин» та християнського універсалізму, де федералізм зайняв місце основної політичної моделі. Власне на цьому зійшлися польські й чехословацькі історики, частину яких захопила ідея створення польсько-чехословацької конфедерації ще від кінця 1930-х рр. Вони вважали, що тим самим Центральна Європа поверталася до свого європейського коріння. Найрізноманітніші рефлексії над федералізмом широко обговорювалися на шпальтах часописів «The Central European Federalist» і «New Europe», що видавалися зусиллями польських і чехословацьких еміграційних кіл [347, с. 45-53, 252-260][2]. Наскрізною темою тодішніх федеративних дебатів було майбутнє Центральної Європи та ідея «Міжмор'я».

Саме про це писав колишній польський дипломат та історик Анатоль Мюльштайн (1899–1957 рр.), який розмірковував над «Сполученими штатами Центральної Європи» [347, с. 186-197]. Свій проект він виводив з історичної ситуації «між Німеччиною й Росією» як «геополітичної пастки», куди потрапили

[2] Розроблення проблеми федералізму в середовищі польської еміграції у США й Канаді детально висвітлено в монографії польського історика Славоміра Лукасевича, який показав її взаємопов'язаність зі історіографічною традицією (див.: Łukasiewicz Sławomir. Trzecia Europa: Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940–1971. – Warszawa; Lublin, 2010. – S. 45–53, 252–260).

«малі нації». Вихід з неї він убачав у створенні потужного конфедеративного союзу, що протистоятиме німецькому та російському імперіалізмам [373]. А. Мюльштайн пропонував розбудувати центральноєвропейську державу, об'єднану спільною історією і християнством, де Польща та Чехословаччина мали відігравати провідну роль. Він дійшов висновку, що гарантувати безпеку націй «між Німеччиною та Росією» може тільки створення федерації [347, с. 193].

У той самий час ця візія висвітлювалася у працях чехословацького історика, колишнього прем'єр-міністра Чехословаччини Мілана Годжи (1878–1944 рр.). Він також не був оригінальним: бачив федеративну ідею інструментом формування різних федерацій у Центральній Європі на засаді демократії та республіканізму [277, с. 65-295; 278]. Хоча М. Годжу складно віднести до політичних ідеалістів, однак його погляди мали виражений утопічний характер. На його переконання, створення будь-якої федерації в Центральній Європі забезпечить баланс сил між новими націями, з одного боку, та західними державами й Німеччиною – з іншого [278, с. 232]. Сучасний словацький дослідник П. Лукач уважає, що звернення М. Годжи до федералізму було відображенням чехословацького патріотизму та національного проекту, що зазнав поразки [342]. Тобто М. Годжа писав про федералізм як концепцію європейського універсалізму, яку протиставляв появі німецького та радянського тоталітаризмів. У цьому контексті він доводив важливість економічної й культурної кооперації між чехами і словаками, виокремлюючи особливу роль регіонального федералізму як витвору центральноєвропейського історичного досвіду [279].

У 1953 р. концепцію про федерацію Центральної Європи представив чехословацький політик та історик Губерт Ріпка (1895–1958 рр.) [395]. Він розглядав федералізм як ідеологію та політичну систему, що стирає національні антагонізми між новими націями. Для нього Центрально-Східна Європа – це

простір, де мешкають «малі народи» від Балтики до Середземного моря, між Німеччиною й Росією [395, с. 2-3]. Ішлося про варіанти реалізації федеративних проектів, що поставали як інструменти реальної політики, але аж ніяк не справжні концепції нових державних союзів у Центрально-Східній Європі. У цьому випадку Г. Ріпка спирався на позицію Томаша Масарика (1850–1937 рр.) про те, що інтеграція Центральної Європи має відбутися на засадах «федеративної асоціації» «малих народів», адже Німеччина та Росія цьому противилися [395, с. 20-21]. Знову ж таки, поява дихотомії «між Німеччиною й Росією» була відображенням антиколоніальної риторики, що рішуче впливала на мову опису федералізму в Центрально-Східній Європі. Г. Ріпка проаналізував декілька ймовірних варіантів створення центральноєвропейської федерації: «федерація восьми» (Польща, Чехословаччина, Австрія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія), польсько-дунайська (Польща, Чехословаччина, Австрія, Угорщина, Румунія), балканська (Югославія, Болгарія, Греція, Туреччина, Албанія) федерації та «серединна Європа» (нім. «Mitteleuropa»), до якої входитиме Німеччина й центрально-східна частина континенту (вісім країн) [395, с. 89-94]. Г. Ріпка розглядав федералізм концепцією центральноєвропейської інтеграції задля формування самодостатнього простору «малих націй», що могли б протистояти Німеччині та Росії.

Патетичне представлення федералізму як універсальної концепції співжиття народів знайшло відображення у працях польського історика Фелікса Ґросса (1906–2006 рр.), який, під враженням від поразки Польщі у війні, опублікував декілька студій про витоки та проекти європейських федерацій та конфедерацій [256, с. 85; 257]. Як і більшість польських дослідників, за вихідну точку він обрав польсько-литовську унію 1569 р. Однак, на відміну від колег, Ф. Ґросс переконував, що вона не мала безпосереднього впливу на розвиток «європейської федералістської думки», виводячи витоки федералізму від доби

Просвітництва й вільнолюбних рухів кінця XVIII – початку XIX ст. [256, с. 17] Історик розглядав федеративні та конфедеративні ідеї в контексті кантівського «вічного миру», який після Другої світової війни в інтелектуальній думці набув нового політичного звучання як ідея європейської інтеграції [258]. Ґроссової лінії дотримувалися чимало американських дослідників і майбутніх радянологів, таких як Річард Пайпс, Адам Улам, Пьотр Вандич та ін.

Федералізм у Східній Європі розумівся удаваним історичним явищем і здебільшого розглядався в загальноєвропейському контексті. Цей погляд відстоювали американські історики, політично прихильні до федеративних ідей. Якщо дихотомія партикуляризму та універсалізму становить сутність європейської історії, то саме федералізм може стати концепцією внутрішньої інтеграції між європейськими країнами [330].

Інакше на цю проблему дивився польський історик, правник і радянолог Віктор Сукенницький (1901–1983 рр.), який розробив теорію суверенності права у Східній Європі. 1925 р. він захистив у Паризькому університеті докторську дисертацію з міжнародного права, яка була присвячена розвиткові теорії суверенності націй в новітній Європі [311, с. 107-195]. У міжвоєнній Польщі він був залучений до «східних справ» і діяльності Науково-дослідного інституту Східної Європи (Вільно). Тоді В. Сукенницький опублікував декілька досліджень, присвячених еволюції державного устрою СРСР та феноменові «сталінської конституції» [427, с. 119].

1951 р. В. Сукенницький схарактеризував федералізм як синтез «ідеї національних держав» та «великих обширів» [430, с. 115-117]. Ішлося про зміну підходів у рецепції, а саме: «[…] у 1940-х рр. громадська думка почала відходити від "тези" національних держав до їх "антитези", "великих обширів" – багатонаціональних держав та їхніх "сфер впливу"» [430, с. 116]. На цій підставі їх синтезом могла стати добровільна регіональна федерація, коли її частини

могли здобути свободу та можливості культурного розвитку. Тому федералізм може бути реалізований лише в демократичній державі. В. Сукенницький також послуговувався дихотомією «між Німеччиною й Росією» як інструментом опису історії нових національних держав, а федеративну ідею визначав однією з доктрин зовнішньої політики або зміцнення їхньої територіальної інтегральності [426, с. 3-14]. Аналогічної інтерпретаційної парадигми дотримувався Пьотр Вандич, який початки федералізму в Центрально-Східній Європі пов'язував з польсько-литовською унією аж до поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. [463, с. 346] Його погляд щодо генеалогії федеративних ідей мав виражений польськоцентричний характер.

Після падіння комунізму сприйняття федералізму як концепції мирного співіснування відродило історіографічну традицію про його пан'європейську сутність [399]. Можна виокремити дві інтерпретаційних парадигми про федералізм як ідеологію й політичну практику. Перша пов'язана з працями польських, угорських, чехословацьких істориків міжвоєнного часу, які вважали, що федералізм належить до історії Центральної Європи, а тому може бути реалізований тут у формі будь-якого міждержавного союзу [246; 306; 339]. Для другої інтерпретаційної парадигми характерне сприйняття федералізму як ідеї, а не повноцінної ідеології. Переважно українські, молдавські й білоруські історики працюють у межах цього історіографічного дискурсу. У цьому полягала відмінність між центрально- та східноєвропейськими дослідниками.

Закінчення Другої світової війни, сприйняття федералізму як моделі протиставлення комунізмові з його недемократичним і фальшивим федералізмом зумовили зміну історіографічної термінології. Вона полягала в деміфологізації яґеллонської ідеї та федеративних практик у Центрально-Східній Європі, починаючи від створення Австро-Угорщини в 1867 р. та до утопій про «сполучені штати» малих народів. Це знайшло відображення у внесенні до

розгляду німецького й австрійського аспектів, особливо габсбурзької імперської спадщини [265; 449].

Подальше розроблення проблеми федералізму мала суто науковий і публіцистичний виміри. До першого можна віднести дослідницькі студії, яких було недосить і більшість із них хибували на історичну релятивізацію. До другого виміру зараховуємо численні публіцистичні статті та есе, а також окремі книжки, які оприявнюють інструменталізацію федералізму в тогочасному публічному дискурсі. Ця історіографічна ситуація сформувалася ще перед початком Другої світової і тривала аж до закінчення «холодної війни». Усі напрацювання про федералізм у Центрально-Східній Європі мали виражений ідеологічний підтекст (національний, марксистський) та брак будь-якої значної різниці в мові опису, які спираються на схожі методологічні стратегії й інтерпретаційні парадигми.

1.1.2. Від утопії до реальної політики: дослідницькі студії про федералізм

Уперше проблему теорії федералізму в Центральній та Східній Європі було проаналізовано у фундаментальних працях російського правника й філософа Олександра Ященка (1877–1934 рр.) [654; 656]. За критерій класифікації світового федералізму він обрав національну та расову ознаки. О. Ященко виокремив слов'янський федералізм, який, своєю чергою, поділив на західнослов'янський, балканський і російський напрями [656, с. 707-709]. Його генеалогію він виводив з ідеї «всеслов'янської єдності».

Австро-угорський федералізм був відцентровий і за свою кінцеву мету мав державну самостійність слов'янських, німецьких та угорських частин імперії [656, с. 709]. Його розвиток обертався навколо проблеми дуалізму і тріалізму,

тобто визнання колишніх земель чеської корони за самостійний державний суб'єкт. У цьому аспекті О. Ященко виділив тріалістичний федералізм, що ґрунтувався на історичному чеському праві [656, с. 721]. Осібне місце серед різних напрямів федералізму займала ідея персональної національної автономії, сформульована в середовищі австромарксистів (Карл Реннер, Отто Бауер). Ішлося про заміну національного принципу реорганізації політичного устрою на персональний, що мало на меті подолати наростання етнічних і релігійних конфліктів. Хоча самі її автори підкреслювали виразну відмінність між децентралізацією, національною автономією та федеративною системою. Звідси теза О. Ященка про те, що «федералізм слід розуміти не тільки як відокремлення будь-якої національності та племені, але і як поєднання, зв'язок споріднених національностей» [656, с. 740].

О. Ященко вважав, що український федералізм не мав жодного наслідку і впливу на російську політичну думку. Федеративні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства стосувалися вимоги «обласної» культурної диференціації та були утопічною панславістською мрією, лише в ідеї «Вільної спілки – Вольного союза» М. Драгоманова вони здобули реальні обриси політичного україножильства [656, с. 757]. Російський федералізм, навпаки, мав виражений слов'янофільський та об'єднавчий характер. У ранньому середньовіччі на сході Європи існувало декілька самостійних слов'янських держав, об'єднаних у конфедеративний союз під владою великого князя [656, с. 748]. На шляху до формування імперії виникали політичні форми з федеративними елементами – автономії та самоврядування. М. Бакунін осмислював анархічний федералізм, що своєю суттю був конфедеративною утопією [656, с. 761-762]. О. Ященко виокремлював національні течії автономізму: польську, яка спиралася на яґеллонську ідею, та литовську, репрезентовану Литовською демократичною партією з вимогою автономії та сеймом у Вільні [656, с. 765-766]. У цьому місці

автор висловив дещо дивні судження, які суперечили обраному ним критерію класифікації: «Усякий національний, такий, який дробить, федералізм – крайнє вираження провінціалізму, пережитої стадії політичного життя людства» [656, с. 767].

Для О. Ященка федералізм передовсім був теорією вдосконалення наявних політичних систем, а вже потім – ідеологією національної боротьби. З одного боку, він пропагував федералізм як одну з теорій удосконалення влади й держави, а з другого – підкреслював його «анархічну» природу. Власне тому автор не мав переконаності в можливості реалізації федеративного устрою в Східній Європі.

Вирішити дилему про федералізм як утопічну візію спільної Європи та інструмент реальної політики в східноєвропейській історії спробувала польська дослідниця Галина Заштовт-Сукенницька (1900–1998 рр.). 1926 р. у Паризькому університеті вона захистила докторську дисертацію [475], у якій розглянула генеалогію поняття «федералізм» та правову природу федеративної держави. Авторка означила федералізм як ідеалістичний маніфест національних рухів Східної Європи [475, с. 76].

Проаналізувавши федеративні ідеї в білоруському, польському, литовському, естонському, українському випадках, Г. Заштовт-Сукенницька дійшла висновку, що «концепції федералізму зазнали невдачі, зіткнувшись із національними настроями й важкорозв'язуваними територіальними конфліктами» [475, с. 107]. На її переконання, це було «порочне коло», адже, з одного боку, місцеві особливості й мішаний склад населення країни створили сприятливу ситуацію для розвитку федералізму, який, можливо, міг би задовольнити всі інтереси, а з другого – ці ж особливості під час відновлення націй могли стати непереборною перешкодою на шляху до позитивної імплементації федералізму [475, с. 107-108].

Г. Заштовт-Сукенницька дослідила федеративні проекти на землях давньої Литви, проаналізувавши програми деяких політичних партій. Вона виокремила проект президента Ліги Націй Поля Гіманса (1865–1941 рр.), поданий ним на розгляд литовської й польської делегацій на конференції в Брюсселі у квітні – червні 1921 р. [475, с. 111] Суть його пропозицій полягала у створенні дуалістичної федерації Литви та Польщі за прикладом Австро-Угорщини. Однак Г. Заштовт-Сукенницька підкреслювала, що це був проект федеративної бікантональної Литви, що мала складатися з двох автономних кантонів (Вільно, Ковно), які також матимуть державний зв'язок із Польщею [475, с. 112].

Як видно, така оцінка була контекстуальна, адже «при створенні такої системи в бікантональній державі не можна забезпечити можливості розв'язання проблем на законодавчому рівні через незгоду між представниками кантонів. Деякі автори відзначають, що загалом важко створити федерацію, що складається не менше ніж із трьох членів» [475, с. 113-114]. Подібну модель Г. Заштовт-Сукенницька не оцінювала скептично, хоча й застерігала, що в цій справі Швейцарська Конфедерація не може бути прикладом. Окрім того, проект П. Гіманса не враховував наявності білоруського населення, що проживало на східних територіях колишнього Великого князівства Литовського [475, с. 114]. На переконання авторки, найслабшою позицією була спроба Ліги Націй стати посередником у вигаданому польсько-литовському конфлікті. Важливий інший висновок Г. Заштовт-Сукенницької про те, що «проект був яскравим прикладом застосування федеративного принципу задля узгодження взаємопов'язаних інтересів, зумовлених непростим етнографічним складом країни, де жодна з різних груп населення помітно не переважає кількісно» [475, с. 121].

Власне тому різноманітні масштабні концепції, які передбачали створення федерації на теренах колишньої Російської імперії, були відкинуті або підходили лише для короткострокової перспективи [475, с. 151-152]. Однак ця теза не дає

розуміння, що ж було причиною неможливості реалізації федералізму в кордонах нових національних держав або більших наднаціональних утворень. Пояснення Г. Заштовт-Сукенницької прозаїчне: «Федералізм, що обмежується територією однієї держави, не має сприятливих умов для його розвитку в невеликих та однорідних балтійських країнах. […] Питання виникає по-іншому в Україні, де в регіонах існують певні партикуляристські тенденції, і в Польщі, що має провінційні особливості, проте їхні вимоги деякою мірою вже були взяті до уваги» [475, с. 152]. Дослідниця пов'язала федералізм з «етнографічним детермінізмом», що стало методологічним ґанджем. На наше переконання, пояснення в іншому: якщо після падіння імперій на зміну їм прийшли національні держави, то в Центрально-Східній Європі федералізм просто став жертвою національного інтересу та перетворився на ідеологічне знаряддя щодо «націоналізації» нових або історичних територій. Про врахування інтересів національних меншин у відродженій Польщі йшлося в конституційному проекті Юзефа Бузека (1873–1936 рр.), що передбачав запровадження федеративного устрою.

Розвиток більшовицького федералізму та правової природи СРСР Г. Заштовт-Сукенницька визначила на засаді явища «потенційної суверенності». Тобто «незалежність федеративних республік у певній сфері державної влади була ілюзорна, а їхня діяльність допускалася центральним урядом тільки тою мірою, якщо вона не суперечила його загальній політиці» [475, с. 216]. Авторка переконувала, що в період посилення національних і сепаратистських тенденцій саме федералізм може узгодити їх, не завдаючи шкоди свободі національного розвитку та економічних цілей [475, с. 262]. Тобто в теоретичному вимірі вона дійшла висновку, що федералізм становить ідеологічну й політичну модель, яка стирає антагонізми, особливо в добу нових національних держав. Згодом ця думка буде виразно оприявнена в більшості праць як політичних діячів із країн

Центрально-Східної Європи, так і істориків. Узагалі дисертація Г. Заштовт-Сукенницької стала одним з перших досліджень федералізму в Східній Європі, проте не мала жодного впливу на проблематику його вивчення.

Схожа доля випала праці радянського історика Михайла Рубача (1899–1980 рр.) [608]. У своїй аналітичній студії автор розглядав федералізм у контексті появи теорій щодо перебудови Російської імперії, тому його особливий наголос був на ідеях українських (М. Костомаров, М. Грушевський) та російських (Опанас Щапов) інтелектуалів. Проте М. Рубач уникав аналізу федеративних ідей М. Бакуніна, М. Драгоманова та ін. Федералізм М. Костомарова визначав як інструмент опису історії давньої Русі, що мав навіть практичні спроби його політизації діячами Кирило-Мефодіївського товариства. Якщо стосовно М. Костомарова М. Рубач писав про цілісність федеративної теорії, то щодо М. Грушевського відзначав разючу наукову й ідеологічну кон'юнктурність [608, с. 93-95]. Висновок мав виразний фундаменталістський характер: український федералізм безпідставно пов'язувався з ідеєю «Великої України». Проте рація М. Рубача в іншому: радянський автор справедливо підкреслив природу трансформації федералізму до ідеї незалежності [608, с. 118].

Для трьох згаданих вище дослідників характерне однакове трактування витоків федералізму, що стане істотною ознакою національних історіографій. В уяві центрально- і східноєвропейського інтелектуала XIX ст. федералізм сприймався як принцип організації територіально великих держав (Священна Римська імперія vs. Річ Посполита), що формувався під впливом модерних ідеологій [360, с. 69]. Здебільшого Росія випадала зі схем федеративного переоблаштування. У XX ст. відбулася суттєва переорієнтація цього дискурсу, коли федералізм почали розглядати як правову концепцію співіснування народів та, важливо, форму державного устрою. Федералізм означали як явище

європейської історії, що виникло в умовах середньовіччя та розвивалося як альтернатива колоніальним імперіям в епоху абсолютизму [204].

Американський історик та фахівець із порівняльного правознавства Рудольф Шлезінґер (1909–1996 рр.), що захоплювався марксистською теорією, схарактеризував федералізм як концепцію й політичний устрій, що стирає національні та культурні антагонізми. Здобувши докторський ступінь у Мюнхенському університеті, він зосередився на вивченні міжнародного права, механізмах імплементації його норм у міждержавних відносинах. Власне на цій засаді розробляв теорію федералізму щодо Центральної та Східної Європи.

У рік закінчення Другої світової війни Р. Шлезінґер опублікував книгу, яка досі залишається єдиним фундаментальним дослідженням з проблеми [400]. Дослідник виокремив чотири виміри федералізму: правничий, історичний, національний, ідеологічний. Його потрактування федерації як добровільної та найкращої форми політичної організації суспільства було відображенням тяглості інтелектуальної традиції німецької юриспруденції (Ґеорґ Єллінек, Карл Шмідт, Отто фон Ґірке) [400, с. 24-30]. Оцінюючи розвиток федеративних ідей у Центральній Європі, Р. Шлезінґер дійшов висновку, що вони були прикриттям реальних політичних цілей (особливо в австрійському, чехословацькому та угорському випадках). Натомість утілення федеративного устрою в СРСР він розглядав у межах централізму, відзначаючи обмеження для автономій з боку партійних органів [400, с. 347]. Попри це, Р. Шлезінґер розглядав СРСР як федеративну державу. Його оцінки мали вплив на наукове сприйняття федеративних проектів у категоріях реальної політики.

Тривалість цього дискурсу та перетворення федеративного аргументу на істотну частину міфу «Серединної Європи» дослідив Ганс Й. Бауер (Йоахім Кюль) (1908–1971 рр.) [324]. Гайнц Духгардт (1943 р.) і Малґожата Моравець так пояснювали метаморфози такого кшталту [451, с. XI]. Коли в політичному та

інтелектуальному середовищах ішлося про пошуки варіантів національної консолідації в контексті боротьби за «історичні землі», тоді виринала безсумнівна теза про європейську єдність на федеративних основах. Виникнення цієї тенденції було пошуком альтернативи до геополітичного домінування двох наддержав. У сучасній історіографії проблема федералізму розглядається в контексті націєтворення, а основним концептуальним підходом залишається дихотомія «між Німеччиною й Росією» [220; 263; 265]. Цей історіографічний комплекс ділить Друга світова війна, коли в текстах до її початку відчутний інтелектуальний присмак антиколоніального, а після її закінчення – постколоніального синдрому.

Описана традиція широко застосовувалася в дослідженнях з історії Центральної Європи, Дунайського басейну та слов'янських народів [469; 470]. Це дало підстави американській дослідниці Голлі Кейс схарактеризувати «дивну природу» федеративних ідей у цьому європейському регіоні [223, с.135-152; 224]. Її найважливіша теза звучить так: різноманітні федеративні проекти пропонувалися й осмислювалися не заради подолання національних суперечностей [224, с. 839]. Тобто їх зародження та розвиток дослідники висвітлювали як реакцію на практики асиміляції в кордонах континентальних імперій. Відповідно до цього формувалася «історіографічна специфіка» Центрально-Східної Європи, де якраз спотворені практики федералізму були однією з ознак «інакшості» цього регіону.

Натомість існує потрактування федералізму як моделі вдосконалення імперії або будь-якого авторитарного режиму. Найвиразніше про це пишуть дослідники, що аналізують спроби конституційної перебудови Габсбурзької імперії та створення Австро-Угорщини [290; 291; 375; 382]. Можна виокремити також традицію аналізу федералізму як альтернативи централізмові європейських імперій з особливим наголосом на націєтворенні. Федеративні й

конфедеративні проекти антиімперських діячів (М. Бакуніна, Б. Лімановського, М. Драгоманова, М. Грушевського та ін.) трактуються істотним елементом конструювання нових націй [437; 452; 453; 457; 563]. Проекти представників провладних еліт (Аурель Поповичі, К. Реннер, російські кадети) були нічим іншим, як невдалими спробами зберегти імперію та монархію [212; 251; 275, с. 80-81; 585]. Артур Мей розглянув спроби реалізації проекту центральноєвропейської федерації в середовищі чехословацьких еліт [362]. Аліна Теслару-Борн довела, що федеративні пропозиції періоду «Весни народів» 1848–1849 рр. стали одним з основних факторів створення Австро-Угорщини, а також сприяли постанню ідеї національно-персональної автономії [439]. Берріс Куцмані обстоює позицію, що ідея екстериторіальної автономії в імперському політичному дискурсі була виразним антиподом федералізмові [326].

Усе це свідчить про переосмислення федеративних ідей у Центрально-Східній Європі в текстах сучасних істориків. Тобто федералізм ставав не предметом вивчення а, навпаки, аргументом політичної риторики. Найвиразніше цю інтерпретаційну лінію представлено у працях про історію польського федералізму. Студії польських фахівців можна згрупувати за кількома умовними напрямами: Річ Посполита як федерація [260], східна політика Ю. Пілсудського [225; 241; 379; 380] та концепція «Міжмор'я» [226; 381]. У міжвоєнній Польщі проблематика федералізму розвивалася як частина національного наративу. На противагу цьому німецькі дослідники переосмислювали федералізм як істотну рису своєї історії. Українські й білоруські історики та інтелектуали оголошували федералізм хибною метою стратегічної боротьби за незалежність.

У 1930-х рр. у Польщі сформувалася традиція потрактування федеративної моделі «країни Рад» як «пролетарської» однопартійної держави «залізної волі» [427, с. 57–66, 78–96, 116–119]. Згодом, після Другої світової війни, у США та Західній Європі це вплинуло на означення СРСР як «псевдофедерації»,

«радянської імперії». З одного боку, наголос робився на відмиранні заявленої більшовиками парламентської демократії, а з другого – на витворенні радянської форми державності, що кардинально різниться від західних форм державного устрою. У межах цієї теоретичної конструкції працювала більшість американських радянологів, вихідців з міжвоєнної Польщі [376]. Окрім того, ця традиція має вплив на сучасні дослідження державної природи СРСР і його національної політики [415; 583].

Інший ракурс пропонували радянські фахівці, які прагнули довести гуманістичну природу федеративного ладу в СРСР. Федералізм сприймали як вдалу модель співіснування народів [484]. Власне тому радянський федералізм визначався як форма державного устрою багатонаціональної соціалістичної держави [573, с. 9-17]. Однак спотворення самої сутності федералізму знаходило відображення в його нерозривному зв'язку з радянським унітаризмом [573, с. 16].

У 1990-х рр. у пострадянських країнах на дослідження федералізму впливала політична кон'юнктура та полеміка про природу національної держави. Російські автори зверталися до старої парадигми «російської ідеї». 1992 р. з'явилося тритомне дослідження, в якому обґрунтовувалася доцільність упровадження федеративного устрою в Росії [482]. Поява цього дослідження була детермінована проблемами державного будівництва суверенної Росії на початку 1990-х рр., але аж ніяк не тим, щоб дати пояснення, що таке насправді федералізм і яка його роль у минулому Східної Європи й Росії [483]. Згодом федералізм почали інтерпретувати прийнятною моделлю як для прихильників належності Росії до «Заходу», так і апологетів «російської своєрідності». На це спиралися парадоксальні висновки про реалізацію федералізму в Східній Європі: СРСР був транснаціональним військово-політичним утворенням, за багатьма позиціями аналогічним до «західних» постнаціональних утворень [530, с. 88].

Пізніше з'явилася «імперієлогічний» погляд про сприйняття федералізму в російському випадку. Марк фон Гаґен доводив, що його важко окреслити як «особливу течію» російської політичної думки в XIX ст. [638, с. 26] Представники національних рухів з Сибіру, Польщі й України, що пропонували детальні проекти перебудови Росії, не підтримували інтелектуальних контактів, а їхні пропозиції об'єднував ідеал нової, демократичної, багатонаціональної держави, яка мала надати можливості реалізації повноважень місцевим автономним утворенням [638, с. 26]. Ця позиція доводить тезу про те, що в «довгому XIX ст.» існував виразний трансфер федеративних ідей, альтернативних до імперського порядку [296; 369; 641].

З іншого боку, думка М. фон Гаґена пояснює брак інтересу до історії федералізму серед українських, білоруських і молдавських дослідників, що зумовлено кількома чинниками. По-перше, новітнім осмисленням націєтворення та національного наративу. Особливо в межах методологічного поділу між примордіалістами та конструктивістами [294; 364; 448; 513; 536; 570; 571; 572; 594; 599]. По-друге, федералізм розглядається в контексті формування різноманітних варіантів ідеї державності [540; 589; 600; 614; 634;]. Наявність таких широких меж дозволяла українським, білоруським і молдавським історикам вписати федеративні ідеї до імперського контексту. По-третє, наявність звуженого погляду на федералізм, який трактується як шлях до незалежності [576; 577; 619]. Ігор Гирич уважає, що федералізм українські діячі розглядали як ідеальну модель здобуття національного визволення [506, с. 279].

Такі історіографічні позиції сприяли утвердженню негативного ставлення до федералістської ідеї у східноєвропейській історії як до чогось нереалістичного та штучного [335][3]. Сутність цих інтерпретацій базується на різних розумінням

[3] Цю тезу представлено в праці "The Intermarium: Wilson, Madison, & East Central European Federalism. – Boca Raton, 2006" американського дослідника Джонатана Леві (Levy Jonathan), якій притаманна велика кількість

федералізму: від форми державного устрою до ідеологічної доктрини визвольного руху, що вплинула на формування уявлень про європейські регіони, політику пам'яті в Центрально-Східній Європі та перетворення федеративних утопій на сучасні політичні гасла.

***

Звернення до історії федералізму в Центрально-Східній Європи було викликане створенням нових національних держав у 1917–1921 рр. Інтерес інтелектуалів та істориків до федеративних ідей визначався політичними й ідеологічними чинниками, а не завжди суто науковими завданнями. У міжвоєнний період з'явилися перші серйозні дослідження про те, чи має федералізм власну історію у Центрально-Східній Європі. Ідеологічний інтерес до федералізму опирався на федералістську традицію XIX ст. та внутрішні дискусії щодо перебудови імперій Габсбурґів і Романових.

Речниками федералістських ідей були знані інтелектуали та політичні діячі, які посилювали науковий інтерес до них. Проте вирішальний вплив мав контекст, а саме створення Австро-Угорщини в 1867 р., Російська революція 1905–1907 рр., Перша світова війна й революція 1917 р. та, нарешті, Друга світова. В епоху «війн і революцій» саме національні діячі розглядали федералізм як шлях легітимної трансформації імперій у нові національні держави. У 1920-х рр. польські інтелектуали поступово відмовлялися від нього (його замінила концепція прометеїзму). Чехословацькі діячі втілювали федералістський принцип на практиці, прагнучи реалізувати мрію Т. Масарика про «слов'янську Швейцарію». Угорці оцінювали його як неефективну теорію побудови держави-нації та аргумент зовнішньої політики. У Східній Європі все

спрощень і недоведених тверджень. Автор прагнув показати взаємозалежність появи ідеї про національне самовизначення зі спробами федеративного переоблаштування Східної Європи, а це фундаментальний історіографічний ґандж.

було набагато прозаїчніше. Більшовики створили державу, де федеративний устрій став прикриттям для відновлення імперії. Після Другої світової війни та встановлення комуністичного домінування в Центрально-Східній Європі з'являється ідеалізація федералізму, що протиставлявся «імперіалізмові» з наголосом на спотворенні федералістської засади в німецькому та радянському випадках.

Початки наукових студій федералізму в Центрально-Східній Європі пов'язані зі студіями російського фахівця О. Ященка та польської авторки Г. Заштовт-Сукенницької. Розроблення оберталося навколо двох основних підходів. Перший: федералізм розглядали як концепцію центральноєвропейської інтеграції, коли метою оголошували створення державного союзу на засадах рівності, демократії та республіканського устрою. Другий: федералізм був інструментом реальної політики, а не «щирою» концепцією, яку прагнули втілити. Поява різноманітних федеративних / конфедеративних проектів стала реакцією на історичну ситуацією «між Німеччиною й Росією». У цьому полягає парадокс вивчення федералізму в історіографії, коли звернення до нього було лише реакцією на конкретні історичні обставини, внутрішню кон'юнктуру та зміни політичного дискурсу.

1.2. Основні поняття та методологія проблеми

Теоретичні основи цієї праці спираються на кілька центральних понять, що викликають різночитання в сусідніх національних історіографіях. Задля цього спробуємо окреслити основні означення, що становлять зміст нашої студії, а також можуть проілюструвати використані термінологічні преференції та методологічний вимір. До таких дефініцій відносимо «федералізм»,

«федерацію», «імперію», «національну державу», «автономію» та «Центрально-Східну Європу».

Найголовніше поняття цього дослідження – «федералізм» (фр. «federalisme»; від лат. «feodus» – «договір, союз»). Існує декілька теоретичних варіантів його означення. По-перше, це принцип, покладений в основу політико-чи національно-територіального устрою держав. По-друге, доктрина, яка містить можливості децентралізувати та розділяти владу за вертикаллю: інтегрувати територіальні спільноти в єдине ціле. І нарешті, ідеологія демократизації взаємовідносин між владою й підвладними, що передбачає справедливий розподіл повноважень між центральною владою та місцевим самоврядуванням [див. докл. 243; 244]. Німецький історик Ернст Доерляйн (1918–1971 рр.) уважав, що федералізм сам собою не ідеологія, але завжди її частина [237, с. 332]. Однак ми доводитимемо інше: випадок Центрально-Східної Європи перетворив федералізм у справжню ідеологічну доктрину, яка об'єднувала та надихала людей, політичні партії та новостворені національні уряди.

Сутність федеративної системи полягає в тому, що основні політичні рішення ухвалюють на засаді обговорення, коли всі члени федерації беруть участь в їх виробленні [394; 397]. Тому вся державна система існує в межах координації кількох осередків влади. Федералізм передбачає створення цілісної держави коштом надання різних форм самоврядування й автономії. Сутність федеративного устрою полягає в розподілі повноважень між центральною та місцевою владами. Федералізм як теорія і практика становить суть політичної системи в Австрії, США, Німеччині, Швейцарії, Канаді та ін. Першим утіленням федералізму як форми державного устрою можна вважати створення США (1789 р.), Швейцарії (1848 р.), Канади (1867 р.), Німеччини (1871 р.), Австралії (1901 р.) [216, с. 9]. Для цих країн федеративна система стала основою розвитку демократії. Однак за багатьма ознаками функціонування цих систем різниться.

Спільні риси федералізму – федеративні відносини, що формуються та існують як процес тривалого порозуміння щодо принципів об'єднання, що прописано в конституційних актах; державний устрій функціонує на основі децентралізації влади, що реалізовується багатьма (або малою кількістю) осередками влади, себто наявний поділ суверенітету; територіальна демократія, що забезпечується гарантією реалізації прав та обов'язків різних інтересів (національних, етнічних, релігійних, культурних та ін.); розвиток інститутів громадянського суспільства.

Федеративна держава існує на основі розмежування владних функцій і компетенцій між загальнодержавними, федеральними й місцевими органами влади. Власне, федерація – форма державного устрою, що протиставляється унітаризмові. Прерогативи центральної влади у федерації – проведення зовнішньої політики, питання національної безпеки та оборона, забезпечення територіальної цілісності, конституційного ладу, суверенітету, функціонування збройних сил і правоохоронних органів [244]. Наявність поділу суверенітету в політичних кордонах однієї держав – ознака федеративного устрою ex post. До інших повноваження можна віднести: забезпечення емісії грошових знаків, керування загальнодержавними фінансовими установами, державним майном (до якого, звісно, зараховують підприємства стратегічного значення, залізниці, шосейні дороги, засоби зв'язку тощо), формування федерального бюджету та інші функції.

Означення «імперії» також одне з ключових для розуміння розвитку федеративних ідей та постання відповідних федеративних утопій. Варто підкреслити залежність цього поняття від виникнення націй і націоналізму в Центрально-Східній Європі. Тобто окреслення «імперії» формувалося саме під впливом ідеологічних дискусій, що були викликані націєтворчими процесами в «довгому XIX ст.». До цього імперію сприймали як об'єктивну даність, тому

ніщо не підважувало її існування. Інакше сталося після Великої Французької революції 1789 р. Авторитетний словник подає таке означення: імперія – це сукупність націй або народів, якими править імператор, інший могутній суверен чи уряд, зазвичай на території, що значно більша, аніж королівство [281, с. 10-15]. Передусім підкреслюється зверхність суверенітету монарха та величезна територія як основні ознаки імперії. Тут слід зазначити, що від початку XIX ст. антиподом імперії вважали федерацію, коли відповідно до тодішньої теорії суверенної юрисдикції народу всі громадяни наділялися рівними правами [216, с. 9]. Зрозуміло, що це суперечило природі імперського суверенітету. Багатонаціональний і мультиетнічний характер тодішніх імперій, що трималися в межах одного політичного простору завдяки жорсткому примусові, спонукали до переосмислення сутності імперії.

У цій праці поняття «автономії» (гр. «αὐτονομία» – «самозаконня») цікавитиме нас в історичному та державно-правовому значенні. Автономія означується як право, що формує відповідну систему компетенції, наданої територіальним організаціям, корпораціям, об’єднанням громадян задля реалізації чітко регламентованих прав самостійності [240].

Спочатку автономія сприймалася на основі ідеї свободи та вільного розвитку, була своєрідним зверненням до моральної самостійності [401]. Під впливом філософії Просвітництва це поняття здобуло виразний політичний зміст, тобто йшлося про можливість утілення свобод і прав вільного розвитку для політичних суб’єктів. Автономія перетворювалася на гасло ідеологічної боротьби, втрачаючи первинну сутність про досягнення моральної відповідальності. На цій засаді постало кілька означень автономії в політичному та історичному вимірах. Усі вони пов’язані з компетенцією й можливостями втілення певної сукупності як політичних, так і громадянських прав. Ішлося про національну, культурну та персональну автономії, тобто такий поділ мав

територіальну підставу [229, с. 13-14]. Поряд із цим існування або запровадження автономії не завжди було пов'язане з децентралізацією влади. Важливий сам принцип самоврядування, що розширював суверенітет або створював кілька його центрів.

Історики та інтелектуали по-різному означують поняття «Центрально-Східна Європа», яке під час холодної війни набуло особливої гостроти [див. докл. 316; 546]. Цю дефініцію розглядаємо на підставі «ментальної географії», себто кордони цього історичного регіону окреслюються відповідно до ідеологічного або політичного критерію, але не географічного. Тому проблему європейських кордонів і поділів можна зрозуміти на основі транснаціонального порівняльного підходу [445; 446]. Концепція дослідження «історичних регіонів» обговорювалася під час дискусій щодо перспектив слов'янських студій на міжнародних конгресах істориків у Брюсселі (1923 р.), Осло (1928 р.) та Варшаві (1933 р.). Учасники тодішніх інтелектуальних дебатів – Ярослав Бідло (1868–1937 рр.), М. Гандельсман, О. Галецький, Отто Гетцш (1876–1946 рр.) – окреслювали «слов'янський регіон Європи» як «Східну Європу», що також уміщував історію німців, євреїв, угорців та Балкани sensu largo [див. 464]. Така переорієнтація хоча і не була ключовою в полеміці, однак стала можливою завдяки поразці панславістських та паннімецьких ідей внаслідок Першої світової війни. Власне кажучи, спонукання до роздумів про це було вислідом особистої причетності багатьох учасників дебатів до роботи Паризької мирної конференції та діяльності післявоєнних міжнародних організацій. На конгресових дискусіях доводився концептуальний зв'язок історії слов'янства з минулим Європи на цивілізаційній основі, яку вони вбачали у християнстві [268].

Найрозширенішу версію цього погляду після Другої світової війни представив О. Галецький, який виокремив два регіони «Центральної Європи» [266, с. 109]. Перша «Центральна Європа» (західна частина власне Центральної

Європи, або Центрально-Західна Європа) розглядається як простір, що охоплює землі колишньої Священної Римської імперії, а на початку XX ст. – це Німеччина, Північна Італія, західна частина Австро-Угорщини. Друга «Центральна Європа» (східна частина Центральної Європи, або Центрально-Східна Європа; англ. East Central Europe) охоплює Польщу (історичні землі Речі Посполитої), Чехословаччину, терени Угорського королівства, Прибалтику та Фінляндію, Грецію, а також українські й білоруські землі лише за умови їх виходу з-під російського панування. О. Галецький став тим істориком, який вніс Україну та Білорусь до власної концепції «двох Центральних Європ», тобто до Центрально-Східної Європи. Отже, цим поняттям як витвором ментальної географії послуговуватимемося в нашій праці.

Окрім основних понять, ми широко використовували чимало визначень та формулювань, що знайшли обґрунтування в новітніх дослідженнях з філософії та історії. Усі вони відігравали роль допоміжного, а інколи основного інструментарію щодо опису історичного контексту («довге XIX ст.», «коротке XX ст.», «імперська ситуація», «ідеальні типи» тощо).

Задля розв'язання основних дослідницьких питань обрано методологічні підходи, що часто використовуються при розгляді такого роду проблематики. Перший підхід – біографічний, що допомагає пояснити основні ідеї й тези праць представника «федеративної» думки особливостями розвитку політичних поглядів та обставинами його біографії. Другий – це, власне, сама історія ідей, коли специфіка інтерпретацій у текстах тодішніх інтелектуалів і національних діячів розшифровується через зіставлення з широким інтелектуальним, політичним контекстом, що був актуальний для них. Третій – «перехресна історія», яка ілюструє трансформації федеративних ідей та їх інтелектуальну подорож у Центрально-Східній Європі. Як відомо, історія ідей і «перехресна історія» – це не завжди компаративістика, адже геґельянська логіка історії понять

звужує теоретичні межі, створюючи підстави для історицизму [див. докл. 601][4]. Це дослідження ґрунтоване на історії ідей і «перехресній історії», тому воно в широкому сенсі робота з історичної науки. Однак нехтування міждисциплінарним аспектом було б засадничим ґанджем. Методологічна мета праці полягає у спробі аналізу концептуальних і практичних умов появи федеративних проектів та ідей, що мали опертя в модерному політичному мисленні «довгого XIX ст.»

У визначенні історичного контексту для кожного випадку осмислення федеративних ідей видається важливою думка одного з отців церкви – Аврелія Авґустина (354–430 рр.) – про те, що немає минулого, сьогодення та майбутнього, є минуле сьогодення, теперішнє сьогодення та майбутнє сьогодення. Цей погляд на плинність часу й історію доводить, як вона існує, формується та зазнає внутрішніх видозмін у суспільній свідомості. Себто історична наука така, як ми її розуміємо й уявляємо, адже знаємо про неї від істориків, що про неї пишуть. Ремесло історика, як його розумів Марк Блок (1886–1944 рр.), складається з можливості вивести систему з фактів, дат, процесів та явищ, які він описує, інтерпретує та оцінює. Адже історія не лише минуле – це наука про людей, про людину [488, с. 18]. Ідеться про морфологію ідей, яка пояснює, що немає ніякої логіки в розвитку ідей або процесів, які скорше розвиваються незалежно одне від одного. У цьому випадку нас цікавитиме саме текст, контекст та інтерпретація.

У «довгому XIX ст.» в Європі багато інтелектуалів і національних діячів формулювали нові питання щодо суспільного життя та політичного устрою, які переважно мали радикальний зміст відносно панівного дискурсу. Після 1916 р.,

[4] Про домінування «історицизму» в суспільному, культурному та науковому дискурсі писав британський філософ Карл Поппер (1902-1994 рр.) (див.: Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 1: У полоні Платонових чар. – 444 с.; Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. – К.: Основи, 1994. – 494 с.).

коли з’явилися ознаки відмирання європейських континентальних імперій, виникала нова якість суспільної самоорганізації, заснована на етнічній / національній / релігійній самоідентифікації та вираженому індивідуалізмі – національні держави. Цьому процесові сприяв трансфер різноманітних ідей, що ставав можливим завдяки модернізаційним явищам в Європі. Обмін ідеями детермінував та пришвидшував розвиток модерних ідеологій, що використовувалися задля обґрунтування національних проектів.

Останнім часом порівняльні дослідження мають кілька вимірів. Тому спробуємо означити основні моделі інтерпретації, що визначили стратегію цієї роботи. Насамперед нам ішлося про спробу вироблення нової аналітичної мови опису історії федеративних проектів у Центрально-Східній Європі. Найважливіша методологічна підстава праці – підхід Квентіна Скіннера (1940 р.), представника впливової кембридзької школи історії понять. В основі його концепції лежить явище політичної мови як системи понять і комунікацій, що дозволяє виявити реальні мотиви та причини актів політичної й державної діяльності. Це, своєю чергою, мало вплив на формування відповідної інтелектуальної думки, яка відображала панівні уявлення про чинний порядок і можливості його політичної трансформації. Звідси, найвагоміша частина його концепції – контекст, без розуміння якого текст не має аніякого значення та смислового навантаження [407]. Однак зрозуміло, що цього не завжди може бути достатньо, щоб повністю зрозуміти подорожування ідей різними суспільствами, соціальними групами та країнами. Тому К. Скіннер звертається до дефініції перформативності, що передбачає з’ясування суті політичної ідеї або тези у стосунку до факту та дії, що вже відбулися.

Висновок такий: щоб вияснити суть ідей та ідеологій варто визначити семантичне значення поняття в конкретний історичний час, а не з погляду теперішнього сприйняття; встановити інтелектуальне й політичне поле його

застосування та внутрішніх трансформацій; окреслити ідеологічні настанови та оцінні метаморфози у певному історичному періоді. Якщо окреслити межі федеративного дискурсу відповідно до Скіннерової теорії, то можна побачити, з одного боку, виразний брак прямих контактів між визначними його представниками, а з іншого – інтелектуальну подорож федеративної ідеї, що використовувалася як знаряддя політичної боротьби або теоретичний аргумент щодо «поліпшення» та вдосконалення імперії.

Концептуальним доповненням до візії К. Скіннера будуть інтерпретаційні моделі варшавської школи історії ідей, до якої належали Лешек Колаковський (1927–2009 рр.), Анджей Валіцький (1930 р.), Броніслав Бачко (1926–2016 рр.) та ін. [див. 473] Представники школи об'єдналися навколо критики марксизму та логічного позитивізму, репрезентованого львівсько-варшавською філософською школою. Вони рішуче відкидали історичний догматизм і розмірковували над історичним релятивізмом. А. Валіцький розглядав останнє явище як умовність, що дає багато спільного в межах методології гуманітарних досліджень [458]. Історизм як віра в геґелівський «світовий дух», прихований розум історії, що розгортається відповідно до його іманентних та необхідних законів, мав істотний вплив для заміни наївної віри в соціалістичний ідеал [458, с. 7]. Варшавські філософи були переконані, що історик ідей не має визнавати поділ на історичні періоди та епохи, орієнтації і стилі мислення, бо якраз це наслідок та обмеження, засновані на питаннях національності або мови [473, с. 75]. Власне тому вони віддавали теоретичну перевагу цілісному підходові, шукаючи структурної єдності у джерелах дослідження.

Далі ставимо питання про те, які існують традиції розуміння ідеології. Різні інтерпретації та підходи, народжені в межах конкретного історичного контексту, відображають стан історичної науки та суспільства загалом. Тут важливо простежити зміни, доповнення та взаємовпливи між науковим текстом на

історичну тематику й політичним есе. Німецький і британський філософ Карл Маннгайм (1893–1947 рр.) виокремлював два панівні типи колективних уявлень. Перший – це ідеологія, що розуміється як тип мислення домінантних соціальних груп і класів, а другий – утопія, що характеризується як модель мислення пригноблених верств суспільства. Панівна група завжди повністю підпорядковується чинному порядку, який визначає те, що слід розглядати як утопію, а опозиційна група, яка перебуває в конфлікті з речами, як вони є, визначає те, що варто розглядати як ідеологічні явища [351, с. 183].

Значущість цього висновку довів А. Валіцький, який писав, що якщо громадсько-політична ідеологія має свій світоглядний аспект, значить «усі світогляди та утопії належать до ідеологічних явищ, але не всі ідеології – цілісні світогляди та не всі світогляди – утопії» [461, с. 12]. Така парадигма співвідношення ідеології та утопії дозволила розглядати їх як інструменти змін суспільно-політичної свідомості, що обмежують свободу людини. Виходячи з цього, можемо припустити, що виникнення різних утопій, зокрема ідеологічного виміру, слід розглядати як відображення впливу цивілізаційних, етнічних і релігійних стереотипів на тексти представників «федеративної думки», що з'являлися задля посилення національних відмінностей.

Звідси постає складне питання співвідношення ідеології та світогляду, що розв'язувалося завжди по-різному. Для одних – це віра та Бог, для інших – ідеали, утиснуті в ідеології. Однак, як нам здається, зрозуміти ідеологію через світогляд можливо, а світогляд через ідеологічні цінності – очевидно, ні. Мабуть, у цьому криється суть ремесла інтелектуала та політика (назвімо це так). Свідомо, а інколи навіть несвідомо, присвятити науку або свій текст служінню ідеології та всіляким ідеологічним утопіям було виразною рисою розвитку федеративного дискурсу. До речі, це не стосується реальної політики, секуляризації суспільства та «об'єктивно-наукового» розуміння світу.

Появу проектів відродження Великого князівства Литовського та федерації Литви й Білорусі, ідею федеративного союзу України та Білорусі можна розглядати на основі «історії взаємовпливів» (нім. «Beziehungsgeschichte»). Цей методологічний підхід був обґрунтований на противагу вузькій компаративістиці. Його автор, німецький історик Клаус Цернак (1931–2017 рр.), на прикладі німецько-польської історії довів більші емпіричні можливості транснаціональної історії, аніж національної [443]. На його переконання, один з істотних елементів взаємовпливів – трансфер ідей, що впливає на формування спільних суспільно-політичних практик та історичного досвіду [478].

Іншою методологічною засадою дослідження стала «перехресна історія» (фр. «histoire croisée»), що має опертя в «історії взаємовпливів» та концепції культурного трансферу. Цей напрям виник на початку 1990-х рр., коли історики Міхаель Вернер (1946 р.) та Бенедікте Циммерманн (1965 р.) виступили з критикою компаративного підходу та історії трансферів. «Перехресна історія» запропонувала трохи більші можливості опису історії завдяки виясненню зв’язків між різноманітними суспільствами, що вирішально впливали на їх розвиток. Себто цей методологічний підхід пропонує з’ясування кордонів взаємодії та комунікацій між націями, народами або етнічними групами. Тим самим ішлося про руйнування замкнутості національної історії, яка допасовувала до свого наративу відповідну систему аргументації та ідеологічних сенсів. М. Вернер і Б. Циммерманн заявили, що порівняльний підхід у стосунку до національного наративу ставить теоретичні обмеження. У цьому вимірі вони виокремили п’ять проблем: 1) позиція споглядача; 2) визначення масштабу порівняння; 3) об’єкт порівняння; 4) історизація об’єкта та проблеми може призвести до конфлікту між синхронною й діахронною логіками; 5) проблема взаємодії між об’єктами порівняння [468, с. 33-35].

Тексти про федералізм перекладено багатьма мовами, вони курсували серед різних політичних та інтелектуальних середовищ. Із цього погляду важливі також міркування, обґрунтовані концепцією культурного трансферу, що дозволяє звернути увагу на формування та взаємодію національних просторів, а також широку транснаціональну арену Центрально-Східної Європи, де дискутувалися питання існування імперій, розвиток націй і націоналізму, проголошення національних держав після Першої світової війни [див. 390]. На практиці це був внутрішній суспільний та культурний конфлікт, що виник як реакція на різке переформатування багатонаціональних імперій.

Завдяки взаємному обмінові ідеями й передусім політичним досвідом тогочасні національні діячі конструювали «перехресну» сферу інтелектуальної взаємодії та спілкування. Проте поняття трансферу, транснаціональна та «перехресна історія» – це концепції та перспективи наукової студії, а не спеціальні методи [389]. Себто йдеться про свого роду теоретичну конструкцію, що найкраще пасує до з'ясування впливу ідей на теренах Центрально-Східної Європи, а також доводить, як багато інтелектуальних та політичних обмежень несли в собі національні ідеї. На цій підставі складно оминути концепції націоналізму та новітнього трактування марксизму, що деколи ще більше впливав на формування національного дискурсу про майбутню державу, її територію та політичне обличчя.

У цьому контексті звернемося до історії простору (англ. «spatial history»), яка стала визначальною для студій про геополітику, кордони, історичні аргументи та уявлення. У контексті історії Центрально-Східної Європи цю методологічну практику було вдало застосовано на прикладі конструювання кордонів національної Литви в «довгому XIX ст.» [416].

У книзі «Spatial concepts of Lithuania in the long nineteenth century», її редактор Дарюс Сталюнас, переконливо довів, що територіалізація литовської

етнічності була основною моделлю, навколо якої конструювалися межі майбутньої литовської держави. Тут, особливу роль зіграв фактор Вільнюса і його «привласнення» литовськими елітами, що своєю чергою детермінувало і, можливо, прискорило націєтворчий процес. Адже, недарма, в литовському національному русі кордони Литви не були чітко визначені, поглинувши такі історичні регіони, як Жемайтія (Жмудь). Тим самим, такий погляд на Литву як якогось історичного простору без кордонів, дозволяв включати вигідні території до її національного образу. У 1905 р. з'явився дискурс про «Литву та її окраїни», а з початком війни у 1914 р. почалося інтелектуальне привласнення «прусської / малої Литви». У підсумку, ще до початку Великої війни конструювання «географічного тіла» Литви перетворювало гасло про її автономію або незалежність у ціль реальної політики. Саме тоді ідеологічний арсенал був доповнений поняттям «історичних земель», що використовувалося як аргумент доведення «литовськості» Вільнюса. Застосовна авторами у книзі дослідницька методологія, показує, наскільки неоднозначні національні міфи, телеологічна історія та важливий глобальний контекст, що дозволяє вийти за рамки «методологічного націоналізму» (англ. methodological nationalism). Автори зуміли показати, як власне формування національної самосвідомості та ідентичності безпосередньо залежить від просторових ідей і конструювання уявлень про «національні» кордони, відіграючи багато в чому більш вирішальну роль, аніж чинник мови або релігії. Саме просторові образи були детерміновані культурними ідіомами [416, с. 446]. По суті, віра в «свою» землю, «отчий дім», батьківщину була одним із факторів переходу до ідеї державності в «довгому XIX ст.», трохи пізніше зігравши вирішальну роль в його завершенні.

На нашу думку, у межах «просторового повороту» (англ. «spatial turn») можна проаналізувати формування уявлень про національні території, надання

географічним термінам виразного політичного забарвлення, що означувало ідеологічне опертя для відповідної концепції «історичних земель».

Основний підсумок вибраної методології полягає в контекстуальному вивченні різноманітних джерел і дискурсів багатьох текстів, які рішуче впливали на формування політичного та ідеологічного клімату. Отже, історія ідей у загальнотеоретичному вимірі та «перехресна історія» у предметному контексті цієї студії становлять методологію нашого дослідження. Складно зрозуміти логіку та історію федеративних ідей без аналізу їх хаотичного, а іноді систематичного перетікання і трансферу на теренах Центрально-Східної Європи, що під прапором націоналізму, марксизму, космополітизму ставали, з одного боку, спільним домом з багатьма господарями, а з іншого – лабораторією дослідів над долями людей, та ще гірше – полем битви між націями, народами та етнічними групами, які до певного моменту історії мріяли про краще. Власне кажучи, федералізм уявлявся тим кращим, що допоможе стерти оті «агресивні» та «жорсткі» антагонізми серед колишніх «сусідів».

1.3. Характеристика джерел

Джерелознавчий аспект проблеми пов’язаний з історією ідей та «перехресною історією». Саме на засаді цих методологічних напрямів ґрунтуватиметься наша спроба класифікації величезної кількості джерел, написаних різними мовами та в різний час. Розвиток дискурсу залежав від трансферу ідей до суспільств, окремих інтелектуалів і політичних еліт. Тому, враховуючи той факт, що здебільшого федералізм не стосувався офіційного політичного курсу імперій та новопосталих національних держав (1917–1921 рр.), весь комплекс джерел можна поділити на три основні групи.

Перша – це історіографічні джерела, які, своєю чергою, поділяємо на спеціальні наукові й публіцистичні студії представників «федеративної» думки та матеріали персонального характеру (спогади, щоденники, листування, рукописи, машинописи праць). У цьому аспекті джерелознавчу першість займає текст політика та інтелектуала, в якому висвітлюються аспекти теорії федералізму або пропозиції відповідних проектів. Саме ці джерела – базовий предмет нашого дослідження. До цієї найбільшої групи відносимо праці більшості філософів, що стояли біля витоків федералізму (В. Пенна, Ґ. Ляйбніца, І. Канта, Ш. Монтеск'є та ін.), представників національних рухів у Центрально-Східній Європі «довгого XIX ст.» (Ф. Палацького, Я. Коллара, С. Сташиця, А. Чарторийського, М. Бакуніна, М. Драгоманова та ін.), впливових австрійських діячів (А. Поповичі, Й. Баернрайтера, К. Реннера, О. Бауера), лідерів нових національних держав (Т. Масарика, М. Грушевського, Ю. Пілсудського, А. Луцкевича та ін.).

Іншу оптику мають джерела персонального характеру, що допомагають зрозуміти постання конкретного тексту, присвяченого федеративній проблематиці. Це – спогади, щоденники, листування. Утім найбільше складнощів із цим типом джерел у контексті окреслення мотивації тодішніх національних діячів, які, з одного боку, ідеалізували федералізм як рецепт удосконалення імперії та державного устрою, а з іншого – прямо закликали до його використання з метою відстоювання визначених національних інтересів. Ця тенденція має виразний стосунок до генеалогії національної ідеології як антиколоніальної боротьби, що після 1918 р. буде переосмислена її речниками. Найкращий приклад – щоденник впливового австрійського політика Йозефа Баернрайтера, який у випадку імперії Габсбурґів критично сприймав федеративну модель, поряд із цим використовував федеративний принцип задля «вдосконалення» імперії у формі конфедеративного союзу на теренах

Центральної Європи [59; 60]. Схожі інтерпретації має неофіційне листування між Т. Масариком та Е. Бенешем під час Паризької конференції, яке здебільшого суперечить їхнім опублікованим політичним текстам, що були адресовані визначеній аудиторії [94; 95].

Друга група – це архівні матеріали, що поділяються на опубліковані та неопубліковані. У першому випадку більшість джерел, які прямо стосуються проблеми, були вже оприлюднені. Це передусім збірники польських дипломатичних документів [54; 55; 85], матеріали з історії українського національного руху 1917–1922 рр. [157; 158; 159], архіви Білоруської Народної Республіки [103] та Ігнація Я. Падеревського [56; 57]. Доповненням до цього слугує збірник оригінальних документів щодо національного питання під час революційних подій у колишній Російській імперії, підготовлений ще за радянських часів [153]. Також використано інші документальні публікації, що стосувалися проблеми або допомагають повніше унаочнити дослідницький аспект [146; 154; 606].

Третя група – тогочасна преса. У праці переважно використано українські («Нова рада», «Відродження», «Рада»), польські («Kurier Litewski», «Gazeta Wileńska», «Myśl Polska») газети, часописи, що виходили російською мовою («Киевская мысль», «Киевлянин», «Голос Бунда»), журнали («Čas», «Борітеся – поборете!», «Літературно-науковий вістник», «Освобождение», «Вестник Европы», «Русская мысль», «Przegląd Wszechpolski»). Усі ці періодичні видання містять статті та есе, що допомагають показати еволюцію федеративних проектів. Також використано добірку газет з особового фонду Сергія Шелухіна (№ 3695) у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Цей комплекс джерел важливий визначенням рівня сприйняття різноманітними політичними силами федеративних ідей і проектів. Окрім того, саме газетні та журнальні статті можуть допомогти

зрозуміти формування реакції суспільства на пропаганду або популяризацію федеративних гасел. Так, наприклад, було з ідеєю національно-персональної автономії і створенням національних міністерств УНР. У більшості матеріалів можна побачити виразний трансфер цієї думки від австромарксизму та Бунду до внутрішньополітичного життя УНР. Аналогічний процес відбувався з ідеєю «сполучених штатів», що здобувала найрізноманітніші інтерпретації та оцінки в середовищі еліт новопосталих національних держав. Однак вона не стала основою політичного курсу, залишившись лише ситуативним та ідеалістичним гаслом.

Пріоритетне місце в цій праці займають матеріали, які зберігаються в центральних архівах Польщі, Чехії, Австрії, Литви, Нідерландів, України й Росії. В Архіві нових актів у Варшаві (пол. Archiwum Akt Nowych) це насамперед документи з фондів президії Ради міністрів (z. 8), міністерства закордонних справ (z. 322), до якого були передані важливі документи Бюро конгресової діяльності (пол. Buiro Prac Kongresowych), посольства Польщі в Берліні (z. 728), особових фондів Ігнація Падеревського (z. 100), Леона Василевського (z. 390) та Романа Кнолля (z. 1741). Документи з цих сигнатур стосуються визначення східної політики II Речіпосполитої, розуміння чільними польськими діячами (Ю. Пілсудським, Л. Василевським, Р. Кноллем, І. Падеревським, Р. Дмовським) проблеми східних кордонів та сприйняття ними різноманітних федеративних ідей. Дипломатичні повідомлення польського МЗС цікаві рекомендаціями та роз'ясненнями щодо питання федерації Польщі й Литви, проектів П. Гіманса та проблеми «Серединної Литви». Протоколи засідань Комітету східних справ осені 1918 р. (sygn. 228) містяться в матеріалах М. Гандельсмана (III-10) в архіві Польської академії наук у Варшаві (пол. Archiwum PAN w Warszawie)[5]. Тут

[5] Матеріали Александра Ледніцького з фондів Архіву ПАН у Варшаві нам не вдалося опрацювати з огляду на їх фізичний стан.

подано ставлення тогочасних польських кіл до ідеї федерації Литви й Польщі, важливі також оцінки її речника В. Каменецького. Цей комплекс характеризується значною розпорошеністю протоколів, резолюцій, аналітичних записок, офіційних листів та звернень.

У відділі рукописів Бібліотеки Академії наук Литви ім. Врублевських (лит. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius) у фонді Віленського білоруського музею (№ 21) зберігаються цінні матеріали, дотичні до зародження політичного білоруського руху, висвітлюється діяльність перших організацій та спроби віднайдення політичної платформи. Більшість документів – це рукописні протоколи засідань білоруських організацій, відозви та друковані ухвали. Ці джерела допомагають висвітлити еволюцію ідеї ВКЛ і спільної білорусько-литовської держави, а також активну участь А. Луцкевича в цьому. У Центральному державному архіві Литви (лит. Lietuvos centrinis valstybės archyvas) у Вільнюсі містяться матеріали, які широко висвітлюють діяльність Ради Білоруської Народної Республіки (фонд 582), білоруських організацій та окремих їхніх лідерів (А. Луцкевича, В. Ластовського), а також міністерства закордонних справ Литовської Республіки (фонд 383). Проте нас цікавили саме документи литовської делегації на Паризькій мирній конференції, білоруської організації в Києві, приїзд білорусів до Києва, звіти міністерства закордонних справ БНР та ін. Переважна частина цих матеріалів, як зазначено вище, уже опублікована [103].

У віденських архівах зберігається інформація про спроби політичної перебудови Австро-Угорщини. Матеріали щодо внутрішньополітичної дискусії, зміни геополітичних преференцій та вдосконалення державного устрою допомагають висвітлити інструменталізацію федералізму, його імплементацію. В Архіві Генеральної адміністрації, фінансової та судової палат (нім. Allgemeines Verwaltungsarchiv- Finanz- und Hofkammerarchiv) містяться дані щодо

адміністративної реформи 1911–1913 рр. і діяльності політичних кіл на чолі з ерцгерцогом Францом Фердинандом [1]. В Архіві імператорського, двору, суду та влади (нім. Haus-, Hof- und Staatsarchiv) зберігаються аналітичні повідомлення австрійських і німецьких дипломатичних установ в Україні й балтійських державах стосовно внутрішньополітичного життя, детальні аналітичні записки оберкомандо та урядове листування [2; 3]. Ці матеріали важливі з огляду на те, що вони дають інформацію стосовно зміни політичного дискурсу та розкривають реальне внутрішнє становище новопосталих національних держав.

Важливі дані щодо сприйняття габсбурзькими елітами федералізму та ідеї автономії містить фонд спадщини австрійського політика Йозефа Марії Баернрайтера (нім. «Nachlaß Joseph Maria Baernreither») [4]. Основу його становить уже опублікований щоденник. Однак матеріали щодо створення Центральноєвропейської економічної асоціації 1916 р., що була проектом конфедерації, залишаються практично невідомими (№ 20) [4]. Якраз ці джерела розкривають особливості трансферу федеративної ідеї, а саме у формі «сполучених штатів», в інструмент реальної політики та вагомий політичний аргумент щодо перебудови імперії. Створення німецько-австрійсько-угорського економічного союзу розглядалося як ймовірна стратегія політичного домінування німців в Центральній Європі. У фонді зберігаються протоколи нарад Торговельної комісії та самої організації, аналітичні записки щодо угорського ставлення до ідеї союзу, статут Центральноєвропейської економічної асоціації від 1911 р., листування Й. Баернрайтера з провідними австрійськими та німецькими діячами, зокрема Ф. Науманном. Також у матеріалах фонду наявний список членів і прихильників Центральноєвропейського економічного союзу. Дані щодо ідеології чеського та словацького національних рухів представлено у фондах Карела Крамаржа та Мілана Годжи, які зберігаються в Архіві Національного музею (чес. Archiv Národního muzea) у Празі. Передусім це статті

К. Крамаржа про перспективи політичного розвитку Австрії та її федералізації, важливість богемського національного питання, декларація словацького народу від 30 жовтня 1918 р. [6; 7; 8; 9] Особливості ідеологічних підстав словацького руху висвітлено у праці М. Годжи [5].

У Міжнародному інституті соціальної історії (нід. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) оцифровано матеріали стосовно діяльності російського анархіста М. Бакуніна [52; 53]. Ці архівні джерела важливі для верифікації відомих даних, текстів і подій. Окрім того, вони проливають світло на полеміку між М. Бакуніним та М. Драгомановим. Також нами використано знаний лист Ю. Пілсудського до Леона Василевського від 8 квітня 1919 р., в якому відтворена позиція першого щодо федеративної риторики. Цей документ доступний в оцифрованій версії в Інституті Ю. Пілсудського в Америці (англ. Józef Piłsudski Institute of America) [51].

В українських архівах зберіглося дуже багато матеріалів, які мають прямий стосунок до конструювання федеративних проектів та розвитку федеративного дискурсу. Значну більшість документів про національне державотворення 1917–1921 рр. уже опубліковано, проте досі залишаються невідомими джерела, що проливають світло на формування федеративної візії тогочасних еліт. У цьому аспекті нас цікавили матеріали, що стосуються українсько-білоруських перемовин 1918 р. та обговорення ідеї федерації. У ЦДАВО України (фонд 2592 «Народне міністерство закордонних справ УНР») зберігаються протоколи переговорів між делегаціями УНР (пізніше – Української Держави) та БНР. У фонді 3696 «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, м. Київ, з листопада 1919 р. по травень 1920 р.» наявні карти та аналітичні матеріали білоруської й української дипломатичних служб, особливо ті, що стосуються визначення державного кордону. Фонд 3563 «Шаповал М. Ю. (1882–

1932)» містить листи М. Грушевського періоду вимушеної еміграції, які уточнюють інформацію щодо появи статей та есе на «федеративну тематику».

У фондах 1065 («Рада Міністрів УНР, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, травень 1920 р. – 1921 р.»), 3997 («Український правничий з'їзд в Празі, Чехословаччина, 1932), 3882 («Ейхельман О. О., 1919–1933») наявна інформація про діяльність О. Ейхельмана у складі уряду, його наукові праці та реферати, а також важливі дані про реакцію й обговорення проекту Конституції УНР, що передбачала запровадження федеративного устрою. Також ми використали його наукові роботи, лекції з історії та теорії права (1922 р.), які зберігаються у фонді 7008 («Украинская библиотека им. С. Петлюры в Париже») Державного архіву Російської Федерації.

Певний обсяг архівних джерел щодо сприйняття федеративної ідеї та націоналізму, про федеративну політику УЦР та проблему національної автономії зберігається у фондах (№ 244, 318) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Насамперед це рукопис праці А. Кримського «Что такое современное украинство?», статті, щоденникові записи П. Стебницького, Д. Дорошенка та ін.

Архівний сегмент джерел істотно доповнив картину розвитку федеративних ідей і проектів, а головне, дозволив вибудувати систему аргументації. Як бачимо, ці матеріали різноманітні, проте допомогли розкрити невідомий аспект трансферу ідей того часу, який відігравав інколи вирішальну роль. Опубліковані та неопубліковані джерела було використано задля відтворення плинності федеративної ідеї, яка перетікала у просторі й часі з різних місць і міст до інших країн, держав, імперій. Очевидно, формування джерельної бази федералізму – справа нереальна (так само як і «об'єктивність» історії). Однак джерела допомогли зверифікувати багато відомих фактів та

інтерпретацій, а також відшуковувати аргументи, особливо до усталених оцінок, сформованих у різних історіографіях і суспільствах.

Отже характеристика джерел з проблеми свідчить про можливості застосування методології історії ідей, історії понять та «перехресної історії». Саме обрання міждисциплінарного підходу до їх використання допомагає скласти мозаїку подорожі федеративної ідеї Центрально-Східною Європою. Ця трудність полягає не в мовній компетенції, а в розумінні того, як федералізм ставав не лише теорією з галузі права, а могутнім інструментом політичної боротьби, впливаючи на динаміку міжнародних відносин і принципи дипломатії того часу. Справді, федералізм захоплював, розумівся по-різному, хоча в його основі завжди залишався концептуальний шаблон.

РОЗДІЛ 2.

ДЖЕРЕЛА ФЕДЕРАЛІЗМУ Й КОНФЕДЕРАТИВНІ УТОПІЇ В XIX ст.

XVIII століття добігало кінця під гаслами про «свободу, рівність і братерство». Уже в наступному кожне з них символізуватиме ідейні течії, що їх породила Велика французька революція 1789 р.: лібералізм, демократичний радикалізм, націоналізм [497, с. 171]. На противагу заплутаним, а іноді компілятивним поясненням того часу, спробуємо на початку цього розділу охарактеризувати періодизацію «довгого XIX ст.» та найвиразніші явища, що так чи інакше переплітаються і знову виринають у цьому тексті. Щоб уникнути повторів, окреслимо концептуальні орієнтири.

По-перше, триматимемося періодизації національно-визвольних рухів малих європейських народів, яку 1968 р. розробив чеський історик Мирослав Грох (1932 р.) [642]. Стисло його схема виглядає так: фаза А (академічна) – період етнографічних та історичних досліджень, коли інтелектуали осмислюють, обґрунтовують категорію «власної нації»; фаза В (культурницька) – етап активного розповсюдження національних гасел, що виражається у створенні часописів, газет і різноманітних товариств, до яких уже залучено інші соціальні групи та класи; фаза С (політична) – період виникнення національних партій, масової мобілізації [524, с. 121].

По-друге, для значної більшості тодішніх національних діячів та інтелектуалів характерні однакові джерела формування світогляду. Переважно це філософія французького Просвітництва, учення німецьких філософів Йоганна Ґотфріда Гердера (1744–1803 рр.), Ґеорґа Вільгельма Фрідріха Ґеґеля (1770–

1831 рр.), а також найрізноманітніші панславістські концепції. Основна їхня увага була звернена на новий імперський порядок, який прийшов на зміну освіченому абсолютизмові. Цьому передувало кілька знакових подій європейської історії: Французька революція, наполеонівські війни, Віденський конгрес 1815 р. Ці явища завжди перебували у фокусі уваги представників визвольних рухів малих народів Центрально-Східної Європи як такі, що стали маркером новочасних ідеологій, «-ізмів». Очевидно також, що їх розвиток символізував переосмислення проблеми витоків влади та категорії нації. У філософських і політичних текстах «нація» мала теоретичний засновок у доктрині народного суверенітету як антитеза принципу «божественного права», що, своєю чергою, поклало початок уособленню імперії з абсолютним злом.

По-третє, знаковими подіями, дотичними до розвитку федеративних ідей та імперського контексту, стали польські повстання 1830–1831, 1863 рр. та «Весна народів» 1848–1849 рр. Їхній перебіг і наслідки не просто привертали увагу, а були предметом прискіпливого аналізу з боку безпосередніх учасників та сучасників. Листопадове повстання сприймали як антиколоніальний вибух проти царату. Багато в чому схожим за цілями, але масштабнішим, було Січневе повстання 1863 р., яке мало вже національно-визвольний характер. Знаний польський історик Пьотр Вандич справедливо окреслив «Весну народів» як кульмінацію і крах ліберального націоналізму [497, с. 195]. Після подій у Палермо, Парижі та Пруссії полум’я революції охопило всю Центральну Європу, де його епіцентрами стали Прага, Відень, Будапешт, Франкфурт. Одна зі знакових подій відбулась у Празі. Упродовж 2–12 червня 1848 р. працював перший слов’янський конгрес, скликаний на противагу мадяризації та закликам паннімецького парламенту у Франкфурті. Цей форум, відбувся з ініціативи хорватського письменника Івана Кукулевич-Сакцинського (1816–1889 рр.) та за активною підтримкою чеських діячів Павела Шафарика (1795–1861 рр.) й Карела

Запа (1812–1871 рр.), стосувався представників слов'янських народів, що населяли Габсбурзьку монархію, і мав на меті популяризацію австрославізму. До участі в ньому долучилися також польські, сербські, чорногорські, російські представники. За результатами роботи конгрес ухвалив маніфест, де виголошувалося гасло «в ім'я свободи, рівності і братерства всіх народів» [349, с. 330]. Конгрес засудив поділи Речі Посполитої та угорську зверхність над слов'янами, утім більшість його рішень залишилися політичною утопією. Погляди російських філософів щодо ідеї слов'янської федерації під протекторатом Росії формувалися на основі заповіту Олександра Герцена (1812–1870 рр.) про те, що «завоювання Константинополя буде початком нової Росії, демократичної й соціальної федерації слов'янських народів» [454, с. 82]. Тому будь-яке потрактування федеративної ідеї в контексті Східної Європи було детерміноване впливом польського та російського месіанізмів.

Такі абриси об'єкта нашого дослідження, тобто історичних обставин і широкого інтелектуального контексту появи федеративних ідей та подальші рефлексії над ним. Ми не прагнули віднайти тільки спільні риси і якось класифікувати тодішні події, ідеї та їх утілювачів і мрійників, а навпаки – підкреслити позірність витоків і джерел світогляду й утопій.

2.1. Витоки федеративних ідей у Центрально-Східній Європі

Вольтерівська Східна Європа у XVIII ст. з'явилася на ментальній мапі європейців. Більшість територій європейського сходу завойовала Російська імперія. Три поділи Речі Посполитої поставили крапку в історії виборних монархій. В Європі сягнув апогею розвиток європейського абсолютизму, монархії проводили політику широкої уніфікації, внутрішнього та зовнішнього колоніалізму. Проте філософія Просвітництва й Велика французька революція

унеможливили довге життя «тривалого середньовіччя» (у розумінні Жака Ле Ґоффа).

Жоден з варіантів імперської «національної політики» щодо повної інтеграції периферії не досяг мети [535, с. 55]. Це стосувалося як Росії, так і Габсбурзької імперії. Поряд із цим з'явилася політична альтернатива абсолютизму – створення США та проголошення Французької республіки наприкінці XVIII ст. започаткували будівництво націй.

Початки осмислення федеративних ідей у Центральній і Східній Європі сягають ще раннього нового часу. Тоді ж відбувся перехід до класичного трактування федералізму як своєрідної державної ідеології й політичної практики. Інтелектуали-вихідці з «другого» європейського регіону розглядали будь-які федеративні ідеї як можливість удосконалення суспільного ладу та політичного порядку, а також як знаряддя ідеологічної боротьби проти європейського абсолютизму XVIII ст. Найбільші метаморфози з федералізмом відбулися в XIX ст. і пов'язані із впливом націоналізму.

Спочатку ідея федералізму в західній інтелектуальній думці була пов'язана з переосмисленням імперської влади. В основі британського і французького розуміння федералізму лежала ідея демократичної й раціональної організації влади, що її обґрунтували філософи доби Просвітництва. З'являлися найрізноманітніші концепції побудови ідеальних держав, які, природно, підважували тогочасне розуміння та принципи політичної влади. Варто згадати декілька. Це ідея саксонського філософа Ґотфріда Ляйбніца (1646–1716 рр.) про федерацію, що спиратиметься на християнство та перебуватиме під зверхністю Папи Римського. Така пропозиція постала на підставі переконаності, що основна загроза для німецьких князівств виходить з боку Франції й Туреччини, які руйнують звичний міжнародний порядок [569, с. 75].

Знаний англійський філософ Вільям Пенн (1644–1718 рр.) пропагував ще в 1693 р. створення європейського парламенту, що мав би складатися з делегатів від європейських монархій [388, с. 14-19]. Тобто федерація об'єднувала б монархії та, можливо, республіки. Як така спілка держав могла існувати, ураховуючи конфлікт принципів легітимності, мислитель не пояснив. Водночас відомий французький філософ Шарль Монтеск'є (1689–1755 рр.) розглядав федерацію як проміжну між республікою та монархією форму державного правління. Це, як відомо, величезний ґандж з теорії держави і права. Однак саме це потрактування панувало в соціально-політичному дискурсі аж до кінця XIX ст., коли проблема незіставлення і плутанини між формами державного устрою та правління було вирішено.

Остаточне виокремлення федерації як форми державного устрою було неможливе в умовах монархічного світу, ґрунтованого на концепції «божественного права». Усі тогочасні федеративні проекти осмислювалися в контексті загрози зі сходу, а точніше битви під Віднем у 1683 р. та експансії Османської імперії на Європейському континенті. По суті, це була візія побудови величезного союзу європейських монархій, об'єднаних християнськими цінностями. Найвиразніше ця переконаність знайшла відображення у праці женевського єпископа й католицького святого Франсуа Фенелона (1651–1715 рр.), який простежив перетворення сім'ї в народ, а народ – у співдружність, що мала би боротися з рецидивами «варварства» [271, с. 282-283]. У тодішній реальності це був заклик до формування федерації, щоб протидіяти мусульманській загрозі [88, с. 26-27].

Парадоксально, але у XVIII ст. саме європейські імперії сприяли виникненню федералізму, а той, своєю чергою, породив модерний націоналізм. У цьому параграфі зупинимося на появі федеративних гасел у середовищі визвольних рухів Центральної та Східної Європи. Для тодішніх національних

діячів та інтелектуалів федералізм залишався західною ідеологією та успішною політичною практикою. Так сталося після Війни за незалежність США (1775–1783 рр.) та після створення Швейцарської Конфедерації в 1848 р. відповідно до ухваленої конституції. Поряд із цим, вони уточнювали, що практики реалізації цієї модерної ідеології набували зовсім іншого концептуального змісту в кордонах тодішньої Східної Європи. Тому ми спробуємо описати причини рефлексії над федералізмом, ступінь зацікавленості ним у межах російської та габсбурзької федеративної традиції. Задля цього будемо спиратися на критерій та об'єкт федеративної думки, що має два рівні. Перший – це теоретичний або академічний, коли інтерес до федералізму з'являється як інструмент описування історії, особливо відповідних політичних інститутів та середньовічних держав загалом. Цей самий рівень уміщує різні варіанти осмислення федералізму серед філософів, учених, письменників, інтелектуалів того часу. Здебільшого їхні згадки або цілісні проекти мають утопічний характер.

Другий рівень більше пов'язаний із практичною політикою, коли федеративні пропозиції стосувалися конкретних державних структур. Це були проекти, розраховані на втілення в найближчій перспективі. Водночас підкреслимо, не кожен федеративний проект був творінням свого часу та відповідних історичних обставин. Тому наявність яких-небудь спільних концептуальних ознак або інтерпретаційних ліній уважаємо теоретичним ґанджем. Адже в більшості випадків репрезентант «федеративної» думки не контактував зі своїми попередниками або сучасниками, що осмислювали ідентичну проблематику.

В останніх дослідженнях з історії націоналізму історики переконливо довели, що націєтворення вже не розглядається як виклик і можлива небезпека для імперій, а радше як частина їх стратегії виживання щодо проблем національних рухів [305, с. 369]. У Росії відбувався поступовий перехід від

багатонаціонального характеру до імперії загальноросійської нації. У Габсбурзькій монархії, навпаки, помітні інші внутрішні процеси, що посилюються розподілом повноважень на рівні регіонального самоврядування. Ці тенденції впливали на появу відповідних рефлексій над федералізмом: спочатку як ідеології легітимної перебудови імперій, а потім як політичної платформи боротьби проти монархій. Думки женевського філософа Жана-Жака Руссо (1712–1778 рр.) про важливість посилення республіканського ладу в Речі Посполитій, перетвореній на федерацію, були частиною впливу західного Просвітництва, а під час Великого сейму (1788–1792 рр.) поляки зверталися до американських ідей громадянської рівноправності, посилалися на досвід англійського парламентаризму та гасла Французької революції [497, с. 161].

Після перемоги над наполеонівською Францією в Росії почалася «дворянська» дискусія про майбутнє самодержавства. Виразом тодішньої ідеологічної опозиційності були федеративні ідеї, які почали обговорювати в масонських та декабристських організаціях [369, с. 18-24]. 1823 р. вперше про це заявило панславістське декабристське Товариство об'єднаних слов'ян, що, за спогадами Івана Горбачевського[6], мало на меті «звільнення всіх слов'янських племен від самовладності, знищення наявної поміж декотрими з них національної ненависті та поєднання всіх заселених ними земель у федеративному союзі» [608, с. 10]. Справді, ідея про добровільну спілку слов'янських народів і федеративну республіку була прописана в документах організації.

Керівник Північного товариства та член ложі «Три чесноти» Микита Муравйов (1795–1843 рр.) розробляв модель оптимальної політичної системи

[6] Назва «Записки неизвестного из Общества соединённых славян» дісталася спочатку невідомим спогадам активного члена товариства Івана Горбачевського (1800–1869 рр.), які були опубліковані 1882 р. в історико-літературному журналі «Русский архив» П. І. Бартенєва.

для Росії. Задля цього декабрист підготував проект конституції, який мав стати офіційною програмою. Автор уважав, що самодержавство слід замінити конституційною монархією, тим самим забезпечивши справедливе аристократичне правління. Тому імперію він пропонував реорганізувати у федерацію у складі 14 держав і 2 областей, а столицею мав стати Нижній Новгород [519, с. 356-366, 303-355]. Гарантом ефективності федеративного правління був поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову.

Діаметрально протилежних позицій дотримувався керівник Південного товариства декабристів і масон Павло Пестель (1793–1826 рр.). Його погляди викладено в документі під назвою «Русская правда». Із конституцією М. Муравйова його єднала лише згода щодо Нижнього Новгорода як столиці та принцип громадянської рівноправності. П. Пестель виступав за республіканську форму правління й унітарний устрій майбутньої Росії. Ба більше, він закликав відмовитися від федералізму, який може посилити етнічну та релігійну різнорідність, призвести до розпаду імперії [608, с. 13]. Одночасно в колі Товариства об'єднаних слов'ян визріла ідея федеративної утопії у формі загальнослов'янської республіки. До її складу мали увійти вісім народів: «росіяни, поляки, угорці, чехи (богемці), морави, хорвати, далматці, серби». Україна як частина цієї федерації не згадувалась [369, с. 26].

Для Російської імперії в «довгому XIX ст.» було характерне переважання теоретичного рівня в осмисленні федеративних ідей, що набували форми деяких антиімперських проектів. Українські й російські історики першим утіленням федерації вважали існування Київської Русі, яка отримала цю назву якраз із легкої руки ректора київського Університету св. Володимира Михайла Максимовича (1804–1873 рр.) у його праці «Звідки йде російська земля» («Откуда идёт русская земля»; 1837 р.). Виходячи з цієї позиції, що розрізнювала давньоруську історію на регіональному, хронологічному та ідеологічному

рівнях, він полемізував із відомим російським істориком Михайлом Погодіним (1800–1875 рр.) [див. докл. 632].

У межах українського національного проекту ця традиція опису давньоруської історії бере свій початок від інтерпретації в дослідженнях Миколи Костомарова (1817–1885 рр.) і Володимира Антоновича (1834–1908 рр.) [181, с. 9]. Саме їхній підхід став одним з основних для київської документальної школи, де історію Русі розглядали на засаді федералізму, а її частини (землі) розуміли як автономні одиниці держави. Наявність віче та демократії у вирішенні питань давньоруського життя були центральними елементами їхньої концепції історії Київської Русі [102, с. 18]. Учень В. Антоновича Михайло Грушевський (1866–1934 рр.) оцінював політичний устрій давньої Русі як федеративний, що був продуктом взаємного існування земської (автономної) общини та одноосібної влади, іноді ці два елементи конкурують та стикаються [184, с. 301].

У вузькому контексті такі інтерпретації мали на меті витлумачити давньоруську історію на засаді тодішніх категорій і понять. У широкому – ця тенденція була характерна для доби формування модерних націй, коли інтелектуали та історики конструювали національний наратив. Тому й не дивно, що російські та українські історики методологічно наслідували підходи німецької та французької філософії, а також романтичної історіографії. Це також оприявнено в дослідженнях польських [255, с. 109-121] і чеських [419, с. 84-85] фахівців. Романтична візія дозволяла неімперським народам творити власний національний міф, що був протилежністю панівному імперському інтелектуальному й політичному дискурсові. Польські, чеські, угорські інтелектуали в Росії та Габсбурзькій монархії з цього скористалися якнайкраще. Українські діячі ще залишалися в полоні теорії «загальноросійського народу», а білоруські інтелектуали звернулися до цих питань на початку ХХ ст.

Подібні процеси появи федеративних ідей відбувались і в Габсбурзькій імперії, де вони мали свої особливості. Зацікавленість федералізмом була зумовлена наростанням національних і патріотичних настроїв. Уявний «привид націоналізму» став причиною рефлексій над федералізмом. Особливо це помітно в середовищі чеського, словацького, румунського визвольних рухів.

Узагалі інший ракурс щодо генеалогії федералізму пропонують польські та чеські історики. Вони доводять кілька важливих положень. По-перше, федералізм не був тільки західним інтелектуальним винаходом, історія Центральної Європи має успішні приклади реалізації цієї ідеї. По-друге, федеративні концепції слід розглядати ідеологією територіальних трансформації та децентралізації, яка була відповіддю на виклики конкретної політичної ситуації або інтелектуальної полеміки. По-третє, федералізм розумівся концепцією, що може бути реалізована в усій Європі. Як побачимо нижче, чи не всі конструйовані чеські, польські, угорські федеративні пропозиції засновувалися на дихотомії «між Німеччиною й Росією» [264, с. 6; 350, с. 413-414]. Цей підхід у різних сучасників набував різноманітних формулювань, однак усе ж його сутність полягала в захисті від імперіалізму великих держав. Проблема в тому, що дослідники самі конструюють наявність будь-яких взаємовпливів та концептуальних ліній між різними інтерпретаціями федералізму [220, с. 87-89].

П. Вандич виводив початки польського федералізму від XIX ст. [463], зауваживши, що вперше загальний аналіз федеративних ідей представлено в «Меморіалі» («Mémorial de l'Affermissement de la Paix Générale») Станіслава Лещинського (1677–1766 рр.) часів підписання Аахенського миру (1748 р.) [463, с. 347]. Спираючись на концепцію «божественного права», польський аристократ доводив, що європейська історія завжди прямувала до суверенних і незалежних

держав. С. Лещинський критикував ідею західних мислителів про «християнську республіку», яку охарактеризував «химерою» [422, с. 20].

О. Галецький визначав витоки федеративних думок ще від Кревської унії 1385 р., роблячи наголос на їх утіленні в ягеллонській ідеї [262]. Марек Корнат доводить тезу про те, що початки польського інтересу до федералізму можна бачити у XVIII ст. [314] Однак, як видається, ця полеміка між польськими фахівцями різних поколінь та історичних шкіл скорше проблема вибору критерію. Зрозуміло, якщо федералізм бачити однією з концепцій філософської й політичної думки, тоді погляд М. Корната видається обґрунтованішим. Згаданий вище П. Вандич, навпаки, писав про федералізм як знаряддя політичної боротьби та ідеологію, що могла, за певних історичних умов, бути реалізованою. У XIX ст. відбулася зміна акцентів щодо реалізації федеративних проектів, що пов'язувалося з утратою польської державності. Якщо федералізм у XVIII ст. стосувався майбутнього Речі Посполитої та її сусідів, то в XIX ст. – усієї Європи загалом.

На думку А. Валіцького, завдяки системі шляхетської демократії значний відсоток населення Речі Посполитої володів повними громадянськими правами (шляхта й міщани вже мали громадянську свідомість), а тому відбувалося прискорене формування новочасної національної свідомості [460, с. 27]. Ще раніше цю тезу озвучував Ж.-Ж. Руссо, який у книзі «Considérations sur le gouvernement de Pologne» («Міркування про уряд Польщі») оцінив політичну систему Речі Посполитої як демократичну й республіканську. Після розподілів Польщі пам'ять про шляхетську демократію детермінувала рефлексії над федеративними ідеями в середовищі польських діячів та інтелектуалів. Появу та трансфер ідеї федералізму в Центрально-Східній Європі слід пов'язувати з феноменом «великих текстів» про минуле.

У XVIII ст. представник шляхетського республіканізму польський дипломат і масон Адам Вавжинець Жевуський (1760–1825 рр.) запропонував виокремити у складі тодішньої Речі Посполитої двісті (!) «самодільних» частин, які мали б певний суверенітет [314, с. 362]. За схожим принципом намагався структурувати Річ Посполиту маршалок Тарговицької конфедерації руський воєвода (1782–1788 рр.) і російський генерал Станіслав Щенсний Потоцький (1751–1805 рр.), який запропонував створити «сполучені провінції» Польщі на чолі з президентом. Такий державний устрій, на його переконання, мав би врівноважити владні впливи, а фактично на основі тодішніх демократичних принципів поділив землі між впливовими шляхетськими родинами. Варіант «інкорпораційного» федералізму в процесі формування чеської нації поділяв письменник і мовознавець Йозеф Юнґман (1773–1847 рр.), що вірив у «всеслов'янську державу», яку можна створити за допомогою «великого государя» Миколи I [442, с. 12].

Більшість польських істориків різних поколінь указують на те, що саме в XIX ст. поляки представили численні проекти федеративної Європи. Вони вказують як на мотиви, так і на причини появи таких концепцій – спроба віднайдення успішної конфігурації на політичній карті континенту, коли польські землі зможуть знову стати на шлях незалежності. Крім того, відзначається й фактор збереження польської національності в кордонах давньої Речі Посполитої, тобто федеративні проекти були протидією імперській політиці дискримінації та національної асиміляції. Польський математик і філософ-містик Юзеф Марія Гоене-Вронський (1776–1853 рр.) мріяв про формування федерації всіх держав, яку складатимуть вільні нації. Цю спілку він уявляв як майбутній «священний союз людства», без будь-якої виняткової суверенності. Його проект став свідомою антитезою Священного союзу 1815 р. [314, с. 362]

Віденський конгрес 1815 р. встановив новий міжнародний порядок, в якому панували європейські континентальні та морські імперії. Саме тоді центрально- та східноєвропейські інтелектуали звернулися до «всеслов'янської» ідеї. Представник польського Просвітництва публіцист і католицький священник Станіслав Сташиць (1775–1826 рр.) у своєму творі «Myśli o równowadze politycznej w Europie» («Думки про політичну рівновагу Європи») обґрунтовував ідею єдності слов'янських народів на основі поєднання Польщі та Росії [423, с. 302]. Адже саме завдяки другій перша зійшла з «фальшивого» напряму розвитку, уособленого магнатерією, і нарешті долучилася до європейського шляху. Це була окцидентальна концепція, яка доводила вищість абсолютизму над можновладною олігархією, підкреслювала історичні переваги західноєвропейських країн [459, с. 8-9].

Словацький поет та етнограф Павел Баф Шафарик (1795–1861 рр.), який одним із перших застосував порівняльно-історичний метод до вивчення слов'янських народів, пропагував створення слов'янського «царства», яке мало б опиратися, по суті, на федеративні засади. Поет і філософ словак Ян Коллар (1793–1852 рр.), який писав свої твори чеською (адже ця мова була найпоширенішою серед слов'янських лютеран) дотримувався схожих панславістських поглядів [396]. Його цикл сонетів «Дочка слави» став одним із символів панславізму того часу [396, с. 85]. Обидва представили романтичний образ майбутнього слов'янських народів, схиляючи своїх читачів та згодом послідовників до думки, що тільки федеративна спілка може бути єдиною державною формою співжиття. Однак, якщо під владою Габсбургів інтелектуали осмислювали федералізм у внутрішньополітичному та регіональному вимірах, то в Російській імперії їхні прагнення спрямовувалися на Європу. Спочатку практично до кінця XIX ст. не було будь-яких варіантів перебудови монархії Романових. Слід підкреслити наявність глибокої переконаності в середовищі

польських інтелектуалів щодо неможливості трансформації «тюрми народів» у «справедливу» державу.

Тому й не дивно, що тогочасні польські діячі спочатку писали про майбутнє Європи, а потім пропонували власну федеративну візію. Учасник Листопадового повстання 1831 р. Войцех Ястшенбовський (1799–1882 рр.) пропонував укласти «Конституцію для Європи», яка мала стати альтернативою до віденської системи [284]. На противагу цьому, ідею слов'янської федерації вільних народів осмислював і навіть прагнув реалізувати польський філософ та політичний діяч Кароль Лібельт (1807–1875 рр.). У період «Весни народи» 1848 р. під його керівництвом у Вроцлаві відбувся польський з'їзд. Потім він узяв участь у слов'янському конгресі у Празі, де виступив з ідеєю незалежної польської держави як федерації [320, с. 38-41; 447].

Федеративна традиція в XIX ст. існувала на трьох рівнях суспільного сприйняття: реальної політики, ідеологічної утопії та історіографії. Ця тенденція стосувалася як імперії Габсбурґів, так і імперії Романових. На початку XX ст. відбувався трансфер цих ідей. Вихідна точка – припущення, що федеративні поняття й концепти знаходили своє специфічне значення у процесі перекладу на конкретну мову, а також конструювалися в конкретних соціальних і політичних контекстах. Такими подіями в XIX ст. на теренах Центральної та Східної Європи стали спроби вдосконалення імперського режиму. У Росії це – «великі реформи» імператора Олександра II 1860-х рр. Під скіпетром Габсбурґів у 1867 р. підписано конституційний компроміс, згідно з яким проголошувалася дуалістична монархія.

Однією зі спроб перетворення федеративних пропозицій на інструмент реальної політики була діяльність відомого польського правника і президента австрійського парламенту Франтішека Смолки (1810–1899 рр.), спрямована на

впровадження федеративних засад до політичної системи Габсбурзької імперії під час «Весни народів» 1848-1849 рр. [298]

Українські федеративні ідеї в кордонах Російської імперії брали витоки також від автономістських проектів козацьких ідеологів [див. докл. 541; 553]. Їх сенс полягав у новій легітимації прав, свобод і вольностей на рівні імперського суспільства, крім того, особлива увага приділялася умовам збереження здобутої політичної окремішності. Остання розумілася як природне право, стверджене між державою Війська Запорізького Богдана Хмельницького й Московським царством. Тому козацький автономізм можна розглядати як добровільну згоду на протекцію з боку московського царя.

Козацькі автономістські ідеї дістали свій розвиток у малоросійській ідеології [598]. Сприйняття «Малоросії» як імперського проекту описувалося в козацьких літописах, політичному памфлеті Семена Дівовича «Розмова Великоросії з Малоросією» та ін. Обґрунтовувалася політична ідея про «Малоросію» як автономне утворення у складі імперії. Козацький автономізм також розвивався в середовищі дворян майбутніх Чернігівської та Полтавської губерній, власне проекти стосувалися забезпечення прав, свобод і вольностей козацтва. Йшлося про встановлення залежності, підкорення та боротьбу за легітимацію в межах імперії. Себто козацький автономізм базувався на дещо інших засадах, аніж модерний федералізм. Відносини між Гетьманатом і Москвою (згодом Російською імперією) ґрунтувалися на притаманному для тодішньої Європи принципі сюзеренітету, тобто початково відносини між ними були нерівноправні. Федералізм, навпаки, означає формальну рівність суб’єктів, тому складно інтерпретувати ці відносини як федеративні.

Отже, за витоки федеративних проектів представників різних національних рухів у Центральній та Східній Європі можна вважати чотири основних фактори: філософію французького Просвітництва, посилення системи

європейського абсолютизму, французьку й німецьку романтичну історіографію, зародження націоналізму як ідеології боротьби проти імперій. Ініціативу перебирали на себе рівною мірою представники політичних кіл та інтелектуального середовища. Поява інтересу до федералістських практик також була пов'язана зі створенням США. Тому Річ Посполиту й Київську Русь розглядали як приклади середньовічних федерацій. Велика французька революція давала тодішнім інтелектуалам надію на емансипацію для поневолених націй під скіпетром Габсбурґів і Романових [561]. Під впливом цього розроблялися різні варіанти звільнення: європейська федерація вільних народів, федералізація Габсбурзької імперії, слов'янська федерація й утопія про «Священний союз людства».

2.2. У пошуках втраченої республіки: Адам Чарторийський і польські соціалісти

У листопаді 1830 р. в Царстві Польському вибухнуло повстання проти російського царату. Уже в січні наступного року у Варшаві відбувся сейм, який ухвалив рішення про детронізацію царя Миколи I та династії Романових. Особою, що підписала цей акт, став колишній російський міністр закордонних справ, а тепер голова «народного уряду» князь Адам Єжи Чарторийський (1770–1861 рр.), якого вважають творцем «дипломатії без вірчих грамот» [див., напр.: 269; 270; 408].

Народився він у Варшаві, у сім'ї генерала Адама Казимежа Чарторийського (1734–1823 рр.) – одного з провідних польських політиків того часу. Могутній клан Чарторийських був прихильний до принципів республіканського конституціоналізму та ідей Просвітництва, у 1764 р.

близький до нього Станіслав Авґуст Понятовський (1732–1798 рр.) посів польсько-литовський трон [497, с. 156].

А. Чарторийський здобув добру домашню освіту, подорожував Європою, де захопився ідеями британського лібералізму, зачитувався творами кеніґсберзького філософа І. Канта з його ідеями про «вічний мир» та моральний імператив [455, с. 55-56]. Відомо, що згодом можливість реалізації «вічного миру» мислитель убачав у створенні федерації народів, яка, на його думку, мала б запобігти появі «універсальної імперії».

У 1788 р. А. Чарторийський декілька місяців був маршалком сеймика в Кам'янці-Подільському, після чого на деякий час емігрував до Англії. Для нього це був особливий етап у житті, адже він зумів познайомитися з більшістю тодішніх «прогресивних» ідей та концепцій. 1792 р. він брав участь у російсько-польській війні, підтримав повстання під проводом Тадеуша Костюшка 1794 р. (на його початку А. Чарторийський перебував в Австрії).

Значні зміни в житті князя сталися 1795 р., коли його батьки, за порадою литовського генерал-губернатора Миколи Рєпніна (1734–1801 рр.), вирішили відправити синів до Санкт-Петербурґа. У російській столиці він здобув репутацію польського патріота й ліберала, що із захопленням вітав ухвалення Конституції 3 травня 1791 р. [424, с. 120] Тут познайомився зі спадкоємцем російського престолу, з яким підтримував дружні стосунки. Політична кар'єра А. Чарторийського пішла вгору 1801 р., коли Олександр І посів трон. Князь увійшов до напівофіційного Негласного комітету, членами якого стали найближчі соратники імператора.

Від середини січня 1804 р. через хворобу міністра закордонних справ Олександра Воронцова (1741–1805 рр.) А. Чарторийський перебрав його повноваження, ставши найвпливовішою фігурою імперської зовнішньої

політики [424, с. 122]. Тоді він звернувся до проблеми існування національних державностей у складі великих держав, себто конфедеративних і федеративних ідей. Цей інтерес з'явився ще раніше, коли князь плекав проект відродження незалежної Польщі в межах династичної унії з Росією, що, на його переконання, могло тільки посилити союз польських і російських інтересів [424, с. 124]. До цього його також підштовхували процеси величезної перебудови Європи, ініційованої Наполеоном Бонапартом. Однак найбільших успіхів А. Чарторийський досяг під час роботи Віденського конгресу 1814–1815 рр., обстоюючи російські державні інтереси.

А. Чарторийський рішуче виступав проти будь-якого зв'язку Польщі з Францією після подій Великої Французької революції 1789 р. У той час він переконував, що єдиним способом відновити частковий або повний суверенітет Польщі в майбутньому будуть добрі відносини з Російською імперією [371, с. 480]. Польський історик Єжи Сковронек так пояснював позицію очільника російської дипломатії: на формування політичних поглядів А. Чарторийського значний вплив мав інтерес до феномена конституції, ідей польського й російського Просвітництва [408, с. 250]. Однак, на наш погляд, еволюція від захоплення британськими ліберальними ідеями та кантівським «вічним миром» до концепції могутнього «слов'янського царства» свідчать про інше. Доказом тому стала діяльність князя як російського державника, а також тексти його політичних творів.

У березні 1803 р. А. Чарторийський написав трактат «Sur le système politique que devrait suivre la Russie» («Про політичну систему, якої має додержуватися Росія»), який відразу представив імператорові [25]. Як відомо, цей важливий текст введено до наукового обігу тільки в XX ст. Його зміст засвідчує значну світоглядну еволюцію князя після того, як він став до керівництва російською дипломатією. У цьому тексті А. Чарторийський

ідеалістично стверджував, що міжнародні відносини завжди впливають на формування відповідного державного порядку, який нібито надає кожному право на існування. Однак він не пояснював, хто цей «кожен», проте, очевидно, що лише тодішні гравці великої політики. А. Чарторийський довільно інтерпретував ідеї лібералізму та засаду свободи, яка була надбанням філософії Просвітництва. Звідси його оперування «принципами власного захисту» й «загального добра для людства» [61, с. 509-510]. Власне, на цих підставах А. Чарторийський зробив кілька парадоксальних висновків, що суперечать природі раніше визнаних ним ідей. Вочевидь він не був ідеалістом, який нібито ще не розумів логіки імперської політики [див. 377].

А. Чарторийський переконував, що після завоювань у Східній Європі та на Балканах Росія повинна стати ініціатором створення федерації слов'янських народів [61, с. 504-566]. Тобто він намовляв імператора взяти патронат над південнослов'янськими народами і стати ініціатором боротьби за право православних греків на незалежність. Далі висував ідею про об'єднання всіх італійських держав у конфедеративний союз під зверхністю Папи Римського. Крім того, пропонував також сприяти у створенні німецькими князівствами конфедерації, незалежної від Пруссії [385, с. 21]. Деякі західні та польські дослідники вважають, що тим самим А. Чарторийський прагнув укорінити в міжнародній політиці право самовизначення народів, яке запропонує президент США Вудро Вільсон століттям пізніше [377, с. 175]. Однак усе було набагато складніше. За багатьма аспектами аналогічні пропозиції підготували тодішні колеги А. Чарторийського на російській дипломатичній службі – італієць Сципіоне П'ятоллі та Василь Малиновський. Усіх їх об'єднували спільні риси: обґрунтування ідеї європейського балансу сил та відсилання до слов'янофільства [254, с. 30].

Фактично польський аристократ аргументував доцільність агресивної зовнішньої політики Російської імперії в Європі, запропонувавши посилити її доктриною універсалізму. По суті, він став речником панславізму в російському варіанті. Небезпека планів і дипломатичних інструкцій А. Чарторийського полягала у взаємозв'язку між справжнім ідеалізмом підстав такої російської політики з реальними наслідками різкої зміни в розкладі сил на континенті [377, с. 175]. Він не був політичним ідеалістом, хоча й захоплювався популярними тоді романтичними філософськими концепціями.

Обґрунтованість такої політики А. Чарторийський убачав в амбіціях наполеонівської Франції, після перемоги над якою пропонував створити європейську «лігу народів», що мала б керуватися «кодексом прав народів» [471, с. 43]. Утім до цього союзу польський аристократ не зараховував Францію, Англію, Пруссію та дрібні німецькі князівства, які, зрозуміло, становили зовнішню загрозу для ліги. Парадокс полягав у тому, що А. Чарторийський виділяв головну роль Росії як патрона цього союзу держав. Свої пропозиції він деталізував в інструкціях 1804–1806 рр. Реалізація цього геополітичного плану Росії можлива тільки після розподілу європейських володінь Османської імперії.

У згаданому вище трактаті А. Чарторийський детально описав власне розуміння народу, а також обґрунтував поняття «національної незмінності» [308, с. 150]. Він писав, що «кожен народ має свою мову, свої звичаї і традиції, спосіб бачення та відчуття», що становить його власну індивідуальність, сформовану історією [61, с. 554]. Іноземне загарбання й панування не може бути вповні прийнято народом, адже «кожен хоче бути господарем у себе в домі» [61, с. 554].

А. Чарторийський був прихильником реальної політики й докладав усіх зусиль заради успіху Росії на міжнародній арені. Для цього він став ініціатором третьої коаліції проти Франції. Як відомо, після французької провокації в Бадені Петербург розпочав активну політику формування антинаполеонівського союзу.

У листі до імператора Олександра І А. Чарторийський потрактував баденські події як «образу» всіх європейських держав [385, с. 7]. Позицію польського аристократа щодо антифранцузької коаліції поділяв канцлер Олександр Воронцов, проте між ними не було згоди щодо Пруссії [308, с. 155].

Хоча до думки А. Чарторийського і прислуховувалися, однак його погляди на місце Росії в Європі зазнали поразки. Князь категорично виступав проти поділу Європи на дві сфери впливу між двома імперіями, про що свідчило підписання Тільзитського миру (1807 р.) між Олександром І і Наполеоном. Згодом стало ясно, що російський імператор мислив по-іншому: він реалізовував проект «Священного союзу», заснований на еклектиці концепції «російського повороту» до Європи, християнських ідеалів та ідей французького Просвітництва. Як відомо, це йому вдалося. Хоча на практиці ситуативний союз Росії, Австрії та Пруссії спирався на ідеї поділу «сфер впливу» в Європі. Після цих подій А. Чарторийський обіймав ще кілька важливих посад у російській адміністрації, однак втратив попередній вплив на Олександра І.

1823 р. князь закінчив працю «Essai sur la Diplomatie» («Нарис про дипломатію»), яку можна вважати його філософським трактатом. Цей твір було підготовлено до друку в 1827 р., проте з’явився він лише після Липневої революції у Франції наприкінці 1830 р. Тут проаналізовано поняття «народного суверенітету» (фр. «souveraineté populaire»), сутність якого в тому, що саме народ – верховне та єдине джерело влади. Антитезою «народного суверенітету» був принцип «божественного права», коли єдиним джерелом влади оголошувався монарх.

А. Чарторийський трактував легітимність народів як визнане всіма право на суверенність. Однак яким воно мало б бути в умовах початку XIX ст. він не пояснив. Хоча далі, протиставляючи цьому поняттю принцип «божественного права», розмірковував про безпекові гарантії такого міжнародного порядку. У

цьому місці А. Чарторийський виявився «сином свого часу», який повторив заклик І. Канта про те, що свобода й суверенітет народів мають уберегти від появи універсальної імперії [62, с. 193-194]. Утім польський аристократ сам був творцем могутності імперії, що претендувала на європейське домінування.

Погляди А. Чарторийського щодо «вічного миру» в Європі справили вплив на сербського міністра закордонних справ Ілію Ґарашаніна (1812–1874 рр.). У 1844 р. він обґрунтовував ідею слов'янської федерації, в якій Сербія мала зайняти провідне місце [див. 592]. Ця ідея в майбутньому стане опертям для багатьох проектів балканської федерації / конфедерації, ба навіть «єдиної південнослов'янської нації».

Багатогранна постать князя А. Чарторийського, його насичене життя ніби втілювали саму суть тодішнього європейського міжнародного порядку. Його ідея «Європи націй» була більш ніж просто заклик до відродження самостійної Польщі в сім'ї вільних європейських народів [549]. На наше переконання, це була стратегія, направлена на боротьбу з імперіями та створення національних держав. У підсумку, польський аристократ на рівні з Наполеоном Бонапартом став однією з найсуперечливіших постатей свого часу. Постать А. Чарторийського досі залишається для багатьох поляків привабливим політичним символом. Але чи насправді він реалізовував наміри, які йому приписують історики, питання риторичне.

Після «Весни народів» 1848 р. історична польська нація починає формуватися як модерна, коли поступово визнається вирішальна роль національної ідентичності, а не етнічного / релігійного походження. Російська імперія у другій половині XIX ст. коливалася між модернізацією та реакцією, що найвиразніше відобразилося в урядових заходах на західних «окраїнах». 1856 р. відбулася часткова політична амністія, роком пізніше у Варшаві засновано медично-хірургічну академію. 1858 р. у Віленському, а 1860 р. Київському

навчальних округах відновлено навчання польською мовою як однією з іноземних [529, с. 127-128]. Проте наприкінці 1850-х рр. усе складнішими ставали відносини між імперським урядом і польською шляхтою, особливо на Правобережжі України [див. 490]. Поряд із цим наростало глибоке невдоволення самодержавством, посилювався революційний рух. Апогеєм цих процесів стало Січневе повстання 1863 р., яке поклало початок новій візії національного питання в польській марксистській думці.

1878 р. у «Програмі польських соціалістів» федеративну ідею трактовано як модель суспільного устрою на основі федерації вільних гмін (громад) [261, с. 120]. Цей погляд був прийнятий у відозві соціалістичної організації «Польський люд», створеної 1881 р. в Парижі. Один з її лідерів Болеслав Лімановський (1835–1935 рр.) розглядав майбутню Польщу як федеративну Річ Посполиту на зразок Швейцарії [79, с. 684-687]. Ішлося про ідею «кантональної Польщі», де литовці, українці, білоруси та латиші матимуть рівні права з поляками. На землях давнього Великого князівства Литовського Б. Лімановський пропонував виокремити три кантони: польський (Вільно), литовський (Каунас), білоруський (Мінськ), до яких може бути приєднаний четвертий, «латвійський» (Рига). Федеративна ідея у сприйнятті Б. Лімановського спиралася на принцип добровільності союзу народів давньої Речі Посполитої. По суті, йшлося про адаптацію яґеллонського міфу до широкої федеративної візії Східної Європи, яка опинилася під російським ярмом. Федералізм у демократичному вимірі був істотною частиною політичного світогляду Б. Лімановського, що вміщав слов'янське гміновладдя та утопічний соціалізм, а фактично був епігонським переосмисленням концепції Й. Лелевеля та польського месіанізму. Це найкраще ілюструє полеміка Б. Лімановського з М. Драгомановим у 1878–1881 рр., коли розвиток українського руху перший розглядав скептично [261, с. 126]. Власне

тоді з новою силою зазвучало національне питання, яке в Центрально-Східній Європі мало найрізноманітніші трактування.

Наприкінці XIX ст. марксистський теоретик Казимеж Келлес-Крауз (1872–1905 рр.) найбільше спричинився до введення «польського питання» в міжнародний соціалістичний дискурс. Якщо А. Чарторийський мислив категоріями реальної політики, то більшість польських соціалістів до 1914 р. залишалися утопістами від політики, які щиро вірили у здійсненність своїх ідеалів. К. Келлес-Крауз показав можливості іншого типу мислення: він переконував у доцільності відновлення польської незалежності. Його захоплення федеративними ідеями мало радше ситуативний характер задля реалізації однієї мети – перемоги над несправедливим імперським порядком.

К. Келлес-Крауз переосмислив ідеї А. Чарторийського про європейський союз, австрославізм та концепцію національної екстериторіальної автономії. Намагаючись пов’язати націоналізм із лівими ідеями, він прагнув виробити універсальну концепцію держав, що виникнуть в Європі після перемоги соціалізму. Чому ж освічений радикальний марксист шляхетського походження запропонував інший погляд на федеративне переоблаштування тодішньої Європи? Теоретичний доробок К. Келлес-Крауза постав на основі марксизму та націоналізму, що також не применшувало важливості висунення постулату незалежності Польщі [412; 413, с. 246-250; 456].

К. Келлес-Крауз народився у шляхетській родині, що походила з історичного регіону Інфлянти (Лівонія). У 1583 і 1585 рр. представники роду отримували підтвердження баронського титулу [412, с. 10]. Батько соціаліста брав участь у Січневому повстанні 1863 р., після чого втратив усе своє майно. 1882 р. родина оселилася в Радомі, де Казимеж розпочав студії. Під час навчання в гімназії він брав участь у діяльності підпільного гуртка, члени якого влаштовували різноманітні дискусії, читали й обговорювали нелегальну

соціалістичну літературу. Згодом юнака відрахували з гімназії, тому він змушений був здобувати атестат екстерном. Вступив на юридичний факультет Імператорського Варшавського університету, проте вже через кілька місяців був відрахований. Ці факти біографії К. Келлес-Крауза ілюструють його шлях до опозиційної діяльності та майбутню віру в марксистські ідеали. Видається, що саме це визначило його інтерес до різних федеративних проектів.

1892 р. К. Келлес-Крауз емігрував до Франції. Навчався на фізико-математичному напрямі в Сорбонському університеті. Париж у той час був одним із популярних місць для революціонерів різних напрямів, тому й не дивно, що майбутній марксистський теоретик одразу встановив контакти із соціалістичною еміграцією. Знаний польський історик ідей Л. Колаковський був переконаний, що саме в Парижі відбулося остаточне формування революційних поглядів К. Келлес-Крауза та його зацікавлення національною проблематикою [302, с. 221–228].

У 1897–1900 рр. він став фактично головним теоретиком і публіцистом паризького кола Польської соціалістичної партії (ППС). Об’єктом нищівної критики К. Келлес-Крауза стала програма Соціал-демократії Королівства Польського й Литви (СДКПіЛ). Він рішуче полемізував з потрактуванням національного питання, що озвучила тоді Роза Люксембург (1871–1919 рр.) [413, с. 67-70], звинуватив її в нерозумінні новочасних процесів формування нації, особливо в Габсбурзькій монархії, та колосальних змін суспільного устрою в Європі [71]. Такий підхід не виходив за межі марксистської теорії, яка допускала подальше вдосконалення постулатів. К. Келлес-Крауз доводив абсурдність економічних аргументів Р. Люксембург, яка переконувала в тому, що входження Польщі до складу Російської імперії відкрило перед нею східний ринок, унаслідок чого відбувався прискорений економічний розвиток. Польський марксист стверджував, що брак незалежності не дає змоги накопичувати капітал

у межах одного етнічного простору, а навпаки, дезорієнтує еліти та змушує Польщу працювати на благо всієї імперії.

К. Келлес-Крауз обґрунтовував потребу висунення польськими соціалістами, крім загальних вимог про конституцію та автономію, найважливішого гасла – незалежності [70, с. 33], яка можлива лише внаслідок об'єднання трьох частин Польщі в одну республіку [70, с. 34]. Ішлося про складники давньої Речі Посполитої, себто власне Польщу, Литву та білорусько-українські землі. Брошура «Czy jesteśmy patriotami we właściwym znaczeniu tego słowa?» (Чи є ми патріотами у відповідному розумінні цього слова?) К. Келлес-Крауза викликала негативну реакцію в середовищі ППС та, зокрема, Ю. Пілсудського.

Однак ще більший резонанс мала праця «Niepodległość Polski w programie socjalistycznym» («Незалежність Польщі в соціалістичній програмі»), яка з'явилася 1899 р. У цій роботі К. Келлес-Крауз представив обширний «націоналістичний» аналіз «польського питання» [72]. Він знову критикував СДКПіЛ за «повне нерозуміння» національного питання, адже «політична активність пролетаріату ставиться у залежність від тимчасових ринкових потреб буржуазії» [456, с. 271]. Тому аргументи польських соціал-демократів на кшталт того, що робітники не можуть будувати нові територіальні держави, оцінював як різновид бакунізму в міжнародній політиці.

Як відомо, до дискусії польських соціалістів долучилися представники єврейської соціалістичної партії Бунд, які намагалися адаптувати ідеї національно-персональної автономії до своєї політичної програми [див. 479]. Польські марксисти різних напрямів (ППС, СДКПіЛ) погоджувалися з націоналістами, що наука може визначати політику й виявити світову конкуренцію, але між класами, а не між націями або расами [441, с. 180]. Саме про це К. Келлес-Крауз виголосив свою доповідь, присвячену «соціологічному

праву ретроспекції», на двох засіданнях Міжнародного соціологічного інституту в 1894 і 1895 рр. [74] Право змінної ретроспекції (пол. «prawo retrospekcji przewrotowej») означувалося як «ідеали, що ними будь-який реформаційний рух хоче змінити чинні соціальні норми, що завжди схожі на норми з далекого чи близького минулого» [74, с. 9]. Власні погляди на федералізм К. Келлес-Крауз вибудовував на підставі нової актуальності національного чинника. Як відомо, у той час Габсбурзьку імперію «роз'їдало» питання угорського націоналізму, а Російську – нерозв'язаність «польського питання» та обмеження громадянських прав єврейського населення. К. Келлес-Крауз повторював ідеологічні міфи про Польщу та Росію, що використовували німецькі марксисти. Попри «історичний матеріалізм» його трактувань, він переконував, що ППС перебуває на пограниччі між Європою й царатом, роблячи все можливе, щоб стримати «царський наступ» на неї [70, с. 34]. Як бачимо, у цьому випадку К. Келлес-Крауз спирався на романтичні та релігійно-містичні інтерпретації міфу антемурале, адаптуючи його до «особливої місії» ППС – боротьби за європейську революцію. За таких умов, на його думку, буде створена незалежна польська республіка. Тим самим можна стверджувати, що він не пояснював марксистську теорію, а, навпаки, перетворював її у знаряддя націоналістичної ідеології.

Федеративна ідея перебувала на порядку денному дискусій у середовищі європейського соціалістичного руху. Треба нагадати, що в їхньому сприйнятті вона була інструментом можливої децентралізації. К. Келлес-Крауз спробував змінити цей дискурс [див. 72]. Він ситуативно обґрунтував різні варіанти реалізації федералізму. Перший стосувався цілої Європи, яка могла б федералізуватися за умови соціалістичного розвитку. Другий був моделлю розв'язання «польського питання» в Росії та допускав можливість створення нової Речі Посполитої як федеративного союзу. Третій був більше геополітичним проектом створення Балканського союзу під протекторатом країн Заходу. Ця ідея

була скорше переосмисленням старого міфу про «останній бастіон» перед загрозою зі Сходу, аніж реалістичним та аргументованим проектом. Власне, віра К. Келлес-Крауза в неминучість соціалізму спиралася на безапеляційне прийняття тези про перемогу національних держав, які стали заручниками несправедливого імперіалістичного порядку. Він переконував, «що Європа неминуче рухається до соціалізму», але ясно зазначав, що «тільки майбутній розвиток покаже можливість федерації звільнених народів» [72, с. 135].

Критикуючи погляди німецького мислителя Едуарда Бернштайна (1850–1932 рр.) і згаданої вище Р. Люксембург, К. Келлес-Крауз стверджував, що національні держави – це результат закономірного розвитку капіталізму. Він також приймав етнічну й лінгвістичну концепцію, яка доводила, що мова – об'єднавчий фактор. Ця переконаність мала вплив на його інтерес до конфедеративних утворень, долі Речі Посполитої та Східної Європи. Як і більшість тодішніх польських марксистів, К. Келлес-Крауз приймав тезу Фрідріха Енгельса (1820–1895 рр.) про «історичні» та «неісторичні» народи, а також думку про Річ Посполиту, яка була більшим поступом, якщо порівняти з російським деспотизмом. На переконання К. Келлес-Крауза, за умов відновлення «Речі Посполитої двох народів» усі інші народи, що входили до її складу перед 1772 р., знову тяжітимуть до спільної державності.

Самої ідеї виявилося замало. Задля її посилення К. Келлес-Крауз висунув тезу про можливість об'єднання Польщі з Литвою (разом з білоруськими землями) та Латвією в єдиний федеративний організм [412, с. 255]. Ця державність мала б спиратися на статус внутрішньої автономії для них. Українські землі приєднаються до Речі Посполитої вже на конфедеративних засадах. Як видно, у своєму аналізі майбутнього Східної Європи К. Келлес-Крауз радше виступав як польський націоналіст, аніж європейський марксист.

Зрозуміло, що такий різкий перехід від марксистської теорії до утопічних геополітичних конструкцій був реакцією на ігнорування загальноєвропейським соціалістичним рухом національної проблеми. Крім того, теза К. Келлес-Крауза повною мірою відповідала настроям і гаслам польського національного руху, який мріяв про відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Він критикував Віктора Адлера (1852–1918 рр.), Карла Реннера (1870–1950 рр.) та інших австрійських соціалістів, закидаючи їм прихильність до збереження територіальної інтегральності імперії [412, с. 205-206; 413, с. 189-190].

Отже, нерозв'язаність «польського питання» в XIX ст. детермінувала формування ідейної течії – традиції польського федералізму. Це була оригінальна концепція трансформації Європи, міжнародного порядку та послаблення континентальних імперій. До початку Першої світової війни польські федералісти виходили з трьох принципових позицій: вирішення «польського питання» в напрямі визнання права на незалежну державу; спільна з іншими поневоленими народами боротьба за звільнення з-під ярма імперії; їхні федеративні проекти апелювали до ідеї перебудови всієї Європи, а не побутували як концепції внутрішньої політичної системи майбутньої незалежної Польщі.

2.3. Австрославізм Франтішека Палацького. Ідея Дунайської конфедерації (Лайош Кошут і Ласло Телекі)

На відкритті слов'янського конгресу у Празі обрано його голову – польського представника Єжи Любомирського (1817–1872 рр.). Проте на всіх дальших засіданнях головував знаний історик, «батько чеської історіографії» Франтішек Палацький (1798–1876 рр.), який ще за життя став символом чеського національного руху.

У той час, на противагу полякам, чеська визвольна боротьба не мала за свою мету проголошення самостійності, скорше йшлося про здобуття суверенітету в межах імперії. Схожі процеси відбувалися в Угорщині, де на початку XIX ст. повна незалежність і розрив зв'язків з Віднем не декларувалися [497, с. 178]. У своїй трансформації уявлень від шляхетської до модерної нації угорці пройшли той самий шлях, що й поляки: від політичних ідей Просвітництва до романтизму [497, с. 179]. Чехи, навпаки, сповідували підхід творення нації наново, адже їхні еліти були або асимільовані або знищені після битви на Білій Горі в листопаді 1620 р. Тому чеський народ конче потребував нового обґрунтування власної історії. Найбільше в цьому напрямі зробив саме Ф. Палацький [307; 418].

Майбутній учений з'явився на світ у родині священника-євангеліста в Моравії. Початкову освіту здобув у лютеранській латинській школі та лютеранському ліцеї у Пресбургу (Братислава). Політичний світогляд Ф. Палацького формувався навколо двох течій: чеського націоналізму та слов'янської співпраці. Це спричинило його інтерес до історії власного народу. Задля цього 1823 р. він прибув до Праги, де вивчав методи історичного дослідження під опікою основоположника чеської славістики Йозефа Добровського (1753–1829 рр.). 1836 р. почала виходити друком написана німецькою мовою «Історія чеського народу в Чехії й Моравії» (чеський переклад цієї праці з'явиться під час революційних подій 1848 р.). Суть історичної інтерпретації Ф. Палацького була типова для панівної тоді романтичної візії, а фактично пропагувала нове сприйняття національності та нації як такої.

Виникнення цієї тенденції описав британський історик Роберт Дж. Еванз (1943 р.). На його думку, під час «Весни народів» у Центрально-Східній Європі спостерігалося зростання національної неприязні на основі вузькозрозумілої етнічної ідеї. Є кілька широких пояснень цього явища [242, с. 102]. Перше –

політичне – стосувалося посилення габсбурзького абсолютизму, відзначеного сліпим консерватизмом, перемішаним із більш просвітницькими гілками локалізму. Друге – економічне – полягає в тому, що промислова революція прискорила нову соціальну мобільність, урбанізацію та елементи соціальної реструктуризації. Третє – інтелектуальне – означає передовсім вплив Просвітництва й романтизму, коли нові ідеології здобули колосальний вплив саме на сході континенту [242, с. 102-103]. Власне в цьому контексті теж варто розглядати всі федеративні пропозиції в Габсбурзькій імперії, яка так і не зуміла розв'язати невідповідність між бюрократичною системою та державою з династичним і феодальним типом влади [462, с. 21].

Із початком революції у Празі Ф. Палацький долучився до політичної діяльності, став депутатом до райхсрату. Під час «Весни народів» габсбурзькі еліти спробували прийняти модель конституційної монархії та розподілу влади. Якраз тоді до цього закликав Ф. Палацький. Його політична програма передбачала вдосконалення державного устрою та міжнаціональних відносини в Австрії. Проте ще конкретніші наміри, що отримали назву «австрославізму», він представив перед початком слов'янського конгресу. Найзнанішим політичним учинком історика стало рішення не відправляти чеських представників до парламенту у Франкфурт[7]. Там обговорювалися питання конституційного зв'язку між Австрією і Пруссією, з одного боку, а також між Австрією та Німеччиною – з іншого. Крім того, ішлося про погодження ідеалу німецької національної держави з наднаціональним характером імперії Габсбургів [439, с. 219]. Тоді ж з'явилася центральноєвропейська ідея про об'єднання німецьких держав і сусідніх країн у конфедерацію від Балтики до Чорного моря, що повинна була виникнути на основі економічної федерації у формі митного союзу [439,

[7] Національні збори у Франкфурті – перший загальнонімецький парламент, що працював із 18 травня 1848 до 31 травня 1849 рр., був скликаний унаслідок Березневої революції в країнах Німецького союзу.

с. 220]. Однак цей конфедераційний проект передбачав входження кількох народів з явною домінацією німецького елементу. Навіть серед австрійських діячів слов'янського походження тодішня Середня Європа уявлялася саме простором німецького цивілізаційного та політичного панування. Проте проблема була в іншому: пропонувалося створити надпотужну центральноєвропейську конфедерацію під зверхністю німців та австрійців. Зрозуміло, що тогочасні слов'янські діячі відкидали такий варіант інтеграції, побоюючись широкомасштабного онімечування та втілення ідеалів пангерманізму. Тому Ф. Палацький, як і інші представники національних рухів, шукав раціональний варіант збереження власної національної окремішності, а не серйозний проект національної державності.

Ф. Палацькому надіслали запрошення на участь у роботі франкфуртського парламенту. У листі-відповіді від 11 квітня 1848 р. він унаочнив, як кантівський постулат про «вічний мир», ідеалом якого була світова федерація вільних держав, був замінений тугою за державою, основною метою якої стало б задоволення національних прагнень [383, с. 16-22]. Проте ще приголомшливішою для франкфуртських делегатів виявилася теза, що Чехія не буде частиною нової німецької конфедерації, а Габсбурґи – захисники «малих» народів Центральної Європи. За своєю суттю це була заява про побудову нації-держави на імперських основах, тобто, на його переконання, якби Австрії не було, її слід було б створити [492, с. 196]. Цю внутрішню суперечність Ф. Палацький помічав, але не зміг довести можливості втілення доктрини народного суверенітету серед слов'янських народів, ба більше, він уміщував її до династичної концепції влади. Очевидно, у цьому місці він говорив як історик, адже таку переконаність можна витлумачити лише вірою в середньовічну монархічну традицію. Про це згадував Р. Шлезінґер, який потрактував

федеративні аспірації Ф. Палацького як спробу передати владні повноваження до різних національностей [400, с. 171].

Ф. Палацький опрацював план федеративного ладу для імперії Габсбурґів, який презентував у місті Кромержижі (нім. Kremsier, чес. Kroměříž). Це були установчі збори, скликані в липні 1848 р. на противагу проекту конституції, що пропонував виконувач обов'язків міністра-президента Франц фон Піллерсдорф (1786–1862 рр.) [231, с. 75-76]. Чеський історик запропонував концепцію етнічної федералізації імперії, що її можна розцінювати як антитезу до централізму та ідеї дуальної монархії. Федеративний план Ф. Палацького передбачав створення семи автономних національних одиниць під скіпетром Габсбурґів. Він був нереалістичний, хоча цілком міг би стати відправним пунктом створення іншої якості тодішньої політичної системи. Тому його лист уважають найважливішим політичним маніфестом чеського руху. Ідеї Ф. Палацького згодом розвинув Карел Гавлічек-Боровський (1821–1856 рр.).

Після поразки революції Ф. Палацький відійшов від активної політичної діяльності, проте продовжував осмислювати перспективи імперії Габсбурґів та національного питання. Навесні 1865 р. він написав політичний трактат «Ідея австрійської держави», в якому переконував: розвиток світової практики централізації й децентралізації вже давно зумовив те, що терміни «держава» та «нація» не перекриваються, що вони самостійні явища, бо одна нація може розділятися на кілька держав, а одна держава іноді містить кілька націй [384, с. 28-29]. У цьому місці Ф. Палацький спирався на протиставлення імперії та федерації, нації й держави, що було переоціненням постулатів австрославізму.

Як відомо, переконаність у політичному та історичному безсмерті імперії спонукала лише до її можливого й потрібного вдосконалення, тобто втілення парадигми про «вічний мир». Саме тому створення Австрійської імперії він оцінював як «велике благо Божого провидіння» [384, с. 30]. Тобто його

ідеологічним засновком була прихована ідеалізація Австрії, а практичним – монархія мала б забезпечити існування нових націй на основі свободи та рівності.

Інакший інтеграційний погляд на федералізм представив «батько угорської демократії» правник і журналіст Лайош Кошут (1802–1894 рр.), що був найбільшим критиком окремішності словацького народу [див. 233]. Майбутній лідер революції походив зі збіднілої земанської родини, мав мішане етнічне коріння (німецьке, слов'янське, угорське). Антигабсбурзька опозиційна боротьба Л. Кошута пройшла три фази: журналістську, коли йому закидали підтримку угорського націоналізму; політичного мученика, коли був ув'язнений; завершальну в 1847 р., коли опозиція стала політичною партією, яку він очолив [497, с. 195]. Аксіомою тодішнього угорського руху стала вимога про узгодження конституційних режимів Австрії, чеських земель і Галичини з угорцями [497, с. 195].

Як відомо, 14 квітня 1849 р. Державні збори ухвалили рішення про детронізацію Габсбургів, Угорщина проголошувалася вільною й незалежною державою. Л. Кошут став правителем-президентом королівства. До складу зборів входили три впливові сили: старі консерватори, прогресисти, радикальні соціалістичні реформатори. Л. Кошут ідентифікував себе з прогресистами, адже не приймав «паразитичну» політику перших і не довіряв теоріям останніх [272, с. 61]. Однак його головний заклик був націлений проти Габсбургів, яким він закидав обмеження прав угорців на їхніх історичних землях. Звідси палка віра Л. Кошута в можливість створення великої угорської федерації. Під цим кутом зору у своїй промові від 4 березня 1848 р. він протиставляв абсолютизм Відня та конституційну тенденцію угорської нації, що мало б довести потребу революційних трансформацій в Австрії [272, с. 65]. Ішлося про кардинальну зміну політичного та адміністративного устрою, коли конституційний король міг би стати конституційним імператором – за таких умов повна свобода Угорщини

мала бути реалізованою [272, с. 67]. Л. Кошут протиставляв імперію як нелегітимний витвір та форму тиранії і королівство, що уявлялося історичною формою держави. По суті, він планував перетворити монархію Габсбурґів на конфедерацію коронних земель або королівств з обмеженою владою імператора. «Свята місія» угорської нації при здійсненні цього задуму полягала в упровадженні конституційного правління. Це підтвердилося в час вересневої кризи 1848 р., коли словаки виступили за федералізацію Угорщини, в якій Словаччина мала б отримати автономію [497, с. 199]. Однак він відкинув цю ідею.

Л. Кошут сприймав історичність і національну спільність угорців за доконаний факт. Поряд із цим автоматично відносив до складу Угорщини землі, які колись належали Королівству святого Стефана. Таке ментальне картографування на засаді історичних прав, що інтерпретувалися в категоріях шляхетської спадкоємності, було характерне і для його майбутнього проекту Дунайської конфедерації. Це явище можна назвати «національним детермінізмом», або «якобінським підходом» до національного питання [497, с. 180].

Під час революції 1848–1849 рр. та в екзилі кілька провідних угорських діячів запропонували різні конфедеративні проекти, що, на їхню думку, мали надати угорцям реальну самостійність. Основними були дві візії: династична унія з Габсбурґами та створення національної республіки. Обидва варіанти передбачали формування конфедеративного союзу. Угорський історик Д’єрдь Сабад убачав їх витоки в конституційних планах «угорських якобінців» 1794 р. [433, с. 57] Барон Міклош Вешшеленьї (1796–1850 рр.), який після початку революції закликав до миру з монархією, пропонував перетворити її в конфедерацію республіканських держав під скіпетром Габсбурґів [470, с. 58-59]. У вересні 1848 р. граф Ласло Телекі (1811–1861 рр.) висловлював схожу позицію.

Його ідею навесні 1849 р. виклав адвокат і публіцист Фрід'єш Сарваді (1822–1882 рр.), який разом із Л. Телекі був направлений з дипломатичною місією до Парижа. Він підготував проект конфедеративної перебудови Австрії [433, с. 57].

Цю ідейну лінію угорських діячів у найрізноманітніших варіаціях розвивали в еміграції. 1855 р. генерал Д'єрдь Клапка (1820–1892 рр.) описав задум створення угорсько-південнослов'янсько-румунської конфедерації. Своєрідним підсумком угорської конфедеративної ідеї стала «Ліга семи націй», яку висунув угорський письменник і депутат революційних Державних зборів Міхай Танчич (1799–1884 рр.). Практично всі ці варіанти щодо політичного майбутнього Австрії спиралися на принцип самостійності Угорщини та розширення її впливу в межах імперії. Національні прагнення інших народів розглядалися ex post. Тож проекти хибували на брак одностайності щодо румунських і південнослов'янських перспектив внутрішньої федералізації Угорщини [433, с. 58]. Альтернативний план на засаді багатоетнічності запропонував Л. Кошут.

Основні параметри та ідею Дунайської конфедерації він виклав у своєму листі від 15 липня 1850 р. до графа Л. Телекі й у так званій Кютагійської конституції (мала широку назву – «Проект майбутньої політичної системи Угорщини щодо розв'язання національної проблеми») від 1851 р. [472, с. 172] Розрахунок був на те, щоб після звільнення батьківщини мати основу для перемовин із сусідніми народами щодо спільної державної моделі. Передовсім, як прихильник демократичних цінностей, Л. Кошут бачив опертя у принципі народного суверенітету, що мав бути реалізований через забезпечення виборчого права чоловіків на виборах до законодавчого органу. Передбачалося створення двопалатного парламенту. Проте, якщо до палати представників вибори мали бути прямими, то членів сенату обирали б на загальнодержавних зборах [433, с. 58-59].

У розумінні Л. Кошута це був проект внутрішньої федералізації Угорщини на засаді історичних прав. Реалізація цього складного задуму мала спиратися на ідею міжнаціональної, міжрелігійної терпимості та згоди. Для Л. Кошута основною була проблема створення, а потім – збереження територіальної інтегральності. Однак він уважав, що впровадження федеративної системи може автоматично зняти всі національні суперечності. Про це йшлося у проекті Кютагійської конституції, в якій майбутні кордони округів окреслювалися на основі компактного проживання різних етнічних груп, але зрозуміло, таких, які були визнані в імперії Габсбурґів [472, с. 172].

У своєму проекті він пропонував забезпечити функціонування державного апарату за допомогою демократичного централізму, при цьому втілюючи принцип самоврядування як противагу можливому абсолютизмові центрального уряду [433, с. 59]. Власне, найдієвішим інструментом стримування автократичних тенденцій стала б можливість кожного округу самостійно вирішувати, якою мовою послуговуватися. Тому Л.Кошут прописав право створення загальнонаціональних організацій з функцією захисту культурної автономії. На його переконання, це надало б гарантії неугорським народам. Проте найпривілейованіше місце в Кошутовій візії займали Хорватія, Трансильванія та Сербія, які мали отримати повну автономію.

Виникнення проекту конфедерації дунайських держав свідчило, що Л. Кошут не полишав осмислювати ідею надання автономних і демократичних прав, закликав до боротьби за національну свободу. Водночас якщо румунські діячі апелювали до посилення співпраці в межах проекту Дунайської конфедерації, то Л. Кошут, навпаки, розвивав ідею демократизації для Угорщини з метою збереження історичного королівства недоторканим [472, с. 173]. Тобто конфедерація мала б забезпечити історичний і коронний суверенітет Угорщини, а не стати справжніми «сполученими штатами».

1859 р. Л. Кошут створив у Парижі Угорську національну директорію. Тоді ж його ідея Дунайської конфедерації зазнала суттєвої еволюції, але не коштом зменшення «історичних земель» угорської корони. Тобто Л. Кошут прагнув витворити націю-державу, де федералізм залишався лише вигідною й, можливо, ефективною державною моделлю. Власне, чи йшлося про створення «дунайської Швейцарії»? Очевидно, що ні. Хоча щодо впровадження чітких федеративних принципів у самоуправлінні етнічних земель Л. Кошута намовляв Л. Телекі. Перший переймався якомога швидшим наданням автономії хорватам, сербам, валахам задля збереження територіальної цілісності [333]. Як відомо, Л. Кошут так і не змінив свої думки, бачачи Дунайську конфедерацію, сформованою без територіальної автономії для інших національностей.

Л. Кошут був переконаний у необхідності боротьби за свободу Угорщини проти австрійської «тиранії». Саму імперію він сприймав апріорі як модель політичного пригноблення [321, с. 6], закликаючи до християнської моралі – основи міжнародних відносин, адже інакше немає майбутнього для націй [321, с. 39].

Отже Ф. Палацький і Л. Кошут були речники центральноєвропейського націоналізму, який став протестом проти імперії, але не самої держави. Її вони бачили формою забезпечення національної окремішності та суверенітету. Звідси інструменталізоване розуміння федералізму як ідеї концентрації національного простору, навіть за умови існування в межах імперії або широко витлумаченого союзу держав. Для Л. Кошута історичні державні структури, а не угорський нобілітет, мали стати основою стримування габсбурзьких планів перебудови. Ішлося про перехоплення ініціативи, незалежність та відродження історичної Угорщини. Ф. Палацький, навпаки, передавав ініціативу до рук династії й австрійської влади.

Тодішні національні діячі, що апелювали до ідеї конфедеративного союзу або федеративної системи як можливої моделі вирішення національної проблеми, завжди виступали за це з позиції політичної слабкості та неможливості ухвалити відповідне політичне рішення [472, с. 174]. Так було з А. Чарторийським, Ф. Палацьким і Л. Кошутом. Їхні федеративні візії стали класичною ідеологічною утопією, вміщуючи ідеї демократії, гуманізму та «вічного миру», проте були далекі від «реальної політики».

2.4. Панславізм, месіанізм та утопії слов'янської федерації

Ідеї побудови ідеальної держави були політичним засновком будь-якої програми трансформації імперського порядку. На основі звернень до християнських і філософських учень імперію трактували як негативне явище в історії людства, витвір диявола або абсолютного духу. На противагу цьому, інтелектуали та опозиціонери осмислювали проблему свободи й незалежності людини. Такий гуманізм був вислідом Великої французької революції 1789 р., коли права людини і громадянина стали квінтесенцією для програми будь-якого політичного руху чи партії. У Російській імперії після перемоги над наполеонівською Францією ці принципи до рангу політичної платформи звели декабристи та масони.

Такі ідеї обговорювали й дискутували в таємних товариствах або літературних салонах. У середині 1840-х рр. помітний апогей романтичних ідей про «братерство народів». Тоді ж викристалізувалися думки «національних філософів» і поетів-месіаністів, які очікували на «велике сонцестояння» в історії, що започаткує етичність політичних відносин [457, с. 178]. Якщо в Європі поразка «Весни народів» 1848 р. стала кінцем періоду політичного месіанізму, то в Російській імперій у середовищі опозиційних еліт і революціонерів

обмірковувалися ідеї можливої перебудови монархії у «справедливе царство» або республіку. Утім таким був лише вимір ідеї, що оволодівала тодішніми умами.

Польський поет і політичний публіцист Адам Міцкевич (1798–1855 рр.) був переконаний, що в імперій нема жодної історичної перспективи. Особливо, він не сприймав царат, як найжахливіше втілення монархічної влади. Ця переконаність сформувалася внаслідок декількох факторів. По-перше, походження з родини збіднілого шляхтича зі східних околиць колишньої Речі Посполитої, що сприяло розвиткові патріотичних настроїв і полегшувало вибір образу «інакшого». По-друге, під час навчання у Віленському університеті А. Міцкевич брав участь (у 1817–1822 рр.) у діяльності таємного гуртка виразно пропольської спрямованості філоматів та філаретів. У Ковні долучився до масонів. 1824 р. після кримінального процесу проти віленських таємних організацій А. Міцкевича вислали вглиб Росії. Ще одним справді визначальним наслідком процесу над філоматами стало усунення з університету двох популярних професорів: Йоахима Лелевеля (1786–1861 рр.) та Юзефа Ґолуховського (1797–1858 рр.). А. Міцкевич, наслідуючи їх, убачав історичну роль Польщі в боротьбі за свободу народів [78, с. 421]. У той час він підтримував дружні стосунки з російськими поетами Олександром Пушкіним (1799–1837 рр.), Олексієм Хом'яковим (1804–1860 рр.) і Василем Жуковським (1873–1852 рр.), що певною мірою були заангажованими до тодішніх політичних справ. Відомо про вплив декабриста Кіндрата Рилєєва (1795–1826 рр.) та ідей Товариства об'єднаних слов'ян на формування його політичного світогляду. Ця організація проголосила принцип демократичної й республіканської федерації слов'янських народів, навіть з входженням Угорщини, Молдавії, Валахії. По-третє, його еміграція з Росії та незаперечний вплив одного з речників польського месіанізму Анджея Тов'янського (1799–1879 рр.). У вересні 1841 р. цей

мислитель виголосив свою відому промову до поляків, в якій сповістив про початок нової та вищої епохи християнства і промислу Божого. Поза імперією Романових А. Міцкевич співпрацював з польськими еміграційними осередками, зарекомендував себе як гострий політичний публіцист, працював професором слов'янської словесності в Колеж де Франс. У той час він зробив значний внесок у трансформацію романтичного польського месіанізму, який уже не задовольнявся старою «сарматською» ідеєю про особливу роль Польщі як «бастіону християнства» [459, с. 22]. Політичний світогляд поета позначено «революційним консерватизмом». Хоча можна також говорити про революційний патріотизм, що змінювався залежно від історичних обставин. Очевидно, світогляд А. Міцкевича не варто звужувати до месіанізму, який був одним зі складників його романтизму.

У польському визвольному русі А. Міцкевич відіграв роль активного речника боротьби з Росією. Власне, у третій частині своєї поеми «Діди», написаній 1832 р., тобто ще до відомої книжки Астольфа де Кюстіна (1790–1857 рр.), поет увиразнив цю країну як «тюрму народів». Найпровокативнішою особливістю твору став образ російського монарха – «безжального» солдата, який стоїть на чолі імперії, що існує завдяки шпигунству та доносам. Саме у третій частині виростає месіанський засновок, який А. Міцкевич витлумачив на основі сконструйованої паралелі між стражданнями Ісуса Христа та жертвою Польщі, що втратила власну державність.

У грудні 1832 р. в Парижі А. Міцкевич опублікував «Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego» («Книги народу польського та польського пілігримства»). Твір написано під впливом загаданого вище А. Тов'янського й поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр. Спираючись на інтерпретацію Й. Лелевеля про шляхетську демократію та есхатологічне очікування «великого перелому», А. Міцкевич змальовував дорогу до загального відродження

людства. Історичний поступ завжди спрямовано вперед, про що свідчить мука Христова, яка звільнила від первинної гріховності. Тому місія Польщі та її народу, який був політично розіпнутий подібно до кінця земного життя Ісуса, полягає в реалізації задуму Божого. Його квінтесенція – у поваленні язичницьких ідолів європейської політики.

Федеративні ідеї специфічним чином представлено у творчості А. Міцкевича, який наполягав на тезах про відновлення польської окремішності та слов'янської єдності. Навіть тоді, коли всі народи мали бути рівними, усе ж деякі з них були покликані відігравати особливу роль у божественних планах [254, с. 33]. В основі позиції А. Міцкевича лежала думка про відмінності політичної спадщини двох слов'янських світів. Російський слов'янознавець Олександр Гільфердінґ (1831–1872 рр.) стверджував, що в уявленнях польського поета, це були ніби позитивний і негативний полюси [505, с. 63]. До першого він очевидно відносив Польщу, а також чехів та сербів, що можуть воскреснути за польської підтримки. Другий полюс, протослов'янський, був уособлений Росією. Остання не є ані етнічна, ані політична, ані духовна спадкоємиця Русі. Давньоруська народність загинула, відтак залишився масив людей етнічно слов'янський, що увібрав фінську, татарську та руську стихії. Відповідно, тому вона з легкістю проникнута духом рабства, неволі й хаосу. І будь-яка евентуальна реалізація концепції слов'янської єдності може відбутися лише за умови польської зверхності. Ця переконаність була пов'язана з його розумінням народу як часткового одкровення. Адже «кожен народ (національність) опирається на окреме одкровення», а кожен «великий народ був створений однією людиною, постав з однією думки та існував заради її реалізації» [81, с. 19].

Простіше кажучи, створення слов'янської федерації, на думку А. Міцкевича, мало спиратися на політичну й культурну спадщину давньої Речі Посполитої. Знову ж таки, небезпека такого погляду – у релятивізації

історичності польської нації, що була потім осмислена в різних контекстах. По суті, А. Міцкевич визначав полякам роль культуртрегерів щодо литовців і русинів (українців, білорусів). Натомість його глибока віра у принципи гуманізму й демократії не стосувалася національностей та етносів, тому колишня слов'янофільська тенденція продовжувала вабити засадою універсалізму і спільності. Можливо, саме в ній він побачив спосіб збереження польської нації в тодішньому світі.

У січні 1822 р. А. Міцкевич написав вірш «До Йоахіма Лелевеля», який присвятив ремеслу історика та постаті польського вченого й масона, який знову повертався до викладання у Віленському університеті. Ідея поета стосувалася сенсу історії, що розумілася на основі постійних зіткнень між тиранією і прагненням людства до свободи [82, с. XXXIII-XXXVI, 78-91]. Як «син свого часу», Й. Лелевель був романтик, який вірив і доводив, що будь-яка нація реалізує себе через історію. Власне тому його історична візія спиралася на ідеалістичні міфи, які значною мірою впливали на формування модерного польського націоналізму. Це не завадило Й. Лелевелю спробувати реалізувати свої ідеали. Під час Листопадового повстання він став членом адміністративної ради, яку очолював А. Чарторийський, увійшов до національного уряду Польського королівства. Тоді ж Й. Лелевель очолив Патріотичне товариство, радикальну фракцію повстанців, виступаючи за проведення швидких реформ [209, с. 22]. Після придушення виступу польський історик покинув Батьківщину і став одним з лідерів «Молодої Польщі» та ідеологом республіканської течії «великої еміграції» [див. докл. 378].

Й. Лелевель був прихильник ідей Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо, що репрезентували дві різні течії філософської думки Просвітництва. Якщо перший закликав до громадянської рівноправності, яку може забезпечити розподіл влади, то другий виступав за втілення ідеї народного суверенітету й республіканський

лад. Й. Лелевель узяв на озброєння саме ці тези мислителів. Критично оцінюючи демократію, віленський історик уважав помірковану конституційну монархію за політичний ідеал [77, с. 838]. Адже всяка влада, що не обмежена законом і делегує повноваження всім, тобто народові, згодом може перетворитися на деспотію [76, с. 145-146].

Й. Лелевель сповідував республікансько-демократичні принципи, які були контраргументом для аристократичного табору А. Чарторийського [209, с. 23]. Досвід участі в повстанні 1830 р. й переконаність щодо можливості дипломатичного розв'язання «польського питання» визначили його переорієнтацію на слов'янофільські позиції в 1840-х рр. Поза тим, до панславізму «брюссельський самітник»[8] мав виражену антипатію.

Можна припустити, що його романтична візія минулого спиралася на ідею антемурале й теорію гміновладдя (пол. «gminowładztwo»). Й. Лелевель доводив особливу історичну місію для поляків, а саме як «передової сторожі цивілізованої Європи» [471, с. 68]. Він уже по-іншому ретранслював чинник Сходу: поляки не лише боронили Європу від татарів, монголів і москалів, а й ставали оборонцями цивілізації та свободи. Гміновладдя було політичною концепцією, що стосувалася первісної демократії, або народовладдя, відчуття і прагнення до якої наявне у слов'ян [див. 221]. Тому всі явища деспотії й тиранії у слов'янській історії були внесені ззовні, не бувши примітною рисою слов'янства. Наприклад, авторитарний характер Росії детерміновано політичними впливами Візантії й татарів.

Ішлося про історичні основи самоврядування у слов'ян, що можна розцінити як переосмислення ідеї автономії. Однак як вона мала функціонувати

[8] Ця влучна характеристика Й. Лелевеля після поразки повстання 1830–1831 рр. належить польському історикові Стефанові Кеневичу, авторові однієї з біографій історика (див.: Kieniewicz Stefan. Samotnik brukselski: opowieść o Joachimie Lelewelu. – Warszawa, 1964. – 140 s.).

у великій державі, якою, наприклад, була Річ Посполита, залишається невідомо. Й. Лелевель мислив як типовий націоналіст того часу, адже своєю теорією доводив можливості побудови слов'янської наддержави під зверхністю Польщі. Польський історик виказував такі ідеї та пропозиції, що й А. Міцкевич. Проте чи була це рефлексія над федералізмом, чи скорше констатація імперіалізму в польській історії – складно відповісти. Будь-які польські проекти слов'янської єдності того часу ставали апологетикою Речі Посполитої та способом конструювання національного простору, а не щирими всеслов'янськими заявами. Найвиразніше опертя ця констатація знаходила в ототожненні федералізму з історією Речі Посполитої, яка була його втіленням на основі гасла «вільні з вільними, рівні з рівними» [338, с. 6; 262].

Політичні ідеї А. Міцкевича та Й. Лелевеля ще довго стрясали імперський порядок. Вони з'являлися в різних контекстах і тлумаченнях. Найбільші зміни сталися під час «Весни народів», коли Європою прокотилася хвиля революцій. 1848 р. відбувся згаданий вище слов'янський конгрес, де польські представники брали участь у роботі польсько-русинської секції на чолі з філософом К. Лібельтом (1807–1875 рр.).

Під час роботи з'їзду була унаочнена проблематика польсько-українських стосунків у Галичині. Хоча поляки й погоджувалися з громадянською рівноправністю, але відмовлялися прийняти запропонований поділ краю на руську та польську частини. Одним із варіантів розв'язання міжслов'янських суперечностей стала ідея вільної й демократичної центральноєвропейської федерації, яка одночасно була б відкрита для інших народів (особливо угорців) [410, с. 361-365]. Однак на практиці така пропозиція пропагувала австрославізм, коли все одно слов'яни мали б залишатися під владою Габсбурґів. Утім існує також інше потрактування конгресу. Його завдання пов'язують з явищем слов'янського самозахисту, спрямованим на послаблення паннімецького й

угорського домінування в Центральній Європі, шляхом державної перебудови Габсбурзької імперії [349].

У розріз із позицією чеських представників ішла пропозиція про федеративну державу слов'ян. Її озвучив один з лідерів словацького руху поет Людовит Штур (1815–1856 рр.). Як відомо, багатьох учасників національних рухів у Центрально-Східній Європі об'єднувала захопленість однаковими джерелами. Л. Штур приймав геґелівський абсолют і принцип єдності в різноманітті як універсальне пояснення буття [228]. Його лінгвістичний дискурс визрівав та оприявнювався в політичній дійсності, він наголошував на багатоплемінності слов'янства й самостійності словацької літературної мови.

Саме після поразки «Весни народів» в Австрії Л. Штур відкинув націоналізм як спосіб політичної боротьби. Він звернувся до панславізму, що продовжував набирати тоді ідеологічних обертів. Л. Штур став речником ідеї всеслов'янської федерації, яка мала б з'єднуватися на основі свободи та забезпечення національних прав. Такий набір ідеалістичних характеристик майбутньої федерації відповідав не лише його поглядам – практично всі провідні діячі національних рухів у Центрально-Східній Європі дотримувалися схожих позицій.

Власне на слов'янському конгресі оприявнилися суперечності між чехами і словаками. Чеські австрославісти прагнули виступати від імені всіх слов'янських народів, а також обстоювали концепцію єдиної чехословацької нації. Така риторика обурювала словацьких діячів, які прагнули розв'язати національне питання в межах Транслейтанії, мали більші русофільські симпатії та ідеологічно опиралися на всеслов'янські теорії. Чехи, навпаки, звинувачували словацького інтелектуала в культурному сепаратизмі.

Л. Штур продовжував вести полеміку з різними течіями чеського руху. Найбільших нападів з його боку зазнав К. Гавлічек-Боровський. Словацький учений розкритикував його націоналістичні оцінки у статті «Слов'янин і чех», де той визначив позиції зближення чеського австрославізму та хорватського іллиризму [див. 438]. Обидві концепції не підважували панування Габсбурґів, а, навпаки, ще більше підтверджували їх легітимність у категоріях того часу. Ідея «великої Іллірії» під скіпетром монархії пропагувала лінгвістичний націоналізм та була класичною ідеологічною утопією. Як відомо, на слов'янському конгресі об'єднувала лише одна позиція: відмова у входженні слов'ян до складу будь-якої німецької держави. Саме тому в ході дискусій Л. Штур уперше виголосив ідею створення всеслов'янської федерації в межах Австрійської імперії [442, с. 110-111]. Ця державна спілка мала бути проміжною на шляху до планомірного формування загальнослов'янської конфедерації. Виступ Л. Штура підтримав учасник форуму російський анархіст М. Бакунін.

Проте ці ідеї так і залишилися політичними мріями. Внаслідок «Весни народів» в Австрії після вільних виборів обрали райхсрат, з'явилася громадська думка, яка підважувала принцип «божественного права». Так покладено початки новочасного парламентаризму. Відомо, що після цих нововведень імперія вистояла, тож проект слов'янської федерації під скіпетром Габсбурґів так і залишився утопією.

Петербург на події «Весни народів» відреагував маніфестом від 14 березня 1848 р. Історики досі сперечаються, оцінюючи його суть. У цьому офіційному акті йшлося про «загрозу зухвалості», а також містився заклик до «захисту» Росії. Очевидно, імператор очікував на чергове прохання від європейських монархій про допомогу, але, як відомо, не дочекався. Особисто для Миколи І це стало кінцем ідеї «православної імперії», речником якої був дипломат і поет-романтик Федір Тютчев (1803–1873 рр.) [496, с. 112-114]. Найбільшу науку, яку дістав

царат з тих подій – розуміння сили ідеології панславізму, що на кілька десятиліть стане доктриною зовнішньої політики Російської імперії.

Парадокс полягав у тому, що будь-які європейські ідеї чи ідеології в Росії були епігонством. «Усеслов'янство» та месіанізм приваблювали примарою «російської величі» й есхатологічним змістом, що набули особливого впливу після перемоги над Наполеоном. Звідси популярність різноманітних гасел про «всесвітню імперію», що були переосмисленням ідеї «Москви – третього Риму». Тому всі проекти державного союзу слов'ян чи то на федеративній, чи на монархічній основах стали спробою реалізувати панславізм і месіанізм одночасно. Утопії слов'янської федерації з меншим розмахом мали лише месіанський засновок.

Слов'янофільськими ідеями і творчістю А. Міцкевича захоплювався український історик Микола Костомаров (1817–1885 рр.). Він закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету, де в січні 1844 р. успішно захистив магістерську дисертацію. Значний вплив на формування його світогляду справило чеське слов'янофільство, українська романтична традиція (М. Максимович) і філософія Й. Гердера.

У 1846 р. М. Костомарова обрано на посаду ад'юнкта кафедри російської історії Київського університету [537, с. 243]. Відомо, що в той час учений продовжував писати монографію «Богдан Хмельницький» (уперше вийде 1857 р.), готував до публікації «Слов'янську міфологію» й літопис Самійла Величка [597, с. 89]. Джерелом натхнення для М. Костомарова був трактат «Історія русів». У своїй книзі про Б. Хмельницького він доводив, що той прагнув більшої самостійності для українських земель, а не лише союзу з православною Москвою. Така наукова інтерпретація була одним зі свідчень його світоглядної переорієнтації, коли він на рівні національних спільнот доводив окремішність українців від росіян. Квінтесенція цього погляду знайшла відображення на

сторінках його розвідки «Думки про історію Малоросії» (1846 р.) [138, с. 179–181, 182–197], але ще виразніше проявилася в дослідженні про дві «русские народности» (1861 р.) [135]. Думка про окремішність – ключ до розуміння його зацікавленості федералізмом, який став для нього інструментом опису давньоруської історії й «общерусского единства». Якою він бачив цю «єдність» у той час? Пізніше в автобіографії історик відповів, що «всі слов'янські народи з'єднаються між собою у федерацію подібно до стародавніх грецьких республік чи Сполучених Штатів Америки» [136, с. 474]. Чому у цьому випадку М. Костомаров не згадав про федеративну візію давньої Русі, апологетом якої він був, невідомо.

Костомарівська федеративна теорія містила кілька основних положень. По-перше, формою суспільного устрою Давньої Русі був племінний побут і племінні союзи, а тому, природно, домінували федеративні та вічові «начала». По-друге, після монгольської навали на зміну цим «началам» (як антитеза) прийшли єдинодержавність і централізм. По-третє, існувало кілька самостійних східнослов'янських народностей, серед яких саме українська поклала початок Київській державі як федерації самостійних земель. Насамкінець, давньоруська історія поділяється на удільно-вічовий та єдинодержавний періоди [608, с. 26-27].

1846 р. М. Костомаров долучився до українського таємного Кирило-Мефодіївського товариства. Ця організація стала майданчиком обговорення різноманітних питань суспільно-політичного життя. Є думка, що М. Костомаров був його ідеологом, ба навіть лідером. Поза сумнівом, кирило-мефодіївців надихали федеративні ідеї декабристів. Статут товариства містив заклик до самостійності всіх «слов'янських племен» і до створення загального слов'янського «собору», який розумівся спільним наднаціональним органом [537, с. 150-151]. Проте незрозуміло, мала це бути федерація чи якась інша форма

державної інтеграції? Очевидно, що все ж таки йшлося про рівноправну федерацію на зразок Сполучених Штатів Америки, а не про унітарну державу, імперію або «слов'янський союз» на чолі з монархом. І тому за формою державного правління вона розумілася саме республікою.

Найвиразніше цей постулат знайшов відображення в «начерках конституції республіки», що були знайдені під час обшуку в члена Кирило-Мефодіївського товариства Георгія (Юрія) Андрузького [див. 560]. Майбутній слов'янський союз, переконання невідомого автора, мав би складатися з семи штатів: «1) Україна з Чорномор'ям, Галичиною і Кримом; 2) Польща з Познанню, Литвою та Жмуддю; 3) Бессарабія з Молдавією й Валахією; 4) Остзея; 5) Сербія; 6) Болгарія; 7) Дон» [538, с. 570]. Невідомий автор подав проект, що спирався, з одного боку, на досвід США та апологетику республіки, а з іншого – на панівний тоді антиколоніальний дискурс і принцип іншування Росії. Таке вилучення імперії Романових було характерним інтелектуальним способом, який не можна звести ані до західництва, ані до орієнталізму, а скорше до україноцентризму. Начерки стали ілюстрацією визрівання новочасного націоналізму, де федеративна теорія відігравала роль інструменту самоопису та доведення потрібної істини.

Про це також свідчить політичний трактат «Закон Божий (Книга буття українського народу)» М. Костомарова. Цей текст по праву можна вважати одним із маніфестів слов'янського месіанізму. Проте магія твору в іншому: автор змальовує романтичний образ України, яка в минувшині була затиснута між «братніми» поляками й москалями. Авжеж, М. Костомаров наслідував А. Міцкевича, а його текст був епігонський [369, с. 50]. Однак якщо польський поет бачив єдність народів під кутом зору світової християнської імперії, то український історик закликав до федеративної рівності та слов'янської єдності [524, с. 132-133]. Знаний трактат А. Міцкевича мав виразний полоноцентричний

характер, в якому наголошувалося на особливій місії поляків. М. Костомаров, навпаки, конструював україноцентричну візію, яка спиралася на виняткову роль Києва і православний універсалізм. Його текст мав антипольський та антиросійський засновки. Він писав ідеалістичну політичну програму без будь-якого розрахунку. Важливе інше: кінцева мета боротьби за Вітчизну. Ідеолог кирило-мефодіївців резюмував, що «Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою у союзі слов'янськім» [537, с. 169]. Знову ж таки, тут виринає тінь федералізму та республіканізму як пріоритетних понять для М. Костомарова й усієї організації. Простіше кажучи, він писав про республіканську Україну у складі слов'янської федерації як головну мету визвольного руху.

Навіть після процесу над кирило-мефодіївцями, ув'язнення та заслання до Саратова, М. Костомаров не полишив своїх роздумів над федералізмом. У лютому 1860 р. на шпальтах санкт-петербурзького часопису «Основа» опубліковано найсуперечливіший текст ученого про федеративні «начала» Давньої Русі [див. 137]. Після короткого огляду контактів між різними «руськими племенами», автор, посилаючись на вирішальну роль природи та історичних обставин, дійшов висновку про прагнення Русі до федерації, яка врешті стала формою устрою. Суттєвішим видається висновок, що «вся історія Русі удільного укладу є поступовий розвиток федеративного начала, але разом з тим і боротьби його з началом єдинодержавства» [137, с. 56]. Власне кажучи, це і є два «начала» давньоруського минулого: протистояння федералізму та єдинодержавства, демократичної й авторитарної традицій. Київ мав «моральний зв'язок» із Новгородом, який «стояв за федеративний лад руської землі, за місцеву та особисту свободу» [139, с. 382]. У підсумку новгородська модель програла, а «зняттям вічового дзвону завдано фатального удару федеративному началові» й встановлено панування єдинодержавства [139, с. 390]. Саме після

цього Москва перекреслила давньоруську державну традицію, вибравши інший політичний вектор.

Надавати федералізмові наукових обрисів як «об'єктивному» явищу М. Костомаров продовжував у своїх наступних дослідженнях. Він обґрунтовував тезу, що носієм федеративних ідей була українська нація. Київ ніяк не годився бути столицею централізованої держави. Проте традиція пережила ще кілька віків, недаремно козацтво шукало тієї ж федерації з Москвою [135, с. 244]. Мав цілковиту рацію М. Рубач, який констатував відмову М. Костомарова від федеративних побудов після поразки польського повстання 1863 р., коли в Росії почалася реакція [608, с. 22]. По суті, федералізм як політична течія поступово втрачав вплив, адже його наукове розроблення або пропаганда могли стати підставами для влади почати переслідування.

Отже месіанізм А. Міцкевича спирався на міф про особливу роль і засади відновлення історичної Речі Посполитої, коли польську націю автор розумів як історичну даність. Литовський і руський фактори були радше інструментом доведення можливості створення слов'янської федерації без Росії. Й. Лелевель, навпаки, вірив в ідеал «гміновладдя», що був слов'янофільським та епігонським варіантом теорії демократії. Кирило-мефодіївці та М. Костомаров, зокрема, обґрунтовували інший вимір федеративної ідеї. В їхньому проекті спілки держав Україна мала відігравати лідерську роль. Інший дискурс панував серед габсбурзьких інтелектуалів. Л. Штур пропонував створити слов'янську федерацію під скіпетром Габсбурґів. Перший слов'янський конгрес, де обговорювали ці питання, ніякої конкретної програми не ухвалив.

Звісно, це не означало, що А. Міцкевич, Й. Лелевель, Л. Штур, М. Костомаров користувалися гаслом федералізму задля приховування своїх націоналістичних цілей, коли їхній народ або країна мали домінувати в рамках уявної слов'янської федерації. Видається, що, спираючись на романтичну візію

минулого, вони просто по-різному сприймали сутність нації та громадянства, а тому ігнорували інший етнічний чинник. Саме тому їхні погляди про слов'янську утопію були концепцією федерації в Східній Європі з антиросійським засновком.

2.5. Анархічний федералізм Михайла Бакуніна й Михайла Драгоманова

В еміграції українського політичного мислителя Михайла Драгоманова (1841–1895 рр.) не полишала думка, що царат, як й інші європейські імперії, – тимчасове явище в історії. Схожі ідеї сповідував політичний вигнанець, основоположник російського анархізму та панславізму Михайло Бакунін (1814–1876 рр.), якого досі вважають одним з авторів теорії європейського анархізму. Його твори справили значний вплив на М. Драгоманова. Обидва були опозиціонери самодержавства, прихильники демократичних і гуманістичних ідей.

У той час поняття «федералізм» здобуло нове прочитання не лише як інструмент історичного аналізу та інтерпретаційна модель для історичних епох, а як ідеологічний показник для всієї політичної течії другої половини XIX ст. Російський мислитель О. Герцен подавав месіанське потрактування, що «федералізм» – природна риса для державної самоорганізації слов'ян, а централізація, навпаки, суперечить слов'янському духові [110, с. 51-52]. Російський філософ і дослідник Сибіру Опанас Щапов (1831–1876 рр.) пішов ще далі у своєму ідеалізмі: звеличуючи устрій Новгородської республіки, він запропонував проект територіального федералізму, де земські органи мали репрезентувати самоврядні одиниці. Його федеративна візія заснована на природно-географічних підставах російської колонізації [608, с. 74].

М. Бакунін і М. Драгоманов, навпаки, започаткували сприйняття федерації як антитези унітарній державі. До них це розмежування не було чітко окреслене, федерація трактувалася як форма правління, державного устрою та навіть політичний режим. Сумбурні протиставлення федерації й імперії, федерації та самодержавства, федерації й монархії, федерації та республіки відтворювали утопічність тогочасної політичної мови. Простіше кажучи, у той час усі писали про федералізм, за яким простежувався певний асоціативний ряд – це свобода народів, самостійність, демократія, республіка.

Майбутній філософ народився у сім'ї губернського предводителя дворянства та дипломата Олександра Бакуніна. Важливим аспектом формування його політичного світогляду став зв'язок родини з декабристами: батько підтримував ідеї Союзу порятунку, а мати доводилася троюрідною сестрою Микиті Муравйову [див. 492]. М. Бакунін покинув Росію восени 1840 р. й одразу став одним із провідних діячів російської еміграції. 1843 р. у Швейцарії він зустрічався з німецьким соціалістом-утопістом Вільгельмом Вайтлінґом (1808–1871 рр.), автором праці «Гарантії гармонії та свободи», що мала значний резонанс. Темою розмови були перспективи соціалізму й революції. Так М. Бакунін долучився до дискусій про соціалізм, федералізм і національне питання. Слід виокремити три чинники формування його інтересу до федералізму: захоплення геґелівською феноменологією історії (недаремно пізніше він здобув репутацію «першого російського геґельянця»); знайомство з французьким анархістом П'єром Прудоном (1809–1865 рр.) та німецьким філософом Карлом Марксом (1818–1883 рр.); вплив польського еміграційного середовища, зокрема Й. Лелевеля й К. Лібельта. Поза тим, вплив П. Прудона на федеративні ідеї М. Бакуніна можна вважати істотним [475, с. 77].

1844 р. він проживав у Бельгії, де познайомився з «брюссельським самітником» Й. Лелевелем та іншими польськими діячами [466, с. 5]. Дослідники

переконані, що основною темою їхніх розмов була слов'янська ідея та Лелевелева концепція «гміновладдя» [289, с.108]. Однак, як ми показали вище, польський історик не був речником ідеї слов'янської федерації, хоча й не виступав проти неї. Тому вплив ідей Й. Лелевеля на політичні погляди М. Бакуніна, особливо щодо анархізму та федералізму, був вирішальним.

М. Бакунін взяв «на озброєння» та усвідомив головне значення демократичних змін у Росії, що можуть відбутися лише в разі розв'язання «польського питання». Демократизація імперії пов'язувалася з визнанням незалежності Польщі, що, зрозуміло, передбачало відповідну кардинальну трансформацію політичної системи. По суті, такі гасла були спрямовані проти легітимності самодержця і ставали закликом до перегляду монархічної влади, яка протиставлялася народному суверенітетові. Звідси й риторика про свободу поневолених народів, які лише за умови падіння імперії зможуть створити власні національні держави.

М. Бакунін не просто цікавився «польським питанням», але й палко підтримував поляків. Поряд із О. Герценом, його можна вважати одним з найбільших полонофілів російського революційного руху. Про це свідчать декілька знакових фактів: знаний виступ 29 листопада 1847 р., участь у роботі польської секції на слов'янському конгресі у Празі та підтримка Січневого повстання 1863-1864 рр. У листопадовій промові М. Бакунін однозначно виступив проти російського самовладдя, за «примирення Польщі й Росії […] звільнення всіх слов'янських народів, які стогнуть під ігом іноземним, це, зрештою, падіння, остаточне падіння деспотизму в Європі» [104, с. 46]. У своєму «Зверненні до слов'ян» (1848 р.) він рельєфніше уточнив, що мав на увазі. Тільки революція може дати бій імперіям, а на їх руїнах має постати загальна федерація європейських республік [104, с. 50]. Цей заклик можна вважати завершенням формування його федеративних переконань, які в подальшому зазнають істотних

трансформацій. Проект федерації передбачав слов'янську раду, яка мала ввібрати в себе всі державні функції кожного народу та бути найвищим органом влади. Ця утопія також спиралася на щиру віру М. Бакуніна в ідеальні відносини між народами. Його федерація мала б існувати на взаємоповазі між «слов'янськими племенами» та на «захисті брата» як «першому обов'язкові слов'янина» [104, с. 66-67].

Під час слов'янського конгресу він виступив проти політики замирення Габсбурґів, яку репрезентували чеські представники. Хоча й підтримав ідею Л. Штура про федерацію слов'ян під владою австрійської династії. Натхненний рішеннями конгресу М. Бакунін вірив у можливість реалізації федеративного устрою в межах великих держав. Тобто його розуміння федералізму спиралося на ідеї слов'янської єдності [105; 369, с. 181-182]. Ідеалом власної революційної боротьби він уважав не європейську федерацію, а саме республіканську федерацію всіх слов'янських земель. Невідомо чому, але М. Бакунін побачив опертя для власної революційної теорії саме у слов'янських народах. Імперію Романових він сприймав не як національну державу «великоросів», а як багатонаціональний конгломерат народів, скріплений деспотичним самодержавством, яке очолює «голштинсько-ґотторпський пан на слов'янському троні, тиран чужоземного походження» без «усякого почуття до всього російського, до всього слов'янського» [104, с. 56]. Царат він сприймав як різновид європейського абсолютизму, а не азійських деспотій. Цю впевненість посилювала певна апологетика «революційної диктатури», яка мала привести до «православної імперії», створеної на основі вільної слов'янської федерації. Зокрема, М. Бакунін писав цареві, що «всі молдавани й валахи, зрештою, навіть Греція ввійдуть у слов'янський союз», і що «так створиться єдина вільна східна держава» [105, с. 302].

Після втечі з Іркутська, де М. Бакунін перебував на засланні, він дістався Великої Британії. Восени 1861 р. в Лондоні після зустрічі з О. Герценом і Миколою Огарьовим (1913–1877 рр.) він долучився до редакції газети «Колокол». Відомо, що О. Герцен цікавився федералізмом, адже той надавав рівні можливості суб'єктам такої державної організації. Навряд чи найзнаніший опозиціонер самодержавства до кінця розібрався з цим поняттям, та був щирим у своїх міркуваннях. Його інтерес, якщо порівняти з М. Бакуніним, скорше був кон'юнктурний. Власне, що останній і довів у лютому 1862 р., коли на шпальтах «Колокола» з'явилася стаття «Російським, польським та всім слов'янським друзям». Вочевидь, для М. Бакуніна виписаний там заклик до боротьби за свободу й незалежність усіх слов'ян став інтелектуальною помстою царатові. Він продовжував розставляти політичні акценти, стверджуючи, що на перешкоді цій боротьбі стоїть саме імперський порядок, репрезентований Австрією, Туреччиною та Росією [174]. Утім характерне інше: він ранжував боротьбу за свободу за національною ознакою.

Наприкінці 1862 р. М. Бакунін опублікував брошуру, яку можна вважати маніфестом слов'янського федералізму й народницької політичної програми. Квінтесенцією цього твору стала теза про неспроможність царату до «прогресивних» перетворень, що веде Росію до загибелі. Алегоричний образ «земного царя» автор витлумачив як приклад ідеалістичного земного правління. Абсурдне міркування з вуст атеїста, що видозмінив доктрину божественного права на основі дуалізму про зло і добро. Такого ґатунку риторику можна оцінити лише в межах історичного контексту, тобто програної Кримської війни 1853-1856 рр. та «великих реформ» у Росії. М. Бакунін закликав до федеративного переоблаштування імперії, коли буде створений «вільний союз» із Польщею, Литвою, Україною, балтійськими й закавказькими народами [104, с. 89]. Одночасно з гаслами про трансформацію Росії він озвучив положення про

створення «великої та вільної федерації всеслов'янської, де кожен народ, великий чи малий, буде разом вільним і братнім з іншими народами зв'язаним членом» [104, с. 89]. По суті, це була одна з останніх тез про можливості такої федерації.

У 1867 і 1868 р. М. Бакунін узяв участь у конгресах Ліги миру та свободи. 1868 р. він виступав з доповіддю, в якій доводив неможливість конфедерації теперішніх країн, заснованих на пригнобленні інших народів і централізації управління. Він уперше озвучив кілька позицій щодо критики держави, де «насилля, утиски, експлуатація, несправедливість» зведено в систему та стали «наріжним каменем існування всякого суспільства» [104, с. 116]. Альтернативу до такої держави, яку мислитель ототожнював з імперією, він бачив у вільних автономних спільнотах (громаді, гміні), організованих знизу догори. Очевидна виразна зміна акцентів, адже панславізм поступився анархічному федералізмові.

Переосмисленню сутності держави й федералізму М. Бакунін присвятив незавершену працю «Федералізм, соціалізм та антитеологізм» (1867 р.). Її поява пов'язана з поразкою Січневого повстання 1863-1864 рр. та участю мислителя в конгресі Ліги миру та свободи. Федералізм означувався як рятівний від централізації, деспотизму та монархій принцип, а його найефективнішим утіленням могло бути створення «Сполучених штатів Європи». Антитезою російський опозиціонер уважав конфедерацію монархій [104, с. 127]. Задля реалізації задуму мала відбутися поступова трансформація держави як такої та «вільної федерації індивідуумів у комуни, комун – у провінції, провінцій – у нації, нарешті, цих останніх – у Сполучені Штати попервах Європи, а потім і всього світу» [104, с. 128]. Тобто він наголошував на рівномірному розподілі влади, тож для виконання будь-яких владних повноважень держава не потрібна. Це підважування сутності держави спиралося на віру в соціалізм та секуляризацію влади як такої. Вочевидь, що така переконаність базувалася на

твердженні, що саме релігія освячувала монархію, централізм та імперію. У підсумку М. Бакунін прийшов до анархічного потрактування федералізму, що розумівся як альтернатива до імперії й монархії. Федерація ставала найліпшим утіленням анархізму, коли свобода відіграє роль регулятора влади.

З метою поширення анархістських ідей 1868 р. у Женеві М. Бакунін разом з російським народником Миколою Жуковським (1833–1895 рр.) заснував журнал «Народное дело». У першому числі російський мислитель виклав своє бачення політичної платформи анархістського руху [53]. Він запропонував цілком інакше трактування федерації як не лише альтернативи до імперії, а й до держави. Можна припустити, що розглядав її як форму самоорганізації суспільства. Уся майбутня політична організація має бути федерацією вільних працівників – як землеробських, так і фабрично-ремісничих артілей (асоціацій) [52].

М. Бакуніна як «політичного авантюриста» критикував М. Драгоманов, хоча й визнавав його внесок у розвиток анархізму. Він відзначав, що той вдало розвинув ідеї П. Прудона, особливо критику великих централізованих держав. На його переконання, «талановитий агітатор» перетворив прудонівську анархістсько-федеративну теорію в «якийсь соціально-революційний буддизм» [52]. Цей закид спирався на несприйняття ідеї загального руйнування, яку проповідував М. Бакунін[9]. На думку М. Драгоманова, його аргументація позначена вкрай містичною й туманною фразеологією московських слов'янофілів. Для українського мислителя буде характерний невиразний утопізм, який живився соціалістичною догматикою. Потрактування федерації як майбутньої моделі організації політичної системи було спільне для обох вихідців з Російської імперії.

[9] Найповніше критичне оцінення творчості М. Бакуніна див.: Драгоманов М. Михаил Александрович Бакунин. – Казань, 1905. – С. 97.

Історики справедливо називають М. Драгоманова «найвидатнішим представником східноєвропейської федералістської думки у XIX ст.» [524, с. 178]. М. Бакунін поступався тим, що по-пропагандистськи спотворював концептуальні речі, зокрема діалектику Ґ. В. Ф. Геґеля. Найсуттєвіша відмінність між М. Бакуніним і М. Драгомановим полягала в тому, що перший закликав до революції, а другий, навпаки, – «іти в народ». У цьому полягає фундаментальна суперечність їхніх федеративних візій. Якщо М. Бакунін був анархіст із соціалістичними поглядами, то М. Драгоманов – соціаліст із симпатією до анархізму. Мав цілковиту рацію Е. Берштайн, який уважав українця одним із тих мислителів, що рішуче вплинули на розвиток класичної європейської соціал-демократії [487, с. 153-161].

М. Драгоманов походив з родини дрібнопомісних дворян, нащадків козацької старшини [див. докл. 566]. Після закінчення Полтавської гімназії навчався на історико-філологічному факультеті київського Університету св. Володимира. 1863 р. долучився до діяльності Старої Громади в Києві, водночас працював приват-доцентом університету. Тоді М. Драгоманов звернувся до федеративних ідей. У своїй магістерській праці «Питання про історичне значення Римської імперії й Тацит» він розглядав її як державний союз народів [515].

1870 р. М. Драгоманов був направлений для проведення наукових досліджень до Європи, відвідав університети та бібліотеки Рима, Гайдельберґа, Цюриха, Праги, Флоренції [586, с. 77-116]. Перебування за кордоном справило неабиякий вплив на перегляд попередніх оцінок федералізму й соціалізму. Власне, федеративні ідеї він почав осмислювати в політичному контексті й уже ніколи потім у культурницькому. Про це він писав 1873 р. в листі до галицьких народовців («яко слов’яни і українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи – ц. є. не стільки федералізму корінних народів, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського» [524, с. 180]).

Тобто М. Драгоманов пропонував галичанам трактувати федералізм у російському контексті. Це була спроба поєднати реальну практику земського управління після реформи в Росії, та суто українську громаду, що, очевидно, спиралася на слов'янофільський постулат. Зрозуміло, це не був поглиблений погляд на те, що таке федералізм, а радше заклик до вироблення реалістичної програми.

Емігрувавши з Російської імперії в 1875 р., М. Драгоманов започаткував у Женеві український науково-літературний альманах «Громада», що виходив у 1878–1879 рр. Тоді ж він заявив про федералізм як політичне завдання та ідеологічне опертя визвольної програми. Мислитель подав розуміння його суті вже не лише як союзу держав, а спілки вільних громад, що мали бути створені в майбутньому суспільстві соціальної рівності. Цілком імовірно, що ця трансформація пов'язана з палкою вірою М. Драгоманова в соціалістичні ідеї. Хоча він і вказував соціал-демократам на їхню ваду, що полягала у спрощеному розумінні національної проблеми, сам трактував її в різних контекстах. Український мислитель, як і більшість його сучасників, звертався до слов'янської ідеї та осмислював можливості формування всеслов'янської федерації, яку скорше уявляв як конфедерацію[10]. Тут важлива інша позиція М. Драгоманова: союз держав у майбутньому мав би ввійти до всесвітньої федерації. У цьому місці він полемізував з М. Костомаровим, якого називав автором федерально-демократичного панславізму [122, с. 65].

За словами М. Грушевського, «два основні пункти можна й зазначити як програму діяльності Драгоманова: боротьбу проти аполітизму й опортунізму, з одного боку, і проти національної ексклюзивності й ізоляції, з другого, – проти замикання українського руху в вузьких націоналістичних рамках, а навпаки – за

[10] Ця політична позиція М. Драгоманова відображена у тексті «Громада», див.: Громада: Українська збірка № 1. – С. 96.

його європеїзацію, за координування з поступовим, соціалістичним рухом у близьких сусідів і світового людства взагалі» [182, с. 6]. На цій засаді можна виокремити два виміри федеративної ідеї в М. Драгоманова: внутрішній – супроти аполітизму та зовнішній – проти опортунізму. Перший – це громадівський федералізм, який був альтернативою імперії й моделлю її трансформації. Тобто федеративний лад уявлявся спілкою вільних громад, що було переосмисленням ідеї національної автономії. Другий – категоричніший анархічний федералізм, який був антитезою державі, а суттю базувався на апологетиці права на національне самовизначення. Це право може бути реалізоване у визначених національних межах. М. Драгоманов у своїх міркуваннях спирався на географічний детермінізм. Тобто «історія кожного народу обумовлюється географією країни, яку він займає, або, інакше, ґрунтом, на якому він живе» [122, с. 14]. Можна припустити, що географічний детермінізм він розумів як інструмент аналітики та практичний політичний доказ, а право на національне самовизначення – як його втілення, а разом вони становили теоретичний засновок федерації як анархістської державно-політичної моделі.

М. Драгоманов спробував також описати становище «поневолених» народів, які були змушені стикатися одна з одною на терені між Чорним і Балтійським морями [122, с. 19]. На цій підставі його оцінка Люблінської унії 1569 р. засновувалася на запереченні тези польських істориків про Річ Посполиту як федерацію трьох народів. Навпаки, це була подія, що поклала початком розділу федерації Ґедиміновичів [122, с. 22]. За фактом, Литва дістала другорядні національні права, натомість Україна-Русь, яку приєднали до малопольських воєводств, залишилася без якої-небудь цілісної обласної або національної автономії [122, с. 22]. Тобто Річ Посполиту М. Драгоманов оцінював як новопосталу східноєвропейську імперію, засновану на повній інтеграції іноетнічних земель та їх колонізації. Висновок був відповідний і категоричний:

«Польські політики хотіли не федерації, а асиміляції, а тому підготували розпад унії, що мало спричинити загибель і самої Польщі» [122, с. 25].

Сутність анархічного федералізму як альтернативи імперському порядкові найвиразніше відображено в кількох текстах М. Драгоманова. Перший із них – проект конституції під назвою «Вільна спілка – Вольний союз» (1884 р.), який стосувався перебудови Росії, ґрунтувався на ідеї громадянської рівноправності, принципі правової держави й, важливо, наданні регіонам певного суверенітету [124]. Автор закликав до зміни політичного устрою на основі «обласних політичних товариств», ідеях Товариства об'єднаних слов'ян і кирило-мефодіївців [124, с. 5]. Задля цього він виокремлював дві головні цілі «вільної спілки»: права людини та самоуправління, а також політичну свободу «як засіб для повернення української нації до сім'ї культурних націй» [124, с. 19]. Тут слід зауважити про помилкове історіографічне кліше, що в розумінні М. Драгоманова федералізм був істотною частиною демократичного ладу [444, с. 253]. Насправді йшлося про імплементацію федеративного ладу, який уявлявся втіленням держави та антиподом імперії, а не формою політичного режиму.

Що ж таке «вільна спілка»? Це – виразна пропозиція зміни державного устрою в Російській імперії, яка, на нашу думку, найближча до класичного означення федерації. Г. Заштовт-Сукенницька назвала цей задум проектом перетворення Росії на велику федерацію [475, с. 79]. Таке твердження дещо спрощене, адже очевидно, що М. Драгоманов переймався іншим. Він бачив майбутній державний союз на теренах імперії, який складався з рівноправних «областей». Тобто, найпевніше, це мала б бути конфедерація. За критерій поділу автор взяв усю сукупність «особливостей краю: природних, які обумовлюють єдність господарських інтересів його жителів, а також особливостей національних, що об'єднують єдність їхніх інтересів моральних» [124, с. 42-43].

Пропонований конфедеративний устрій складався з кількох «областей», тобто окремих адміністративних одиниць: Північна, Озерна, Балтійська, Литовська, Польська, Одеська, Білоруська, Поліська, Київська, Харківська, Нижньоновгородська, Казанська, Приуральська, Саратовська, Кавказька, Західний Сибір, Східний Сибір, Козацькі землі, Середньоазійські області [124, с. 9-10]. Такий поділ мав би враховувати економічні, етнічні та географічні чинники, що, своєю чергою, забезпечило б формування системи національної рівноправності у «Вільній спілці». Однак цей складник чомусь не помічали діячі українського національного руху. М. Грушевський уважав, що «Вільна спілка» дійсно була «словом на часі» для «поступового громадянства всіх народів Східної Європи» [182, с. 7]. Хоч і справедливо відзначав, що проект був оснований «на принципах широкої громадянської автономії, федерального ладу і націоналізації економічних засобів» [182, с. 7]. Вочевидь питання в іншому: чи можна «Вільну спілку» розуміти політичною програмою для українського руху чи для широкого загальноєвропейського?

М. Драгоманов не розглядав окрему державну незалежність російської України, а лише в єдності з габсбурзькою Галичиною. Найпевніше, його програма була антитезою до російського та європейського революційного руху, які абсолютизували демократичні принципи і спрощували національне питання. Перемога над деспотією й диктатурою були не східноєвропейською програмою, як уважав Іван Лисяк-Рудницький [575, с. 342], а політичною платформою інтеграції Європи та Азії. Вона вміщувала два складники: Східну Європу як терен зустрічі двох цивілізацій і простір, затиснутий між «Німеччиною й Росією»; і федеративний союз націй, оснований на свободі, рівноправності, демократії. Адже така федерація могла б дати користь не лише «малим народам», але й самим німцям та росіянам [575, с. 342].

Розгляд поняття «федерації» як форми державного устрою М. Драгоманов представив у кількох брошурах, присвячених історичному досвідові Швейцарії. В ідеологічному вимірі це був розгляд можливості реалізації федеративних засад у тодішній Європі на противагу централізмові й виникненню демократичних диктатур [див. 123; 125]. Про своє зацікавлення швейцарським досвідом М. Драгоманов писав до українського письменника Івана Франка (1856–1916 рр.). Його аргументи стосувалися двох позицій: у національній федерації наявні доступні освіта й суд, а також в адміністративному устрою ведення справ тими, «хто в них найбільше заінтересований» [575, с. 303]. Аргумент про наявність успішного втілення федералізму, на його переконання, мав би стати вагомим політичним важелем в інтелектуальних дебатах щодо національного питання та федералізму. Хоча, видається, М. Драгоманов сам до кінця не розібрався, як охарактеризувати швейцарський державний устрій – чи то спілкою, чи то федерацією країн, чи федеральною республікою [123, с. 1]. Він ототожнював кантони з поняттям «країна», але не «держава» в англомовному розумінні. Усе ж таки можна зробити висновок, що для М. Драгоманова Швейцарія була спілкою кантонів (країн), скріплених федеративним зв'язком [123, с. 26-27].

Отже, драгоманівський федералізм мав два ідейні виміри. Перший: громадівський федералізм, який став переосмисленням популярних ідеї слов'янської єдності та найрізноманітніших проектів спільної конфедерації на основі національної рівноправності. Другий: анархічний федералізм, що був вислідом переоцінення сутності держави та імперії як такої [560]. Його найповніша федеративна візія – проект «Вільної спілки», в якому М. Драгоманов, намагаючись деконструювати поняття держави, навпаки, розкрив риси федерації як форми державного устрою. Популярний історіографічний ґандж – те, що «Вільна спілка» стосувалася Східної Європи, став основою багатьох помилкових інтерпретацій федеративної програми М. Драгоманова [182; 575]. Ідея «Вільної

спілки» якраз у намаганні видозмінити природу імперії, заради створення умов вільної реалізації права націй на самовизначення. Із цією метою він пропонував створити наднаціональну машину, якою мала б стати «Вільна спілка», що в жодному разі не могла бути ані спілкою країн, ані союзом держав, ані державним об'єднанням кантонів. Адже той принцип «обласництва», що його пропагував М. Драгоманов, апріорі перекреслював національні амбіції інших народів, окрім українського. Недарма він стверджував, що на сході Європи держави цілком не відповідають народам, націям. Визначення й опис етнічних кордонів України було способом ментального картографування. По суті, ця візія стала одним з найгеніальніших проектів доведення історичності української нації та новочасного східного націоналізму.

РОЗДІЛ 3.

НАДНАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ І ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ В АВСТРО-УГОРЩИНІ

Британський історик Ерік Гобсбаум (1917–2012 рр.) влучно окреслив вік імперій та націєтворення «довгим XIX століттям», що почалося з Великої французької революції 1789 р. й закінчилося в 1914 р. – Першою світовою війною. Дві федеративні моделі, що передували епосі націоналізму та найбільше стосувалися інтеграції Центрально-Східної Європи до загальноєвропейського виміру, викликали багато політичного скепсису: це Священна Римська імперія з її наступницею Німецькою конфедерацією та Річ Посполита [360, с. 5-6]. Уже в XIX ст. з'явилося безліч нових спроб утілити федеративні практики в межах імперського порядку. Однією з найвдаліших спроб було перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію. У цьому розділі ми спиратимемося на три теоретичні засновки, що стосуються цього процесу, а також виникнення проблеми національної екстериторіальної автономії в середовищі австромарксистів та ідеї «Сполучених штатів Великої Австрії».

Перший – методологічний – стосується природи імперської влади. Три потужні континентальні монархії (Російська, Габсбурзька, Османська) належали до одного типу імперій, які можна протиставити морським західноєвропейським [535, с. 18]. По суті, це не були класичні колоніальні держави, а особлива політична система, в якій владні взаємовідносини розвивалися на рівні між центром і периферією. Секуляризація, індустріалізація та урбанізація сприяли руйнуванню традиційних уявлень про монарха як Божого помазаника, який був єдиним джерелом влади. У Габсбурзькій імперії під час вступу на престол нового

правителя обов'язки і права станів окремих земель закріплювалися за принципом внутрішніх станових ієрархій [535, с. 23]. Наявність домінантних релігій та конфесійність найвищих еліт усіх трьох імперій відігравала потужну роль у централістичній консолідації. Поряд із цим панівна релігія забезпечувала легітимність монарха в очах титульного етносу або народу [535, с. 26]. В Османській імперії іслам надавав султанові право халіфа, у Габсбурзькій – католицизм освячував кайзера як помазаника Божого, у Російській – православ'я стало основою царату, де єдність світської й церковної влад наділяла імператора незаперечними та абсолютними прерогативами.

У другій половині XIX ст. ставало дедалі очевидніше, що сформована десятиліттями імперська лояльність поступається новим формам самоідентифікації. Під впливом модерних ідеологій австрійська еліта втрачала вплив на багатоетнічне суспільство. Утім Габсбурґи розуміли свою роль у забезпеченні національних прав, тому у внутрішній політиці спиралися на систему стримувань і противаг. Тогочасні національні діячі багатоетнічний характер імперії не піддавали сумнівові, а, навпаки, почали використовували в політичній риториці. Для них імперія була антиподом демократії, народного суверенітету й національного самовизначення [574, с. 286]. Британський історик Домінік Лівен (1952 р.) охарактеризував Габсбурзьку імперію як правову державу (нім. Rechtsstaat), яка насправді не мала нічого спільного з демократією [574, с. 307]. Видатний німецький філософ Макс Вебер (1864–1920 рр.) визначав владу як систему панування, що може спиратися на насилля, право або авторитет [499, с. 645-647]. Не йшлося про чисті типи, які не існують. Тобто імперія могла створювати нові центри правотворення, якими були різноманітні форми самоврядування національних частин. Це знаходило відображення в тому, що людина сама могла вибирати, хто для неї влада, а хто – ні. Найістотніша риса імперії – це стосунок до авторитету, що виражався в персоніфікації влади, яким,

зрозуміло, уявлявся монарх. Відповідно до цього, всі політичні зміни та явища, що відбувалися в Австро-Угорщині, розглядатимемо в цьому контексті.

Другий – ідеологічний – стосується сутності національної проблеми. Політична та соціально-культурна ситуація в Габсбурзькій імперії багато в чому різнилася від Російської чи Османської. Стародавня римська максима «поділяй і пануй» («divide et impera») якнайповніше відображала національну політику династії. Австрійський уряд приділяв особливу увагу розвиткові культурних і мовних запитів. Однак, хоча монархія й урядувалася на основі «божественного права», стани та політичні угрупування надалі боролися за власні правові та історичні традиції [274, с. 375].

Власне, відбувався процес еволюції старих суспільних станових та етнічних уявлень у нові форми самоідентифікації. Секуляризація суспільства змінила ставлення соціальних класів до розуміння їхньої ролі в управлінні державою, створюючи умови для перемоги доктрини народного суверенітету. Практика Великої французької революції 1789 р. та «Весни народів» 1848–1849 рр., а також перетворення Швейцарії на конфедерацію сприяли поширенню модерних ідеологій. Тоді ж обмін найрізноманітнішими ідеями ставав швидким. За таких умов будь-яка пропозиція щодо сутності влади робилася небезпечною для імперій. Через те що джерелом влади міг уже уявлятися соціальний клас або певна етнічна група, що вибирали своєю зброєю радикальну ідеологію задля перетворення імперій у національні держави або федерації.

Третій – дефінітивний – пов’язаний з проблемою формування австрійської нації й Австрії, тобто йдеться про особливості формування австрійської національної спільності, що була уявлена та оперта на імперську лояльність. Під скіпетром Габсбурґів етнічні групи, мови, а пізніше народи змішувалися та ніколи цілком не перекривалися ані з територією історичних країн, ані з географічними регіонами [274, с. 380]. Тому реалізація загальноімперського

проекту «австрійської» нації залишалася уявленням лише кількох тисяч бюрократів [329, с. 11].

Отож з'ясування трансферу федеративних ідей можливе лише в контексті «перехресної історії», показуючи, якими складними та заплутаними були процеси сприйняття й імплементації різноманітних політичних і культурних ідей. Особливо якщо їх появу розглядати в контексті транснаціональної історії. Випадок Австро-Угорщини ілюструє переплетення федералізму, імперії та посилення влади кайзера під гаслом задоволення вимог еліт коронних земель. Відповіддю на це були ідеї австромарксистів про національну автономію та національно-персональну автономію, що їх можна розглядати як моделі вдосконалити імперію, а не спроби її зруйнувати. Тому вже на початку XX ст., коли існування дуалістичної монархії зіткнулося з новою хвилею національного руху та балканською проблемою, у середовищі австрійської бюрократії з'явилися проекти перетворення Австро-Угорщини на федеративний союз штатів під владою Габсбурґів.

3.1. Спроби політичної перебудови Габсбурзької імперії й конституційний компроміс 1867 р.

Після поразки революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії розпочалися процеси подолання її наслідків, які наштовхувалися на фатальну зовнішню політику. Американський історик Ганс Кон (1891–1971 рр.) мав цілковиту рацію, назвавши цей період австрійської історії «ерою кінця абсолютизму» та започаткування нової візії австрійської ідеї, яка оголошувала потребу трансформації Габсбурзької імперії в монархічну федерацію народів [301, с. 39, 51]. Як відомо, цю ідею окреслили ще 1848 р. в м. Кромержижі. Однак, як довели події дальших кількох десятиліть, Австрія на чолі з Францом Йосифом I (1830–

1916 рр.) усе ж таки спромоглася стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію завдяки розширенню певних національних прав і наданню автономії. Два чинники вплинули на це – Кримська війна 1853–1856 рр. та недружність російських зовнішньополітичних кіл щодо національних прагнень слов'янських народів під владою Габсбургів [467, с. 167]. Одним з найбільших успіхів стало укладення конституційної угоди 1867 р. і створення Австро-Угорщини як дуалістичної монархії. Як відомо, цьому передував тривалий та складний компроміс між австрійською ідеєю й угорськими політичними здобутками під час революції [239, .с. 182-184].

Як наслідок, під кінець сторіччя Габсбурзька монархія досягла реальних успіхів у культурному житті тодішньої Європи, коли її столиця стала центром європейської музики й науки, а також нової німецької літератури [301, с. 81]. Система правової держави формувала в суспільстві відчуття захищеності, добробуту, керованості. В Австро-Угорщині існувало глибоке розділення між панівними і пригнобленими народами: угорці, німці, поляки та італійці – з одного боку, слов'яни й румуни – з другого. Очевидно, це також сприяло трансформації етнічної ідентичності в національну. Що стосується польської, чеської, угорської аристократії, зазначений процес був пов'язаний з пам'яттю про історичну спадщину давньої Речі Посполитої, королівств святих Вацлава та Стефана. Тобто в «довгому XIX ст.» відбулося переродження польської, чеської й угорської націй, коли націоналізм був оголошений програмою, що детермінував появу нових націй-спільнот. Однак усе це посилювало політичні проблеми. Найгострішим питанням подальшого існування імперії був статус Угорщини [див. 643].

Ідея австро-угорської унії набула рельєфних обрисів ще перед початком революції 1848 р. Проте найгучніше вона зазвучала в 1860-х рр. у середовищі угорських та австрійських лібералів. Ференц Деак (1803–1876 рр.), міністр

юстиції революційного періоду, пропонував спертися на здобутки 1848 р., зокрема нові вимоги щодо конституційних гарантій у Цислейтанії [242, с. 260]. Зрозуміло, що така реакція виникла внаслідок перетворення імперії на централізовану державу. Проте саме централістський абсолютизм і тодішній лібералізм мали багато спільного, адже працювали заради імперії загалом [292, с. 327].

Прискорення зміни політичного ладу детермінувала також поразка Австрії 1859 р. у війні проти Франції та Сардинії, коли імперія втратила Ломбардію. Пізніше, у 1866 р. така доля спіткала Венецію з провінцією. Новопризначений міністр внутрішніх справ Аґенор Ґолуховський (1812–1875 рр.) підтримав проект нової конституції, виробленої угорськими консерваторами і спертої на федеративні засади [332, с. 171]. 20 жовтня 1860 р. видано так званий «Жовтневий диплом», за яким відновлювалася автономія регіонів, розширювалися прерогативи регіональних ландтагів, передовсім Угорських державних зборів, що дістали право законодавчої ініціативи [239, с. 182-184]. Закріплювалося повернення до історичного територіального устрою Угорщини – комітатів. Окрім цього, угорську мову визнано офіційною. Також цим конституційним актом відновлено сейми Трансильванії й Хорватії-Славонії. Феодально-федеративний дух диплома став політичним кроком назад і виявився менш ефективним [292, с. 328]. Проти документа виступили австрійські ліберали й угорська еліта, що розглядали його як спробу реставрації абсолютизму. Диплом суперечив політичним цілям цих потужних угруповань. Ліберали прагнули здобути рівні права зі старою аристократією, тим самим обмеживши її владу. Реакція угорських національних діячів на такі зміни була неприхильна, адже їхня країна залишалася позбавленою повної самостійності. Вони продовжували боротьбу за повернення до конституційних здобутків 1849 р. Мав рацію Л. Василевський, який стверджував, що «Жовтневий диплом», відновивши

проти Габсбурґів ліберально-унітарні німецькі «елементи», не задовольнив федералістів [498, с. 12].

У такій ситуації Габсбурґи були змушені піти на поступки угорській еліті. 28 лютого 1861 р. з'явився ініційований урядом Антона фон Шмерлінґа (1805–1893 рр.) черговий конструкційний акт, названий «Лютневим патентом». Відомо, що автором цього документа був Ганс фон Пертгалер, який мав ще консервативніші погляди, аніж його шеф [292, с. 329]. Однак А. фон Шмерлінґ був палкий прихильник об'єднаної Німеччини під скіпетром Габсбурґів, тому його розуміння територіальної консолідації імперії засновувалося на тезі про неминучість створення «Серединної Європи» як простору німецького панування. Не йшлося про реальне надання автономних прав іншим народам чи розширення їхніх прав. Утім ухвалення «Лютневого патенту» сприяло активізації італійського та чеського визвольних рухів. Власне під впливом цього документа згаданий вище Ф. Палацький опублікував студію про ідею австрійської державності, в якій сформулював свій найвідоміший політичний афоризм: «Були ми до Австрії, будемо й після».

Відповідно до «Лютневого патенту», райхсрат ставав законодавчим органом і двопалатним парламентом у складі палат панів і депутатів. Тобто відбулося закріплення нового статусу, який надавав йому частину нормотворчих функцій, що, по суті, не було характерним для тодішньої імперської практики. Райхсрат здобував прерогативи контролю й нагляду за діяльністю уряду [239, с. 185-187]. Утім імператор залишив за собою право вето на ухвалені рішення, а міністерство закордонних справ та армія залишались у його прямому підпорядкуванні. Цей документ розцінюють як мішанину абсолютизму та конституціоналізму, централізму й федеративних принципів [497, с. 202]. Угорські державні збори його не затвердили, а до Відня надіслано «петицію Деака», в якій вимагалося відновлення революційної конституції. У відповідь на

такі рішення угорців імператор запровадив в Угорщині надзвичайний стан (так званий «провізоріум Шмерлінґа») і скасував самоврядні права, надані ще «Жовтневим дипломом». На переконання австрійського уряду, тривалої політичної стабільності він не забезпечив, тому вже у вересні 1865 р. був скасований. Однак слід підкреслити, що пізніший «Лютневий патент» стане одним з джерел майбутньої угоди конституційного вирівнювання [322]. У підсумку в Австрії був установлений режим конституційного централізму, що можна розцінювати як повернення до неоабсолютизму. Як вдало відзначив Роберт Кенн, «Лютневий патент» виявився слабким конституційним актом [292, с. 329]. Гру австрійської влади з конституційними актами Оскар Ясі назвав «експериментуванням з конституціоналізмом»[11].

Угорська проблема, як й інші національні, надалі продовжувала хвилювати Відень, який убачав у ній серйозну загрозу територіальній інтегральності. Заради цього 1865 р. розпочалися перемовини з лідером угорських лібералів Ф. Деаком, який переглянув однозначність власної вимоги повернення до революційної конституції 1849 р. Задля цього імператор Франц Йосиф I 27 липня 1865 р. призначив на посаду міністра-президента Ріхарда Белькреді (1823–1902 рр.), що був знаний як прихильник федеративних перетворень. Його кабінет почав роботу щодо досягнення компромісу з угорцями. Уже 20 вересня ухвалено новий закон про імперський уряд, який фактично призупинив чинність «Лютневого патенту».

Р. Белькреді прагнув удосконалити державний устрій імперії, створивши федерацію у складі п’яти областей – Австрії, Богемії-Моравії-Сілезії, Угорщини, Польщі-Рутенії та Іллірії. Його проект ґрунтувався на засаді етнічної рівноправності, в якому навіть деякі слов’янські народи здобували однакові

[11] У своїй книзі «Розпад Габсбурзької монархії» угорський національний діяч та історик О. Яші спробував оцінити ухвалення конституційних актів поза неоабсолютистським контекстом (див.: Jaszi Oscar. Dissolution of the Habsburg monarchy. – University of Chicago Press, 1929. – P. 103–105).

права з іншими [327, с. 65]. Окрім цього, реалізація й забезпечення федеративних прав мала бути в окремих ландтагах, які б перебрали функції внутрішнього управління. Одночасно планувалося заснувати загальноімперський парламент задля врівноваження автономних прав. Проект Р. Белькреді отримав назву концепції прослов'янського федералізму. Таке розширення прав для слов'янських народів для тодішніх угорських діячів було нечуваним, вони відкинули всі пропозиції, продовжуючи відстоювати вимогу створення дуалістичної монархії.

Очевидне наближення чергової внутрішньополітичної кризи змусило імператора змінити кабінет. Тоді ж розпочалася практична реалізація створення дуалістичної держави. 27 січня 1867 р. Франц Йосиф I поінформував канцлера про прийняття плану, який запропонував міністр закордонних справ граф Фрідріх фон Бойст (1809–1886 рр.) щодо створення «вузького» і «звичайного» парламенту. Проте, тоді як Р. Белькреді обстоював продовження перемовин з різними коронними землями, імператор, навпаки, виступав за якнайшвидшу перебудову імперії та готовність стати королем Угорщини [327, с. 84]. Затвердження цих побажань Франца Йосифа відбулося вже 1 лютого на засіданні уряду.

За кілька днів Р. Белькреді подав у відставку, а вже 7 лютого 1867 р. на посаду канцлера призначено графа Фрідріка фон Бойста, який відіграв вагому роль у процесі конституційної трансформації. Він став одним із речників ідеї «третьої Німеччини», що передбачала об'єднання німецьких держав на федеративних засадах. Це була виразна альтернатива до «малонімецької» моделі єдності, яку тоді проводив міністр-президент Пруссії Отто фон Бісмарк (1815–1898 рр.). Пропозиції Ф. фон Бойста підтримав Аґенор Ґолуховський, який підтвердив наміри польських консервативних кіл прийняти умови конституційного компромісу. Новий канцлер заявив про можливості

обговорення розширення автономних прав поляків у Галичині у сферах адміністрації, судівництва та освіти [327, с. 85]. Парламент мав бути обраний відповідно до «Лютневого патенту», що дозволяло Відневі здобути більшість.

Усі події, що передували ухваленню рішення про конституційний компроміс, визначалися реакцією на революцію 1848–1849 рр., розгортанням національних рухів і концепцією «історичності» королівств святих Стефана та Вацлава. Поряд із цим слід підкреслити наявність в окремих частинах імперії сильного національного лобі, яке повсякчас захищало власні інтереси, використовуючи для цього найрізноманітніші ідеї. Власне тому й відбулося посилення консервативних прихильників історико-традиційного федералізму, що вимагали широкої автономії для історичних частин, а насправді хотіли домінування аристократії в них [292, с. 327]. Парадокс полягав у тому, що, з одного боку, ідея про середньовічну королівську традицію суперечила республіканським здобуткам «Весни народів», а з іншого – перетворювала її на реальний аргумент у династичній полеміці з Віднем. Тобто відбулося погодження між центрами парламентської влади, коли Габсбург ставав спільним монархом для історичних земель давніх середньовічних королівств.

Британський дослідник Джонатан Кван відзначив, що перебудова імперії на нових конституційний засадах посилювала аргументи австро-німецьких лібералів щодо «політичного вилучення Австрії зі складу нової Німеччини» та мінливості проекту створення модерної Австрії, особливо після битви з прусськими військами під Садовою (Кеніґґрец) у 1866 р. [327, с. 86-87] Має рацію Марі-Елізабет Дюкре, яка період від 1857 до 1867 рр. назвала часом «псевдоконституційної монархії» [274, с. 406]. Ідею федерації поглинула імператорська влада, посилена принципом історичних прав. Саме на цьому ґрунтуватиметься успішна трансформація Габсбурзької монархії в дуалістичну державу.

8 лютого 1867 р. оголошено про політичний компроміс з угорською партією Ф. Деака. 17 лютого Франц Йосиф I видав декрет про відновлення середньовічного статусу корони святого Стефана, яку приймав австрійський імператор. Реанімація середньовічної державної традиції стала основним принципом діалогу між Віднем та угорцями, відобразивши унікальну метаморфозу ідеї джерела влади. У той же день новим міністром-президентом Угорщини став граф Дьюла Андраші (1823–1890 рр.).

20 березня 1867 р. парламент затвердив 69 параграфів статті XII «Угорських законів». 22 травня імператор відкрив засідання віденського законодавчого органу, оголосивши про зміни в політико-територіальному устрої. 8 червня він коронувався конституційним королем Угорщини і склав присягу відповідно до вимог парламентського правління у землях святого Стефана.

Як відомо, характеристика цього історичного процесу має кілька означень, основне з яких – компроміс. Проте німецьке слово «Ausgleich» (угор. «kiegyezés») перекладається як «компенсація», «відшкодування» або «вирівнювання», що повніше окреслює сутність політичної перебудови імперії. Тобто відбувалося узгодження норм угорської конституції з правовою базою Австрії. На практиці це було надання нової політичної й територіальної форми для історичних земель Королівства святого Стефана. По суті йшлося про перетворення на конфедерацію, в основі якої лежав імперський федералізм. Габсбурзька монархія була поділена на дві інтегральні частини: Угорське королівство й «королівства та країни, репрезентовані в Державній раді (райхсраті)». Обидві здобували суверенітет щодо внутрішніх справ, власні конституції, адміністративні органи [274, с. 410]. Зазначалося про «спільні питання» врядування, до яких належали зовнішня політика з дипломатичними й торговельними стосунками, загальновійськове керівництво армією та флотом, а також фінанси. Імперські міністри були членами спільного австро-угорського

уряду. Іншим важливим аспектом угоди стало означення про реальну (нім. «Realunion»), а не персональну унію [292, с. 333]. Тобто йшлося про угоду й союз двох держав, що мають спільного монарха, який у кожній з них займає становище органу, юридично незалежного від аналогічного становища в інших державах [523, с. 558]. Реальна унія передбачала розділення династичного принципу для обох частин як верховного джерела влади та легітимності, тому конституційне вирівнювання не можна вважати міжнародним договором між двома державами. Адже джерелом влади й суверенітету був імператор Австрії та король Угорщини.

Обриси угорської суверенності виглядали так: парламент повертається до революційної форми 1848 р. та складається з верхньої й нижньої палат. Як відомо, цей законодавчий орган у кінці травня 1868 р. ратифікував законодавчі норми про конституційне вирівнювання [274, с. 410]. Р. Кенн уважав, що компроміс не перетворив імперію на федерацію або конфедерацію [292, с. 333], адже поглинув необхідні федеративні засади задля збереження монархії. Власне, саме розуміння тодішнього федералізму мало інший вимір, який різнився відносно політичного режиму та державного ладу.

Парадокс цього конституційного компромісу полягав у тому, що він не мав жодної спільної декларації або договору про міждержавний союз. Відповідно до його умов, Хорватія здобувала статус асоційованої країни у складі Угорського королівства з широкою автономією у внутрішніх справах, освіті, релігії та юстиції [497, с. 226]. Якщо хорвати отримали від Відня певну автономію у складі імперії, то представники інших національностей були позбавлені навіть умов її здобуття.

Румунські й сербські політичні діячі протестували, польські консерватори, навпаки, прихильно прийняли угоду. Трансильванія повністю втратила автономію, яку здобула після приєднання в 1848 р. до Угорщини, а за законами

1868 і 1876 рр. були забрані навіть древні привілеї. Сейм ліквідовано, трансильванська територія виявилася поділеною відповідно до нового адміністративного устрою. Діаметрально інший політичний та правовий лад здобула Хорватія, яка мала право на самостійне законодавство й врядування, сконцентрований в руках регіонального парламенту (сабору). Імператор особисто призначав бана, що надавало певної самостійності у відносинах з угорцями.

Найгучніше вимоги зрівняння зазвучали від чехів, що виступили проти створення дуалістичної монархії. На празькому сеймі в серпні 1868 р. ухвалено «декларацію історичних прав Корони святого Вацлава». Лунали вимоги визнання за чеськими землями державної окремішності в межах імперії. Намагаючись реалізувати цей акт, Ф. Палацький і барон Франтішек Ладислав Риґер (1818–1903 рр.) розпочали перемовини про тріалістичну концепцію перебудови Австро-Угорщини, за якої чехи здобули б такі самі права, як і угорці [274, с. 412]. Їм це тимчасово вдалося після «фундаментальних статей» 1871 р., однак у підсумку все було скасоване.

21 грудня 1867 р. австрійський райхсрат ухвалив п’ять конституційних актів, аналогічних за змістом до статті XII «Угорських законів». Цікаво, що параграф 25 згаданої статті передбачав можливість утілення засад нового державного ладу Угорщини на інших територіях Габсбурзької імперії. Проте, як відомо, у Цислейтанії це положення ніколи не набуло юридичної сили та державної практики. Досі серед істориків і правників тривають дискусії про те, чим насправді був компроміс конституційного вирівнювання. Можна стверджувати, що це була значна та вдала трансформація форми державного устрою, який поєднав середньовічні форми правління, тодішні федеративні принципи й легітимізував династію. По суті, відбулося зміцнення влади Габсбургів і подолання явища народного суверенітету, що було здобутком

революції 1848–1849 рр. Тобто компроміс стосувався не форми правління, а системи розподілу владних повноважень на рівні «історичних земель». Адміністративна й політична структура імперії виглядала так: Австрія складалася з королівств і земель, представлених у парламенті, де Штирія, Тироль, Богемія та Галичина діставали право на самоврядування в низовій ланці адміністративного поділу – громадах (нім. «die Gemeinden»). Інші території керувалися ландтагами без ознак будь-якого автономного управління. Землі угорської корони навпаки об'єднували лише самоврядні громади, угорські, словацькі й трансильванські комітати (у Хорватії-Славонії – це скупщина), область Фіуме та місцеві представницькі збори. Тобто йшлося про запровадження виразнішої автономістської засади. Крім цього, конституційне вирівнювання не передбачало наявності єдиної конституції й, що важливо, єдиного громадянства. Державний дуалізм оголошував першим джерелом влади імператора, хоча поряд із цим запроваджувалися інші центри нормотворення.

Угода про конституційне вирівнювання сприяла відновленню суверенітету Угорщини. Роком пізніше був ухвалений договір про автономію Хорватії-Славонії, який надав їй значну фінансову самостійність та обмежені законодавчі права на місцевому рівні. Та й сама назва «Австро-Угорщина» існувала з 1868 р. [див. докл. 290] Лише загальні питання забезпечення оборони та бюджету залишалися за угорською короною. Дуалістична природа нової держави під скіпетром Габсбургів об'єднала цісарський централізм Австрії та парламентський устрій Королівства святого Стефана, тобто йшлося про встановлення рівноправного внутрішнього суверенітету для обох частин. Можна переконливо стверджувати, що така політико-державна система становила не що інше, як федеративну імперію. Хоча федеративна природа Австро-Угорщини піддається сумнівові на основі того, що в її складі було лише два рівноправні члени, поза тим тільки tres faciunt collegium, ще й за умови, коли кожен з членів

прагне до повної суверенності [656, с. 337]. Це дало підстави О. Ященку заявити, що Австро-Угорщина – свого роду федеративна держава на засаді укладання реальної унії [656, с. 713]. Відповідно до тодішніх законів забезпечувалася самостійність і незалежність внутрішнього управління в кожній з держав, проте низка вагомих сфер підпадали під прерогативи Відня (дипломатія, армія, зовнішня торгівля, фінанси). По суті, це міждержавне об'єднання під владою спільного монарха було «федерацією у складі імперії». Складно визнати конституційний компроміс 1867 р. як створення конфедерації, адже існував єдиний центр і джерело влади – імператор. О. Ященко виокремлював наявність вищого загального імперського органу, який стояв над місцевими органами кожної з держав, що дозволило йому виступити за федерально-державний характер австро-угорської унії [656, с. 714]. Як бачимо, російський правник дотримувався так званої класичної федеративної парадигми.

З інших позицій оцінювали створення Австро-Угорщини сучасники. У середовищі австрійських юристів розгорілася тривала академічна полеміка, чим насправді стало нове утворення під скіпетром Габсбурґів. Тобто більшість переймалася тим, чи конституційне вирівнювання – основа реальної унії, а, відповідно, федерації, чи, навпаки, воно жодною мірою не обмежувало єдності імперії. Австрійський правник Венцель Лусткандль (1832–1906 рр.) дотримувався думки про унітарну природу Австро-Угорщини, за що був критикований Ф. Деаком [344; 345]. Зокрема, він писав, що різниця між федерацією та союзом, між конфедерацією (нім. «Staatenbund») та федеративною державою (нім. «Bundesstaat») наштовхується на проблему організації монархії [344, с. 11]. Інший фахівець, Теодор Дантшер фон Коллесберґ (1844–1909 рр.), визначав Австро-Угорщину як приклад монархічної федеративної держави, а не який-небудь міжнародно-правовий зв'язок [232, с. 312, 356]. На його думку, єдність, неподільність влади означає, що всі державні функції випливають з

поняття держави[12]. Натомість поняття «федеративна держава» містить два складники, спрямовані проти єдності та проти суверенітету як такого [232, с. 326-327]. Звідси його переконаність, що втілення федеративної засади може ініціювати та визнати монарх. Висновок фахівця такий: у цей час Австро-Угорщина – єдина держава в Європі, де ідея федерації у формі монархії виражена якнайбільше, тож вона монархічна федерація [232, с. 336].

По суті, федеративні гасла, що з'явились у філософській думці як альтернатива до самовладства й монархії, були вдало імплантовані до державного устрою Габсбурзької імперії. Утім існує переконання, що запровадження дуалізму перешкоджало розвиткові федералізації та демократизації монархії, створивши підстави для посилення націоналізму і внутрішніх суперечностей між Австрією та Угорщиною [497, с. 225]. Однак такого роду історіографічні трактування спиралися на звеличення ролі націоналізму та ігнорування тодішнього контексту поширення модерних ідеологій як світоглядних парадигм.

Знаний польський історик Генрик Верешицький також відзначав потужність угорського чинника на шляху зближення «Кайзеррайху» й «Наддунайської монархії» [467, с. 191]. Однак якраз в іншому переконує діяльність австрійських ліберальних кіл, що не лише прагнули позбутися можливості стати частиною Німеччини, а й осмислювати варіанти федеративної перебудови монархії задля зміцнення домінування в Центральній Європі.

У 1890-х рр. імператор призначив на посаду президент-міністра Цислейтанії Ернеста фон Кербера (1850–1919 рр.), який зміг провести ряд економічних реформ, що стали спробою згладити національні та соціальні

[12] Російський правник О. Ященко писав, що Дантшер фон Коллесберґ не вважав Австро-Угорщину за реальну унію, адже він – «федераліст у поглядах на відносини між Австрією та Угорщиною й унітарист у поглядах на внутрішній політичний устрій тієї та іншої держави (див.: Ященко А.С. Теория федерализма: опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1912. – С. 715).

конфлікти, що дедалі наростали. Це, зокрема, знайшло відображення в дезорганізації роботи райхсрату, який був повністю паралізований через обструкції. Наприкінці XIX ст. в Австрії інтенсифікувалися дві внутрішні суперечності: посилення крайнього угорського націоналізму, що прагнув підірвати основи конституційного компромісу 1867 р., а також послідовна криза зовнішньої політики [301, с. 77].

В Угорщині цей процес знайшов відображення у проблемі створення національної армії з угорською мовою та прапором, а також у вимогах економічної незалежності, яка мала б поставити крапку в існуванні монетарного й митного союзу з Австрією [301, с. 78]. У 1890 р. завершилась епоха Кальмана Тиси (1830–1902 рр.), що подав у відставку з посади угорського прем'єр-міністра.

Під впливом цих тенденцій у середовищі австрійських інтелектуалів та представників істеблішменту почалася тривала дискусія про можливості вдосконалення державної моделі й федеративної перебудови Габсбурзької імперії. Однак ще в 1880-х рр. консервативно-слов'янська коаліція міністра-президента Цислейтанії Едуарда Тааффе (1833–1895 рр.) довела, що імперія може «працювати без німців» [327, с. 86]. Це стало викликом лояльності до імператора. Австрійські ліберальні кола знову мали шукати компромісу з новим національним лобі, яке виказувало підтримку імператорові. Представники національних рухів, навпаки, різко негативно сприймали компроміс 1867 р., а конституційний устрій Австрії – як такий, що спирається на брехливий принцип «поділяй і пануй» [498, с. 48]. Власне цей аргумент про нібито агресивну національну політику Відня буде основним в їхньому арсеналі. Звідси скептична оцінка потенціалу «федеративного» руху, якому варто було б побороти опір Відня, що «бажає бачити Австрію великодержавною країною», впливових

централістських груп і самої Угорщини, що побоюється дарування автономії австрійським слов'янам [498, с. 49].

Чому ідея вдосконалення політичної системи Австро-Угорщини обернулася посиленням націоналізму та з'явленням федералізму? [557] Очевидно, відповідь у тому, що в найрізноманітніших країнах Європи виразним було поєднання національного й ліберального рухів, які до того ж знаходили опертя в марксизмі [230, с. 232-233]. Ідеться про те, що націоналізм здобув посилення в ідеї свободи спільнот, яка була антиподом імперії. Тому заміна політичних декорацій у монархії Габсбурґів не могла мати далекосяжних перспектив, адже лише дві нації здобували суверенітет як інструмент реалізації влади. Найвиразніше це проявилося після приєднання (або анексії) в 1878 р. Австро-Угорщиною Боснії та Герцеґовини, яка не ввійшла до складу Цислейтанії і Транслейтанії. Окрім хорватів, сербів і мусульман, там домінувала потужна сербська аристократія, яка ще за османського правління прийняла іслам, щоб зберегти свої права. Тому проблема окремішності південних слов'ян перетворилася на нову та найважчу національну проблему для імперії [467, с. 21]. Хоча Відень і прагнув її розв'язати якнайшвидше, однак брак згоди на поступки у площині надання суверенітету перетворювала балканське питання на вибухонебезпечне, що й підтвердиться в 1914 р.

3.2. Проблема національно-персональної автономії в політичних дебатах: Карл Реннер та Отто Бауер

Випадок Австрії (тобто Цислейтанії) доводить тезу про неї як державу, наближену до правової, в якій були створені певні інтелектуальні й культурно-політичні умови розвитку модерних ідеологій. Усе це впливало на нав'язування співпраці між різними національними угрупованнями, соціалістичним і

революційним середовищами. Така взаємодоповнюваність між націоналістами й соціалістами, лібералами та соціал-демократами відіграла вирішальну роль у формуванні особливого потрактування федералізму в Центрально-Східній Європі, де більшість національних діячів перебували під впливом німецьких або австрійських соціалістичних мислителів. Хоча, як ми показали на прикладі К. Келлес-Крауза, соціалісти зацікавилися національною проблемою доволі пізно, проте саме пошук шляхів її розв'язання став однією з найнагальніших тем [453, с. 183].

Виникнення цієї тенденції допомагає зрозуміти причини успіху федеративної ідеї серед діячів національних рухів. Ішлося не лише про набуття більших політичних і громадянських прав, а про варіанти вдосконалення імперії, коли національна самостійність мала можливість реалізуватися. Для національних діячів федералізм як ідеологія ставав інструментом політичного впливу, а за певних умов – тактикою легальної боротьби. У другій половині XIX ст. ідеї децентралізації влади були спробою забезпечення і збереження національного статус-кво в Австро-Угорщині. Утім це в жодному разі не перетворило федералізм на самостійну ідейну платформу. У вимірі практичної опозиційної або революційної діяльності він залежав від ідей соціального визволення й націоналізму.

У таких умовах зароджувалися різноманітні візії переоблаштування імперії, що мали протилежні теоретичні засновки та кінцеві цілі. Наприкінці XIX ст. серед чеських та австрійських ліберальних кіл домінувала переконаність, що ключ до вирішення національного питання в районах з мішаним населенням – територіальна автономія для різних етнічних груп. Утім створення національно однорідних і невеликих територіальних одиниць могло би призвести до зворотного – їх некерованості [292, с. 442]. На це слабке місце дискусій та пропозицій щодо перебудови імперії звернули увагу австромарксисти. Вони

запропонували концепцію національно-персональної автономії, що згодом надовго ввійде до арсеналу різноманітних політичних партій Центрально-Східної Європи. Виникнення цієї ідеї варто розцінювати не як спробу розв'язання національної проблеми шляхом розпаду чи перетворення Габсбурзької імперії, а, навпаки, як модель зміцнення територіальної інтегральності держави. Зрозуміло, що обґрунтування доцільності її впровадження спиралося на думку про вдосконалення політичного устрою Австро-Угорщини та захист прав усіх національностей. Власне тоді з'явився дискурс екстериторіального «національного» федералізму, що отримав найпомітніше вираження в соціалістичних програмах [656, с. 736]. Уперше ідею персональної автономії осмислювали представники південнослов'янської соціал-демократії на шпальтах празького журналу «Akademiker» [656, с. 737].

Ключовим правовим актом, який регулював національні конфлікти, була стаття 19 австрійської конституції від 21 грудня 1867 р. про загальні права громадян. Відповідно до неї, проголошувалася рівність усіх народів Цислейтанії, що поєднувала етнічну належність, національність і мову [326, с. 45]. Проте ця норма ніколи не знаходила необхідного втілення в державній та адміністративній практиці [194, с. 227]. По суті, вона залишилася декларацією. Зміст статті розкритикував німецький правник Ґ. Єллінек, який підважував суть означення «народу» (нім. «Volksstämme»).

Стаття 19 містила проблемні аспекти. У ній не було означення «народу», не встановлено проценту для мови, яку можна вважати «мовою землі» (отже, не розрізнено «рідну мову» та «мову щоденного використання») [326, с. 46]. Нерегламентованість прав національностей, а точніше, розмитість такого комплексу прав створювала основи для міжнаціональних суперечностей. Революційний досвід «Весни народів» продовжував впливати на національних

представників, які, апелюючи до тодішніх здобутків, формували вигідну ідеологічну базу супроти імперії.

Насправді наприкінці XIX ст. австромарксисти стали чи не основними речниками збереження монархії. Власне кажучи, про це йшлося на з'їзді Австрійської соціал–демократичної партії у Брно 1899 р. На тому зібранні обговорювалася програма організації, в якій мала бути представлена стратегія щодо національного питання. Фактично дискусія відбувалася навколо проблеми надання всім національностям автономії, що, своєю чергою, передбачало перетворення імперії на демократичний державний союз різних народів. Проект рішення, що представили лідери партії, спирався на засаду збереження централізму та передбачав надання територіальної автономії. В іншому проекті, речниками якого були переважно південнослов'янські соціалісти та євреї, ішлося про принцип екстериторіальної (персональної) національної автономії без вираженої прив'язки до місця проживання кожної національності [292, с. 188].

Власне, проблема того, якою має бути автономія під скіпетром Габсбургів, стала найгарячішим пунктом ідеологічної полеміки. Її яскравими представниками стали теоретики австромарксизму Карл Реннер (1870–1950 рр.) та Отто Бауер (1881–1938 рр.). Перший походив зі збіднілої родини моравських винобробів [208; 452, с. 227-236]. Його вчителем у гімназії був знаний австрійський та єврейський філософ Вільгельм Єрузалем (1854–1923 рр.). У 1890-1896 рр. К. Реннер вивчав право у Віденському університеті. Із 1896 р. – член Соціал-демократичної робітничої партії Австрії. Упродовж 1907–1918 рр. К. Реннер був депутатом райхсрату, де посилено займався перспективами формування модерної держави [370, с. 377, 381]. Після падіння імперії та революції 1918 р. К. Реннер став президентом Австрійської республіки. Уважав (як і, до речі, О. Бауер), що національна дискримінація прямо пов'язана з соціальним визиском промислових та сільськогосподарських працівників [292,

с. 498]. Така марксистська інтерпретація суті суспільних конфліктів накладалася на сприйняття національної проблем [див. 92; 213; 417].

1899 р. К. Реннер (під псевдонімом «Synopticus») опублікував книжку «Staat und Nation» («Держава та нація»). У ній лідер австромарксистів представив своє бачення концепції національно-персональної автономії, яка стане найоригінальнішим внеском до тодішніх інтелектуальних і політичних дискусій щодо майбутнього імперії Габсбурґів [392, с.15-48]. К. Реннер ризиковано розпочав зі спроби поєднати націоналізм та інтернаціоналізм, намагаючись розібратися в дефініції «національності». Автор визначав національно-персональну автономію як витвір не територіальної спільноти, а окремих індивідуумів однієї національності. Це була найважливіша частина його візії. Право на реалізацію суверенітету здобували представники всіх національностей, незалежно від місця проживання. Ішлося про виокремлення владних повноважень на горизонтальному рівні, коли імператор та його уряд займають осібне становище. Тобто монарх лише освячував і легітимізував інші суверенні одиниці під омофором власної влади («божественного права»). Представник кожної національності здобував право зареєструватися як громадянин за власним вибором. Далі він діставав право голосу в національній курії та міг обирати заздалегідь визначене число депутатів [292, с. 442]. Програма мала виражений централістський характер [400, с. 213], спираючись на засаду громадянської рівноправності.

Цей погляд знайшов детальніше висвітлення в іншій студії К. Реннера, присвяченій національній проблемі в Австрії [417; 648]. Його прямий політичний заклик до уряду Е. Таафе звучав як констатація: «Самовладдя вони, подібно до Монтеск'є, розділили на три частини: на автономію ландтагів, на самоуправління й на власну юрисдикцію» [648, с. 192]. У цій хаотичній системі врядування

К. Реннер бачив шлях до розпаду імперії. Насправді це був ідеологічний випад проти окремішності коронних земель.

Щодо феномена нації в тодішній інтелектуальній думці, особливо соціалістичній, існували два підходи [152, с. IV–V]. К. Реннер детально описав їх сутність як способи розуміння національного питання [648, с. 13-15]. Автономістсько-централістичний розглядав націю як мішану сукупність індивідуумів, яким протистоїть неподільна державна влада. Відповідно до другого підходу, нація, навпаки, – це цілісна спільнота, що має виражені особливі інтереси, тому всі нації протистоять одна одній у державі національностей, а загальна для них держава відбувається завдяки поєднанню й союзу цих націй. Тобто засаднича позиція полягає в тому, що нація може створювати державу, підкоряючи їй особу. Таким був колективно-федералістичний підхід.

К. Реннер прагнув виробити проміжну позицію. Свою концепцію національно-територіальної автономії він вибудував як антитезу статті 19 австрійської конституції. Її імплементація на практиці стикалася з багатьма проблемами як загальноімперського, так і особистого характеру. До кінця не з'ясованою була сутність поняття «національність», що не фігурувало в тодішньому імперському законодавстві як юридична особа [648, с. 9]. Хоча права може мати лише суб'єкт права. Ця засаднича колізія детермінувала загострення національного питання та різноманітні дискусії щодо його вирішення. Очевидно, що К. Реннер своє завдання бачив якраз у цьому – знайти оптимальну модель для імперії, щоб національні конфлікти, які виникали, перевести в практично-правову площину. Його пропозиція щодо двох згаданих вище підходів містила три позиції: 1) організаційний принцип належав до способу поєднання всіх членів нації в єдиний союз; 2) питання компетенції, тобто сукупності прав, що належать нації як організованій одиниці; 3) спосіб федералізації, який стосувався моделі об'єднання всіх націй у спільну державу [648, с. 15-16]. Звідси питання

диференціації національних союзів, яке автор окреслив одним із ключових. По суті йшлося про території, а точніше, на яких засадах визначати національні землі? К. Реннер категорично відкидав будь-які маніпулювання з «етнографічним детермінізмом», характерним для більшості тодішніх визвольних рухів в Австро-Угорщині.

Видається, що ідеологові австромарксизму методологічно ближчим був колективно-федералістичний підхід. У ньому він бачив дві системи: персонального союзу, що прагнув до обласної / регіональної автономії, й територіального союзу, що передбачав автономію націй [648, с. 16]. Виходячи з цього, К. Реннер звернувся до класичного питання про держави та нації, стверджуючи, що ніколи не вдасться віднайти «чудодійну формулу», яка зніме «тертя» між ними [648, с. 175].

К. Реннер обстоював передання від держави всієї політичної влади до національних спільнот, проте повний суверенітет залишав лише імператорові. Цей казус, із правового та політичного погляду, відповідав ідеологічному запитові австрійських соціалістів. Розмиття сутності того, що насправді таке політична влада, було в тодішніх дискусіях найголовнішим. Ішлося про те, що у внутрішній політиці може відбуватися нормальна боротьба між партіями та угрупованнями, що, однак, не може вийти за межі імперського суверенітету. К. Реннер пропонував державну парадигму, яка мала посилити владу Габсбургів, адже легітимізація національних спільнот або кадастрів можлива лише за умови їх визнання цісарем. На цьому він підважував доцільність федеративного устрою, відсилаючи до поняття «союзної держави», яку спрощено трактував федерацією. К. Реннер критикував австрійських федералістів, які наголошували на суперечностях між державою, тобто імперією, і коронними землями, не помічаючи потрійного поділу інтересів [648, с. 179]. Цей погляд стосувався позиції двох найпотужніших політичних угруповань в Австро-Угорщині:

тріалістів на чолі з ерцгерцогом Францом Фердинандом та прихильників австро-німецько-угорського союзу. Особливість федеративної проблеми в Австрії полягала в тому, що вона не обмежувалася регіонами і їхніми відносинами з державою [648, с. 181]. Кожен багатомовний округ апріорі повинен бути федерацією, а справжній федераліст виступає за органічне й гармонійне об'єднання різних частин імперії. У К. Реннера, на відмінну від О. Бауера, помітне негативне ставлення до адміністративного поділу Австро-Угорщини, особливо до історичних регіонів, які він сприймав джерелом усіх внутрішніх відмінностей і суперечностей [400, с. 214].

На цій засаді К. Реннер протиставляв централізм та автономію, що різняться рівнем наявної компетенції та способами реалізації владних повноважень. Звідси бере початок явище децентралізації, коли компетенція від центру передається на місця [648, с. 184-185]. Він бачив «брехню коронної землі» (нім. «die Kronlandslüge»), адже в австрійському випадку поділ держави – об'єктивне явище, а єдність – суб'єктивне [648, с. 196]. Національна автономія має інші перспективи: вона оберігає від розпаду. К. Реннер навів кілька аргументів на користь цієї тези [648, с. 199]. По-перше, така автономія не має підстав для державної незалежності. По-друге, національна автономія обмежується місцевим самоврядуванням, натомість автономія коронних земель контролює середню ланку державних органів. По-третє, економічні питання, армія, зовнішні відносини перебувають у віданні імперії. Крім того, округи однієї нації містяться в різних адміністративних областях. По-четверте, якщо коронні землі – економічні одиниці, то в межах національної автономії нема боротьби за кордони, а отже немає фактора об'єднання нації. Цей комплекс аргументів виразно підтверджував антинаціональну спрямованість концепції К. Реннера, націлену на звуження можливостей для розвитку підкорених Габсбургами народів. Звідси його найважливіша теза про те, що національна автономія –

гарантія існування й могутності Австрії, а тому сприятиме відновленню потуги на сході та матиме вплив на Угорщину [648, с. 200-201]. У цьому місці К. Реннер звернувся до «особливої місії» Австрії, що зумовлена її розташуванням у серці Європейського континенту. Вона мала два напрями: Австрія як оплот католицизму в Європі та Австрія – федерація західних і південних слов'ян під скіпетром Габсбурґів [648, с. 208]. Цікаво, що обидва постали як альтернатива російському «цезарепапізмові» (нім. «Cäsaropapismus»).

Отже, К. Реннер дійшов висновку, що федералізм має два істотні елементи: національну автономію та союз (нім. «Union»), що мають обмежуватися лише конституцією, а не владою монарха. Однак річ у тому, що він сам уважав національну автономію утопією [648, с. 204]. Його спроба так розв'язати національне питання засновувалася на еклектиці марксизму та ідеї «австрійської місії», яку можна вважати різновидом доктрини німецького «особливого шляху» (нім. «Deutscher Sonderweg»). Остання мала потужний вплив на розвиток німецької політичної свідомості, ставши підґрунтям концепції «Серединної Європи», що має протистояти східному панславізмові та декадентському Заходові [365, с. 176]. Звідси, очевидно, витоки його переконання, що ані територіальна автономія, ані національна незалежність не вирішують національно-культурних проблем [400, с. 214]. На цій підставі О. Ященко стверджував, що К. Реннер репрезентував національний федералізм, захищаючи ідеї німецького імперіалізму [656, с. 739]. Саме тому австрійський уряд не сприймав соціалістів як «непатріотичних наймитів», як це було раніше [292, с. 438].

Розвиток ідеї національної автономії, і в майбутньому формування федерації або конфедерації під егідою Австрії, прямо залежав від розв'язання національної проблеми. У Габсбурзькій імперії її суть розуміли так, що «народи, творячи корпорацію, до якої кожен з його почуттям національної належності

може приєднатися або вийти з неї, володіли самоврядуванням у питаннях суто національних» [453, с. 261]. Побутує твердження, начебто К. Реннер уважав Швейцарію за зразок співіснування різних народів, а тому він мріяв про створення «світової Швейцарії» [453, с. 265]. Проте ця інтерпретація не має стосунку до його концепції національної автономії та федералізму. К. Реннер з пієтетом ставився лише до Австрії. Звернення до аналізу федеративної засади в політичній системі Швейцарії було одним із прикладних аргументів.

Принцип національно-персональної автономії, який був софістичнішою ідеєю, аніж територіальна автономія, не міг забезпечити розв'язання національних конфліктів у довгостроковій перспективі [292, с. 442]. Поряд із цим запровадження такої автономії до державно-адміністративного устрою піднімало національну справедливість до високого суспільного рівня, який не могла забезпечити будь-яка інша інституційна система. Можна припустити, що концепція національно-персональної автономії К. Реннера стала провісником мультикультуралізму, а його ідеї мали величезний вплив на розвиток федералізму в Австро-Угорщині. Для європейського соціалістичного руху він став інтелектуальним авторитетом, з яким одні погоджувалися, а інші палко полемізували.

Одним з послідовників К. Реннера був теоретик австромарксизму, філософ і політичний діяч, випускник юридичного факультету Віденського університету О. Бауер. 1906 р. він захистив докторську дисертацію, наступного року став секретарем клубу депутатів соціал-демократичної партії в парламенті. 1918 р. очолив Соціалістичну партію Австрії та міністерство закордонних справ, за рік – уряд. Усе це визначило еволюцію його політичних ідей і поглядів.

У своїх міркуваннях про націю О. Бауер спирався на поняття «спільності долі», що могла мати тільки політичний сенс. Він виходив з кількох позицій щодо національної проблеми, які спирав на власне потрактування нації. По-

перше, національний характер завжди змінюється, тому немає ніякого «духу нації» чи «народної душі» [107; 214, с. 5-6]. По-друге, нація не лише натуральна спільна, а й культурна та історична [214, с. 22-24]. У цьому аспекті О. Бауер окреслював її спільнотою характеру, що виростає на ґрунті спільної долі [107, с. 117, 139; 214, с. 39]. На цій засаді він виокремив кілька типів національної культурної спільності. Перший – коли члени нації пов'язані між собою спільністю крові та культурою предків. Другий стосувався нації класового суспільства, коли нація об'єднується тільки культурною єдністю панівних класів. Нарешті, третій тип – це соціалістичне суспільство майбутнього, коли всі будуть з'єднані в автономне національне ціле [107, с. 123-124].

Однак важливою була інша теза О. Бауера – те, що нація не щось дане, а безперервний процес [107, с. 124]. Приймаючи конструктивістський погляд щодо націєтворення, австромарксист доводив, яким спотвореним у політичному дискурсі було співвідношення нації та імперії. О. Бауер переконував, що найбільший зсув у спадкоємних державних системах відбувся в XIX ст. завдяки появі принципу національності (нім. «Nationalitätsprinzip»), відповідно до якого, кожна нація повинна створити одну державу, що має складатися тільки з однієї нації [107, с. 177]. Своєю чергою, це викликало мішанину в політичній і науковій термінології: уважається, що національна держава – правило, а держава національностей – виняток, пережиток минулих часів [107, с. 179]. Підкреслення цього аспекту мало виразне ідеологічне навантаження, спрямоване проти національної обмеженості визвольних рухів у тодішній Європі. Адже засада національності спирається на дві вимоги: волю до національної свободи, що відображає іноземне панування над певною нацією; волю до національної єдності, що ґрунтується на боротьбі з будь-яким партикуляризмом [107, с. 179-180].

Логіка аргументації О. Бауера приваблює не марксистською методологією, а саме прихованою критикою національних рухів як таких. Хоча, звісно, австромарксист розумів неминучість націєтворення, особливо серед «неісторичних» націй у розумінні Ф. Енґельса. У цьому контексті він окреслював Австрію як державу національностей, що мала своєрідну місію в Європі. Перед цією дилемою країна опинилася у середньовіччі: створення сильної німецької держави або захист християнської Європи від турок [107, с. 205]. Протилежності між державою та станами виражались у характері суперечностей між централізмом і федералізмом, які були сутністю австрійського дуалізму [107, с. 209]. Змалювання цього історичного контексту виникнення Австрії допомогло О. Бауеру обґрунтувати її конфліктну природу, що оприявнилася тоді, коли з'явилася засада національності.

Усе це пасувало до концепції національної автономії. О. Бауер виділяв три виміри цього питання: територіальний принцип, персональний і національна автономія євреїв. Щодо першого, він довів його утопічність та конфліктогенність, яка полягає у сприйнятті національної території. Навіть якщо за критерій взяти принцип національної власності, усе одно забезпечення прав певної національності залежатиме від волі зверхника. Це матиме вираження в пануванні «централістично-атомічного регулювання» [107, с. 348].

На думку О. Бауера, національна автономія може бути реалізована у двох вимірах: територіальному принципі, коли автономія поширюється на обмежений економічний терен, де певний народ становить більшість; індивідуальній засаді, коли автономія фокусується на культурному самоврядуванні всіх розселених одиниць у межах цілої держави [214, с. 70]. Підважуючи сенс територіальності, О. Бауер відзначав, що адміністративна область кожної нації завжди матиме досить великі національні меншини [107, с. 348]. По суті, утілення цього принципу позбавляло громадянських прав представників інших націй і в

перспективі ставало основою для виникнення дискримінації та асиміляції у кращому разі. Критика територіальної автономії, безперечно, стосувалася Габсбурзької імперії, ішлося про пошук «рецепта» утримання державної єдності. Крім того, інтерпретація австромарксиста мала виражений підтекст унітаризму, в якого не було нічого спільного з федералізмом. Питання децентралізації ставилось у залежність від волі монарха, що робило реалізацію територіальної автономії декларативною.

Заради винайдення практичної моделі автономії О. Бауер запропонував персональний принцип. Він уважав, що тоді нація формується як суто особистісний союз, заснований на вільній згоді повнолітніх громадян [107, с. 368]. Як практичний крок до запровадження такого типу автономії, О. Бауер, посилаючись на К. Реннера, пропонував сформувати національний кадастр, до якого будуть внесені всі, хто бажає належати до певної персональної автономії.

Як наслідок, О. Бауер дійшов висновку, що суперечив підходові К. Реннера і його власній попередній аргументації. Він передбачав, що на зміну Габсбурзькій імперії має прийти «держава держав». Поряд із цим К. Реннер усе ж таки наразився на критику соратника: «Система Шпринґера і це не чисте втілення персонального принципу. Це можливо лише за правового регулювання життя релігійних громад» [107, с. 373]. О. Бауер пояснював це віддаленістю релігійних громад від публічного управління. Очевидно, тому австромарксист скептично оцінював потенціал визвольних рухів в Австро-Угорщині, обґрунтовуючи лише історичне право нових націй на культурну автономію. Уникнення федеративного складника його візії перебудови монархії суперечило вибраній методології, але повною мірою відповідало прихованій політичній цілі тексту О. Бауера – збереження Австрії в імперських кордонах. Особливе місце в теорії національної автономії займало складне «єврейське питання». Наголошуючи на потужній асиміляції євреїв у Центрально-Східній Європі, він

стверджував, що капіталізм не дає їм шансу зберегтися як нації [107, с. 389]. В Австро-Угорщині вимогу про національну автономію можуть виставляти лише євреї Галичини й Буковини та частково Моравії, Сілезії, тобто тих регіонів, де вони змогли зберегти національні культуру й мову [107, с. 398].

Як відомо, уперше загальна критика екстериторіальної ідеї зазвучала з вуст чеського політика, депутата райхсрату Карла Крамаржа (1860–1937 рр.), який був палким прихильником федералізму. Він виступав за перетворення імперії в союз коронних провінцій, а тому персональний принцип автономії підважував неможливістю адекватного розподілу національних податків [73, с. 123-124]. Проте очевидно, що К. Крамарж просто відстоював чеські національні інтереси, прикриваючись, хоча й щиро, федеративними ідеями. Його візія стосувалася повного унезалежнення національних регіонів Габсбурзької монархії на підставі історичної аргументації, етнічного та релігійного походження. У цьому вимірі чеський діяч виступав з позицій виразного модерного націоналізму. О. Бауер відреагував на закиди чеха. Він стверджував, що той не до кінця розуміє сутність національної автономії, а система національного кадастру має враховувати лише громадян, а не підприємства, земельні володіння, фабрики, банки та залізницю [107, с. 378]. Утім австромарксист визначав, що труднощі з розумінням того, що є персональний принцип, залишаться, адже експлуатація має національне значення.

Під впливом гри в демократію в Австро-Угорщині представники національних рухів пропонували власні варіанти конституційної перебудови. Наприкінці XIX ст. небіж імператора, ерцгерцог Франц Фердинанд розглядав різні проекти збереження і зміцнення монархії. Цікаво, що тоді він заявив про симпатії до федералізму – в його інтерпретації це було не більше ніж розширення автономії провінцій, оновлення «Жовтневого диплому», але не стосувалося засади національної свободи [630, с. 189-190].

Аналіз політичних ідей і концепцій, що їх продукували австрійські еліти, службовці, діячі опозиційних партій свідчить про формування особливої доктрини імперського федералізму. Її появу можна пояснити впливом Франца Фердинанда, що тим самим прагнув якнайшвидше віднайти модель розв'язання національного питання. Сутність імперського федералізму полягала в розділенні політичної волі, але не суверенітету. Допускалася можливість упровадження автономії, якщо це не стосуватиметься унітаризму. Тобто йшлося про передання певних владних повноважень на місця, проте ухвалення остаточних рішень залишалося за Віднем. Джерелом влади в регіонах мав бути й надалі імператор, який надавав би відповідний статус. І все ж такий варіант федеральної системи міг викликати децентралізацію центральної та місцевої влади, створивши кілька осередків реальної сили, особливо на землях угорської корони. Основними представниками такої політичної доктрини були лояльні регіональні еліти та австрійська бюрократія. Це спричинило реакцію угорської вищої верстви, яка сповідувала самостійницькі імперські амбіції. Представники національних рухів земель, що входили до складу Угорщини, мали протилежну позицію й різко негативно оцінювали власне становище під владою Будапешта. Відень використовував фактор національностей, особливо сербський і румунський, задля послаблення угорських впливів.

Візії К. Реннера й О. Бауера сприяли трансформації засадничих рис федералізму, який набув «центральноєвропейського» виразу. Його сутність – у доктрині утримання панування «історичних» народів, які мають виконувати функцію культуртрегерів щодо «неісторичних». Соціалізм, федералізм та демократія якнайліпше підходили для цього. Відомо, що федералізм у широкому сенсі в модерний час зародився на доктрині народного суверенітету, антитезою до якого була засада «божественного права».

Федералізм в Австро-Угорщині з'явився внаслідок розвитку, по-перше, соціалістичних ідей, а по-друге, націоналізму серед нових націй. Наприклад, для поляків у Галичині політичним лозунгом була не польська державність, а автономія, боротьба проти централізму та німецької державної мови [245, с. 201]. Не останню роль у популяризації ідеї федералізації імперії відіграла концепція «Серединної Європи» (нім. «Mitteleuropa») Ф. Науманна (1860–1919 рр.), що передбачала розширення експансії на Схід, формування буферного простору між панславізмом і «декадентськими» демократичними ідеологіями Заходу [365, с. 176].

Отже, К. Реннер розглядав національну автономію іманентною частиною теорії федералізму, одним з його елементів разом із союзом / унією. Австро-Угорщина мала стати союзно-національною державою (нім. «Nationalitäten-Bundesstaaten»). Існує переконання, що він протиставляв союзний та національний принципи, проте національну автономію означував як одну з форм самоврядування, що становить сутність федеративної системи. У концептуальному плані його візія екстериторіальної автономії була обґрунтована, але в практичному – не мала шансів на реалізацію. О. Бауер у багатьох аспектах розширив Реннерове розуміння національної автономії. Його внесок полягав у тому, що він додав до концепції національно-персональної автономії «єврейське питання». Крім того, у нього помітне уникнення федеративного виміру цієї проблеми. Фактично О. Бауер відійшов від надмірного ідеалізму К. Реннера щодо майбутнього Австрії. Погляд цих теоретиків на національне питання мав певний вплив на виборчу реформу 1907 р. в Австро-Угорщині. Обидва обґрунтували найпривабливішу ідею для «неісторичних» націй, деякі з них навіть спробували її втілити. Зокрема, ідея національно-персональної автономії в січні 1918 р. буде впроваджена в Українській Народній Республіці з проголошенням стрижневим для

новоствореної держави принципу громадянської та національної рівноправності. Такий трансфер ідей до Східної Європи стане найбільшим успіхом австромарксизму.

3.3. Проект «Сполучених штатів Великої Австрії» Ауреля Поповичі, його сутність, оцінки

На початку XX ст. у середовищі австрійсько-німецьких аристократів існували два потужні політичні табори, кожен з яких мав власне бачення реформ і майбутнього Австро-Угорщини [365, с. 179]. Перший об'єднував прихильників тріалістичної ідеї, яку репрезентував спадкоємець престолу ерцгерцог Франц Фердинанд (1863–1914 рр.). До його кола входили впливовий німецько-угорський публіцист Едмунд Штейнакер (1839–1929 рр.), редактор католицької газети «Die Reichspost» Фрідріх Фонде (1872–1959 рр.), румунський правник Аурель Поповичі, словацький журналіст і депутат райхсрату від 1905 р. Мілан Годжа (1878–1944 рр.), один з лідерів Угорсько-словацької національної партії юрист Еміль Стодола (1862–1945 рр.) та ін. [365, с. 179] Це була група прогабсбурзької спрямованості, що дістала назву «бельведерського кола». Її представники досить скептично оцінювали можливість перетворення Австро-Угорщини на будь-який варіант національної держави. У 1915–1916 рр. це політичне угруповання працювало над проектом створення центральноєвропейсько-балканської федерації.

Набагато більший вплив на імперську бюрократію мали прихильники Йозефа Баернрайтера (1845–1925 рр.), який у той час був членом палати представників, а раніше в кількох кабінетах обіймав посади міністра. У середовищі правих його критикували, на відміну від лівих. Й. Баернрайтер уважався фахівцем із проблеми південних слов'ян та статусу Боснії та

Герцеговини [див. 59; 60]. Під час дискусій про конституційну перебудову він висунув ідею австрійсько-німецько-угорського альянсу, об'єднавши навколо себе впливових австрійських політиків. Ще до початку війни він належав до Центральноєвропейської економічної асоціації, її статут опубліковано у Відні 1911 р. [4] Такий союз держав мав виразний антислов'янський характер та розглядався етапом до формування «Серединної Європи» як простору націй під скіпетром Габсбурґів. Й. Баернрайтер був переконаний, що панування «історичних» народів зможе втримати імперію від розпаду, а тому виступав за посилення асиміляції [58; 60].

Обидва угруповання значну увагу приділяли «балканській проблемі», адже криза в Боснії та Герцеговині дедалі наростала, а поширювані панслов'янські ідеї несли загрозу внутрішній стабільності Австро-Угорщини [60, с. 78-86]. Однак найбільше ці угруповання хвилювало «угорське питання». У суспільно-політичних реаліях це була ідеологічна боротьба щодо конституційної перебудови Габсбурзької монархії, яка прямо стосувалася перегляду положень компромісу 1867 р. Іншим моментом була вимога про розширення дуалізму. У цих умовах з'явилося декілька потужних течій, що відстоювали такий погляд. Найпомітнішим концептом був тріалізм, який опирався на ідеологічні постулати «Весни народів» 1848–1849 рр., особливо австрославізм. Спочатку йшлося про перетворення на третього рівноправного члена імперії Хорватії. Наприкінці XIX ст. під тріалізмом розуміли створення австрійсько-угорсько-слов'янської держави. Його імперської інтерпретації дотримувалося угруповання Франца Фердинанда, а націоналістичним вираженням став югославізм, який уже не мав нічого спільного з тріалізмом [290, с. 256-263].

Однак найскладнішим для Відня залишалося «угорське питання», адже націоналісти висували вимогу створення власної армії. Франц Йосиф I рішуче відкидав цю ідею. Задля послаблення угорських амбіцій віденські еліти почали

наступ шляхом перегляду виборчої реформи та формування представницьких органів на місцях. Появу ідей і проектів перебудови Габсбурзької імперії варто розглядати в цьому контексті [400, с. 116].

1906 р. в Ляйпцигу побачила світ книжка «Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn» («Сполучені Штати Великої Австрії. Політичні студії щодо вирішення національних питань і державно-правових криз в Австро-Угорщині»). Її автор – румунський правник Аурель Поповичі (1863–1917 рр.). Сама назва вже вказувала на амбітну мету аналізу проекту «Сполучених штатів Великої Австрії» [див. 280; 291, с. 197-207; 375]. Його виникнення було детерміноване балканською кризою, російською революцією та угорською політичною кризою 1905–1906 рр. Назва «Велика Австрія» початково стосувалася територіального виміру майбутньої федерації, але також містила ідеологічний підтекст, який мав підкреслювати зверхність і панування над іншими. Відомо, що свої пропозиції А. Поповичі підготував під час роботи дослідницького комітету під керівництвом ерцгерцога в 1906 р. Він розраховував дати потужний політичний меседж імператорові та угорським елітам, однак не до кінця усвідомлював механізм його реалізації.

Відомо, що в питанні перебудови імперії А. Поповичі здобув підтримку Франца Фердинанда, який виказував певні обіцянки щодо запровадження територіальної автономії та федеративного принципу. Ерцгерцог навіть рекомендував своїм експертам студію А. Поповичі як можливу теоретичну підставу вироблення проекту перебудови Австро-Угорщини [212, с. 88]. Одним із таких був план створення «імперії народів» (нім. «Völkerreich»), де кожна народність отримала б можливості самостійного розвитку.

Розуміння обставин появи цієї ідеї неможливе без аналізу політичних поглядів А. Поповичі. Народився він 1863 р. у Трансильванії. Регіон належав до

угорської корони й зазнавав національних утисків. Зробивши академічну та політичну кар'єру, А. Поповичі прагнув захистити свій народ, його громадянські права в імперії. Він був лідером Румунської національної партії й головним редактором румунського політичного часопису «Tribuna». 1892 р. підписав так званий Трансильванський меморандум, адресований імператорові Францові Йосифові І. У документі, що підготувала Румунська національна партія, була висунута низка вимог: громадянська рівність румунів та угорців у Трансильванії, припинення мадяризації, визнання румунів як політичної нації. Утім А. Поповичі демонстрував імперську лояльність, ставши одним із речників перебудови Австро-Угорщини на тріалістичних засадах.

Наприкінці XIX ст. угорсько-румунське протистояння посилилося, особливо у Трансильванії, де проживали місцеві угорці-секлери. Після конституційного компромісу 1867 р. угорські еліти застосували щодо словаків і румунів політику національної дискримінації. На практиці виглядало так, що створення та подальше існування дуалістичної імперії тільки посилило угорські прагнення. Ішлося про активний процес зміцнення угорської державності на землях, що в Середньовіччі належали до корони святого Стефана. Угорські еліти розглядали румунський націоналізм як замаскований таємний союз на основі дружніх відносин між австрійськими та німецькими династіями й румунськими Гогенцоллернами [292, с. 460]. Трансильванські румуни, об'єднані довкола Румунської національної партії, послідовно виступали за відновлення історичної автономії краю, що мав здобути статус, порівнянний з Хорватією-Славонією [292, с. 460]. Як відомо, трансильванський рух активно підтримувала Румунська культурна ліга, заснована в Бухаресті 1891 р. Її політичні цілі були зорієнтовані на визнання влади Габсбурґів та угорської корони, але спрямовані на боротьбу з угорською національною нетерпимістю та асиміляційною політикою. Власне в

цьому контексті можна пояснити інтерес А. Поповичі до перебудови Австро-Угорщини.

Свою аргументацію він вибудував на аналізі модерного націоналізму в Європі та, зокрема, в Австро-Угорщині. Початки боротьби за національні права А. Поповичі вбачав у польському повстанні 1830 р. Торкався також проблеми італійського іллиризму й балканського визвольного руху, критикуючи панслов'янські проекти. А. Поповичі порушував резонне питання: якщо деякі народи змогли замінити монархічний абсолютизм на право самовизначення, чому інші не повинні позбутися «расового абсолютизму» панівної нації? [87, с. 220-221] Він убачав у цьому зміну засад політичної влади, розглядаючи національний принцип як природний результат загальної культури, що мав усвідомити кожен відповідальний політик [87, с. 225]. Такого ґатунку ідеалізм прямо вказував на конструювання дискурсу від етнічності до національності, як свого роду перехід від нижчої до вищої стадій організації суспільства. На його думку, цей безглуздий софізм полягав у підміні національних прав апелюванням до прав свободи [87, с. 228].

А. Поповичі дійшов висновку, що право національно пробуджених, але все ще пригнічених народів до автономії у широкому сенсі виступає як суть принципу національності. Його ядро може визнати будь-яка багатонаціональна держава за основоположний принцип існування, якщо він її не підважує [87, с. 228]. У дійсності все виглядало прозаїчніше, адже перетворення національної засади на ключовий елемент політико-правової системи імперії автоматично актуалізувало питання легітимності влади «помазаника Божого». Як правник, А. Поповичі не міг цього не усвідомлювати. Тим більше, що «освячення» або «дарування» компетенції і прав мало виразний присмак обмеження політичної свободи для будь-якого нового суб'єкта Габсбурзької імперії. Хоча далі, він писав, що принцип національності – це модерна і вдосконалена форма боротьби

між колишніми «племенами» [87, с. 237]. Таке оприявнення суттю етнічних, соціальних та релігійних антагонізмів можна трактувати очевидним закликом до невідворотності націєтворення, що, своєю чергою, вимагає вироблення нової моделі міжнаціональних відносин.

На переконання А. Поповичі, тоді, як і під час «Весни народів», національний ентузіазм охопив усі народи Австро-Угорської імперії, що вимагали власного самоврядування [87, с. 240]. Спроби революційних перетворень у 1848 р. для примирення національностей не вдалося реалізувати, бо ніхто не врахував справжній характер Габсбурзької монархії та справжню природу федеративної держави [87, с. 241]. На шляху федеративної трансформації став дуалізм. Саме боротьба між ним і федералізмом була найпомітнішою рисою державного життя. А. Поповичі діагностував, що жоден істинний послідовник австрійської імперської ідеї, а не палкий прихильник Габсбурзької імперії та її народів, не сприймає ідеї її перетворення на конфедерацію [87, с. 242]. Натомість, між крайнім централізмом і крайнім федералізмом, який веде до конфедерації, є середній шлях.

Єдина можлива форма правління для Габсбурґів повинна бути система, що забезпечить необхідний рівень для вільного розвитку національностей [87, с. 243]. А. Поповичі заявляв, що саме федеративна держава – найперспективніша форма організації влади для Австро-Угорщини. Логіка цієї тези проста: якщо поширення націоналізму невідворотне, варто запобігти можливості звернення до доктрини народного суверенітету, утілення якої автоматично знімає право влади з боку імператора. Фактично дилема «дуалізм або федералізм», представлена як вияв крайніх форм державного устрою, мала стати теоретичною підставою для показу можливості успішного симбіозу монархічного принципу й ідеї народного суверенітету. Появу дефініції «право на національне самовизначення» слід розглядати саме в цьому контексті, а не як якусь альтернативу імперії. Апеляція

до цього права створювала можливості поєднати політичну волю нації та сакралізацію монарха як первинного джерела влади.

Ще від 1740-х рр. румунські кола боролися за свої національні права, тому в 1849 р. постала вимога про те, що румуни мають бути об'єднаними під скіпетром Габсбургів як одна з самостійних частин імперії. Фактично такі ідеї висували всі народи на підставі «історико-політичних» привілеїв [87, с. 244]. Консолідація національної держави (нім. «Nationalitätenstaates») полягає в тому, щоб жодна національність не відчувала себе підпорядкованою іншій, адже ніщо не завдає більшої шкоди нації, ніж панування суверена, навіть коли він пропонує найліберальніші інститути [87, с. 247]. Сутність проекту А. Поповичі полягала в зміні підходу до організації самоврядування, себто від коронних земель до територіальної структури за етнічним критерієм [375]. На його переконання, у Габсбурзькій імперії може бути впроваджена лише федеративна держава на засаді національної демаркації всіх великих національностей у компактні однорідні держави-члени [87, с. 248].

Візія А. Поповичі надавала суто «націоналістичні» перспективи для нових націй шляхом здобуття закритих етнічних автономій. Проте, як ми знаємо, у реальності сталося по-іншому. Насправді румунський діяч став ідеологом етнічної концепції федералізму, яка спиралася на ідею обласної або регіональної автономії. Проте федералізм централістського характеру не міг стати дієвим розв'язанням австро-угорської політичної проблеми [656, с. 740]. Щодо федеративної ідеї А. Поповичі виокремлював три основні групи, а саме прихильників дуалізму, цислейтанських та великоавстрійських федералістів [87, с. 250]. Федерація забезпечує єдність держави й рівномірність функціонування влади, а конфедерація – навпаки. У цьому він убачав засадничу відмінність між ними [87, с. 266].

«Великоавстрійський проект» А. Поповичі мав опертя у критерію національної демаркації, а фактично виокремлення етнічних кордонів основних національностей. Він запропонував поділити Габсбурзьку імперію на п'ятнадцять «штатів»: Альпійський край, західну частину Угорщини й південь Богемії та Моравії (німці); частину Моравії, Сілезії (німці); частину Північно-Західної Чехії (німці); решту Богемії й Моравії (чехи); Західну Галичину (поляки); Східну Галичину, частину Буковини та Підкарпатську Русь (українці); Трансильванію, південь Буковини, південний схід Угорщини (румуни); Далмацію, Хорватію, Фіуме (хорвати); словенські землі, Кра́йну, частину Австрії й Угорщини (словенці); Словаччину (словаки); Воєводину (серби); центр Угорщини (угорці); частину Трансильванії (секлери); Тренто (італійці); Трієст з італійськими районами Істрії та Ґориції (італійці) [87, с. 308-309; 280, с. 501-520]. У цій структурі проявлялася виразна інструменталізація етнічності, себто кожна із земель імперії виділялась у самостійну одиницю на підставі умовної більшості національності, що там мешкала. Звідси етнографічний детермінізм стосовно «етнічних» кордонів, що має змінити принцип коронних земель. Останні, очевидно, розглядалися потенційними осередками виникнення антигабсбурзького сепаратизму, що може підважити владу імператора апеляцією до власної історичної монархічної традиції.

Ще цікавішою, а навіть епігонською, була система влади цієї ймовірної «Великої Австрії». Кожен «штат» мав існувати як національна / етнічна автономія. А. Поповичі вибудував її на основі уявного демократизму та певної частини республіканських повноважень. Ішлося про загальні, вільні й таємні вибори, парламенти штатів, уряди, право законодавчої ініціативи. Уряд очолював генерал-губернатор, а імператор за його поданням призначав членів національних кабінетів. Тобто вся виконавча вертикаль де-юре та де-факто залежала б від Відня.

По суті, А. Поповичі цілком перекреслював тодішню конституційну систему дуалізму, пропонуючи перегляд самих підстав існування імперії. Найважливіший момент його проекту полягав у захисті прав національних меншин і культурній автономії для євреїв. Теоретик виступав за запровадження центрального уряду та створення п'яти комітетів – із закордонних, військових, фінансових, внутрішніх справ і зі питань Боснії та Герцеґовини. У кожному передбачалося рівне представництво як мінімум трьох округів. Готуючи цей федеративний проект, А. Поповичі орієнтувався на настанови власної імперської лояльності. Він уважав, що в монархії Габсбурґів усі національності зможуть дістати зовнішню безпеку та внутрішню свободу, тільки залишаючись у тривалому союзі [453, с. 306].

Панславізм, який був одним з ідеологічних елементів російської зовнішньої політики, передбачав підтримку національних рухів серед слов'янських народів. А. Поповичі вважав, що багатонаціональна держава може зберегтися тільки у двох випадках – за умов абсолютистського правління або бувши федерацією [453, с. 308]. Утім він не завжди був послідовним, адже намагався боронити права «недержавних» народів (румунів, українців) перед угорцями й поляками [453, с. 307].

Розмаїтість походження, мов, звичаїв і світоглядів народів вимагала для держави Габсбурґів такої форми, що зможе гарантувати національно-політичне життя, за якого національна гордість будь-якого етносу не наражатиметься на небезпеку [87, с. 243]. Пропонуючи впровадження федеративного устрою, А. Поповичі рішуче виступав проти того, щоб він ґрунтувався на історичній засаді (адже кордони стародавніх коронних країв не збігалися з етнічними межами) [453, с. 308].

Можна стверджувати, що проект «Сполучених штатів Великої Австрії» відповідав імперській моделі децентралізації, себто коли передання будь-яких

владних повноважень у регіони мав легітимізувати імператор. Положення А. Поповичі були добре сприйняті громадськістю Австрії та південними слов'янами католицького віросповідання [278, с. 29]. Натомість угорці їх узагалі відкинули, румуни і словаки критикували проект за надмірні поступки в бік німецько-австрійського централізму, а чехи й поляки протестували проти його «штучності». Усі переймалися через поділ їхніх «етнічних» або «історичних» земель, що було неприйнятно для національних діячів.

Насправді реалізація проекту А. Поповичі мала на меті поділ земель угорської корони, тим самим обмежуючи імперські амбіції Будапешта. Очевидно, що проект передбачав надати більші компетенції «історичним» народам – полякам, німцям, італійцям. Німецька мова повинна була стати офіційною для такої монархічної федерації. Ігнорування історичного підходу до її створення привело в цьому проекті до союзної держави різних народів (тобто етнічно й культурно окремішніх, але позбавлених політичної суверенності). По суті він мав антинаціональний зміст. Проект А. Поповичі пропонував реалізацію німецької цивілізаційної місії та перетворення імперії на «Серединну Європу» під скіпетром Габсбургів. Відомо, що автором цієї ідеології був міністр-президент Австрійської імперії в 1848–1852 рр. Фелікс Шварценберґ (1800–1852 рр.). Ішлося про завуальоване відродження старих візій збереження імперії.

Роберт Кенн уважав, що А. Поповичі представив примітивний федеративний проект, який пропонував різним національностям надто мало й був сформульований запізно [292, с. 461]. Утім така однозначність нехтує фактором кількох вимірів федеративного дискурсу. Румунський політик показав інший вимір розв'язання національного питання, аніж угорці – більш легальним способом і меншою кров'ю. Окрім того, його проект став вислідом не трансильванського націоналізму, а виразної імперської лояльності. Сама ідея «Сполучених штатів Великої Австрії» з самого початку передбачала збереження

єдності імперії, а вже потім – задоволення національних вимог. Ба більше, А. Поповичі мріяв про ідеологію федеративного патріотизму для слов'янських народів, румунів, італійців, що мало б об'єднати їх довкола імператора. Тож виникнення такого типу політичної лояльності відчиняло двері для трансформації автократії в конституційну федеративну державу під скіпетром Габсбурґів. Очевидно, саме тому А. Поповичі дійшов висновку, що з часом усі держави стануть національно однорідними (щодо Центрально-Східної Європи він не помилився) [453, с. 311].

Схожі на проект А. Поповичі ідеї висловлював діяч словацького національного руху, редактор щотижневика «Slovenský týždenník» М. Годжа. До Першої світової війни його вимоги стосувалися самоврядних прав словаків і земельної реформи в Угорщині. М. Годжа приймав погляд ерцгерцога щодо перебудови Австро-Угорщини й винайдення нових засад співпраці між неугорськими силами та династією [278, с. 21]. Логіка його аргументації була така. Політична діяльність цісаря Франца Йосифа I обмежувалася проведенням відповідних заходів для того, щоб урятувати себе від нестабільних ситуацій, яких не вдавалося уникнути, бо він ніколи не керував імперією, але дозволив подіям управляти собою [278, с. 22]. Габсбурґи проводили політику окреслення життєвого простору (нім. Lebensraum), спрямовану на недопущення «малих» народів до угорського парламенту, яка мала найбільше вираження в «карикатурній» виборчій системі [278, с. 23]. Тому неугорські етноси обережно ставилися до налагодження співпраці між ними й Віднем. Тобто М. Годжа підкреслював брак адекватної внутрішньої політики, особливо щодо національностей, в Угорщині. Власне кажучи, такий погляд свідчив, що спочатку ідеї перебудови імперії виходили з середовища тамтешніх національних рухів.

М. Годжа критикував А. Поповичі за істотне спотворення ідеї національної автономії та федерації, адже він прийняв «стару австрійську традиційну

тенденцію зосередити вирішальні повноваження на користь цісаря, його генералів, суду й бюрократії» [278, с. 29-30]. На його думку, проект А. Поповичі стосувався трансформації дуалізму, який заклав підстави для неминучого угорського сепаратизму та внутрішньої дезорганізації Габсбурзької монархії [278, с. 26]. М. Годжа вказував на помилковість надмірного наділення привілеями династії та австрійських німців, які набували спеціального статусу в імперії [278, с. 27]. Внаслідок цього, як тільки А. Поповичі озвучив свій проект перебудови Австро-Угорщини, то відразу спровокував потужну опозицію серед прихильників «великоавстрійської» візії, що вже справедливо підкреслювали вимоги щодо національної свободи, виступаючи за новий варіант трансформації – «Дунайську Співдружність Націй» [278, с. 30]. М. Годжа спеціально підкреслив з'явлення такої реакції, показуючи несвоєчасність проекту А. Поповичі та переоцінювання серед прихильників ерцгерцога моделей зміни політичного устрою імперії.

Словацький політик переконував, що у 1906 р. національна проблема продовжувала залишатися відкритою, а проект А. Поповичі перетворився на одну з багатьох утопій. Уже в грудні 1911 р. М. Годжа подав Францові Фердинанду меморандум, в якому стверджував, що «розвиток політичних форм у сучасну епоху називається імперією (нім. "Großes Reich") або великою державою (нім. "Weltmacht"). Малі країни (нім. "Reiche") не мають майбутнього» [247, с. 40]. Парадоксально, але ця позиція яскраво свідчила про підтримку візії ерцгерцога, або, конкретно кажучи, проекту А. Поповичі [247, с. 40].

Реакція на поширення австромарксистської концепції та проектів на кшталт А. Поповичі детермінувала внутрішньополітичні спроби вдосконалити політичну систему країни, насамперед запобігти виникненню міжнаціональних конфліктів і створити правове підґрунтя для реалізації національних прав. Своєрідним відгуком на обговорення ідеї перебудови Австро-Угорщини стало

створення 1911 р. Комісії з адміністративної реформи. До її складу ввійшли відомі правники Йозеф Редліх (1868–1936 рр.), Карл Брокгаузен (1859–1951 рр.), Гайнріх Ламмаш (1853–1920 рр.), що розцінювали національну проблему як найважливіший чинник внутрішньої адміністративної системи [439, с. 145]. Основна дискусія точилася щодо співвідношення федералізму та централізму, яких трактували як моделі реалізації влади на місцях. В основній доповіді комісії була виписана пропозиція щодо створення національних рад округів, які мали стати основою виокремлення національних автономій [див. 1].

Отже, тріалізм можна розглядати як ідеологічну платформу за перебудову Австро-Угорщину в слов'янському вимірі. Ішлося про нову конституційну трансформацію та збільшення суб'єктів імперії. Проте, очевидно, тріалізм хибував на націоналістичний складник. Звідси ситуація «перетягування канатів» між балканськими слов'янами й чехами, румунами та словаками.

Проект А. Поповичі можна оцінити як консервативну утопію, що спиралася на імперську візію Центральної Європи та федералізм. По суті, це був трактат модерного націоналізму та імперіалізму, який не містив ідеалізму, притаманного тодішньому сприйняттю федералізму. Крім цього, він мав виражений антислов'янський характер як ідеологія протидії поширенню панславізму в середовищі визвольного руху балканських народів. Пангерманізм не міг стати фундаментом «нової Австрії», адже належав до іншої, конкурентної, імперії. Можна також стверджувати, що проект А. Поповичі послабляв імперські амбіції угорців, розвиваючи їх в інших підкорених народів, особливо серед румунів, що в XIX ст. почали формуватися як модерна нація.

РОЗДІЛ 4.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ, НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ Й ПИТАННЯ ПЕРЕБУДОВИ РОСІЇ

Наприкінці XIX ст. Росія, за висловом Фернана Броделя (1902–1985 рр.), робила черговий «поворот» до Європи, імперія вагалася між модернізацією і традицією, між імперіалізмом та націоналізмом. У політичному вимірі ця тенденція відображалася в боротьбі між пропагандою конституціоналізму й федералізму та збереженням абсолютної влади самодержця. Вирішальне питання в середовищі тодішніх російських діячів звучало різкіше: чи можна поліпшити царизм? Серед революційних радикалів це питання поступово втрачало практичний та ідеологічний сенс. Уже йшлося про планомірну опозиційну діяльність, спрямовану на повалення самодержавства. Однак у політико-інтелектуальних дискусіях, спричинених російсько-японською війною 1904–1905 рр. та першою російською революцією 1905–1907 рр., домінував дискурс про вдосконалення політичного ладу. Сценарії й рецепти пропонувалися найрізноманітніші, але можна виокремити дві основних тенденції: запровадження конституції й конституційного устрою, тобто йшлося про відкрите обмеження влади імператора; нагальне вирішення національної проблеми, що набувала актуальності.

До дебатів про майбутнє Росії прямо й опосередковано долучалися знані діячі та інтелектуали, що належали до різних національних рухів і політичних партій. Уже 1905 р. стало зрозуміло, що короткочасну перемогу святкували російські ліберали, які заполонили тодішній ідейний простір. Як наслідок, вони здобули певний вплив на визначення урядової політики та ухвалення

революційних рішень. З іншого боку, нове прочитання здобували панславізм, ідеї «православної імперії» та «особливого шляху» Росії, що оприявнювали фундаменталістську дихотомію «між Заходом і Сходом». Однак основним об'єктом наслідування і протиставлення залишалася Європа. Звідси однозначна переконаність тогочасних російських еліт у тому, що Росія – європейська держава [211].

Попри соціальну мобільність і національні рухи, численні «молоді народи» мали ще «неповну» соціальну структуру [534, с. 226]. Відбувалися складні процеси протистояння кількох національних проектів на російському ґрунті: «великої російської нації», «триєдиного російського народу», «загальноросійського». Саме конфлікт між ними детермінував з'явлення інших національних проектів.

На початку XX ст. західні «окраїни» імперії були клубок національних, релігійних, мовних проблем, успадкованих від XIX ст. [529, с. 343] Особливо після революції 1905–1907 рр. та виборів до I Державної думи, коли гасла про перебудову імперії почали знаходити відображення в програмах політичних партій, на шпальтах національної та регіональної преси, у відкритих і заочних дебатах між представниками національних рухів та імперською владою. Тоді ж із новою силою зазвучала ідея автономії, що була сформульована як у загальноросійському, так і в місцевому контекстах. Поляки виступали в першу чергу за надання національно-територіальної автономії, українці та литовці більше говорили про «обласну», або культурно-національну, єврейські організації – про національно-персональну. Одночасно проекти на кшталт спільної федерації Польщі, Литви, Білорусі та Курляндії втрачали підтримку й популярність [529, с. 346]. Хоча, зрозуміло, що це лише загальна тенденція, яку, втім, можна перенести на більшість тодішніх політичних партій. Тим паче, якщо вони повсякчас змінювали цілі політичної боротьби. Однак домінування таких

ідеологічних преференцій було характерне для національних партій аж до революції 1917 р.

Національне питання в Російській імперії ішло завжди поряд із проблемою федеративного устрою й автономії, навіть становлячи здебільшого сутність федеративних проектів того часу. Усі вони хибували на ідеологічну інструменталізацію, а їхні автори палко бажали перетворити їх на знаряддя реальної політики. Сьогодні, як ми знаємо, переважно так і сталося. Російські конституціоналісти, а згодом і діячі практичної політики, одним з ідейних джерел своїх конституційних проектів мали федералізм М. Драгоманова. Мав рацію відомий правник того часу Богдан Кістяківський (1868–1920 рр.), який писав, що якщо справа російської конституції для нього була своєю, то для російських конституціоналістів українська справа М. Драгоманова – чужою [539, с. 118]. Так було з польським та єврейським випадками. Загальноросійський погляд на федерацію та автономію не припускав можливості розрізнення цих явищ, ставлячи їх у відповідну взаємозалежність[13]. Кардинально інша склалася ситуація в Австро-Угорщині, де гасло автономії було важливим елементом посилення імперії – починаючи від позиції політичного угруповання ерцгерцога Франца Фердинанда до австромарксистів. Сприйняття тодішнього моменту якнайкраще можна описати так, що два великі явища визначали тодішню епоху: руйнування архаїчних форм державного ладу і загальне звільнення Азії від Європи, від її політичної опіки та економічного визиску. До того ж це відбувалося під омофором національної ідеї [637, с. II]. Зрештою, усе це породжувало глибоке несприйняття самодержавства, урятувати яке могла лише

[13] Найповніше відображення тодішнього розуміння національної проблеми, «етнографічного детермінізму», національної автономії, можливості реалізації автономного статусу див.: Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. – Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1910. – С. XIV.

швидка конституційна реформа, що забезпечила б значні права народному представництву.

Більшість тогочасних імперських та опозиційних еліт уже оцінювали національні рухи як детонатори імперії, тобто такого роду інтелектуальна апокаліптика в російських діячів проявилася раніше, аніж у габсбурзьких. Саме тому «імперіалізм і націоналізм, господарська автаркія та національна автономія» розглядалися як рушійні сили національних держав [637, с. XI]. Переконаність, що ці явища рішуче впливають на щоденне суспільно-політичне життя, сприяло розвиткові федеративного дискурсу.

4.1. Ідея федералізації та конституційної перебудови у сприйнятті російських лібералів

Проблема перебудови державного устрою Російської імперії з новою силою захлеснула суспільно-політичне життя після невдач російсько-японської війни, ще більше загострилася вона під час революції 1905–1907 рр. Більшість сучасників говорили й писали про децентралізацію, автономію, федералізм зі зверненням до традицій російської філософської думки. Ідейні витоки вбачали в концепціях М. Бакуніна та М. Драгоманова, практичний досвід – у земствах, що їх сприймали «істинно російською» формою врядування. Б. Кістяківський писав, що з усіх російських конституційних програм XIX ст. саме проект Земського союзу (1879 р.) мав найбільшу кількість федеративних елементів [539, с. 118]. Його політичне посилання стосувалося ідеї обласної автономії, яку тоді пропагував М. Драгоманов.

Однак величезний був вплив західноєвропейської філософії та політичної думки, особливо неокантіанства й марксизму, на формулювання всіх конституційних пропозицій. Більшість тогочасних інтерпретацій федеративних

ідей мали виразний відтінок епігонства, з одного боку, а з іншого – значний рівень теоретизування чи політизації. Це характерно для основного конституційного дискурсу та осмислення федеративних проектів у середовищі російських лібералів.

Помітним був трансфер ідей земців-конституціоналістів до політичних дискусій 1904–1914 рр., до національних гасел, а також до загального тла риторики політичних сил щодо перебудови Росії. Федералізм у російському випадку можна сприймати як питання демократизації й деколонізації, а також як ідеологію захисту національних, етнічних, персональних, культурних прав, що могли реалізуватися в межах децентралізації та запровадження автономії для окремих частин імперії [див. 638]. Варто відзначити ще одну рису тодішніх дискусій: якщо більшість представників лівих партій у науковому вимірі спиралися на марксизм, то праві – на неокантіанство. Зрозуміло, що такі інтелектуальні межі впливали на розвиток трьох конкурентних дискурсів: перший стосувався перебудови чинної централізованої держави шляхом передання певних владних компетенцій на місця; другий розглядав революцію як вихідний пункт для майбутніх перетворень політичної системи, коли в будуть формуватися «федерації громад»; третій виходив з позиції, що народ і нація – особливі індивідуальності, тобто влада й суверенітет мали «перетікати» знизу догори [641, с. 101-102].

Окрім того, можна говорити про спроби ліберальних кіл загравати з представниками національних рухів, особливо на західних «окраїнах». Ліберали продовжували боротьбу проти абсолютизму царату, що «гнобив» усі національності, які населяли імперію. Їхнє сприйняття монархічної влади базувалося не на власному досвіді, навпаки, на Росію вони дивилися крізь призму оцінок, що виробили англійські, французькі та німецькі політичні та

інтелектуальні кола. По суті, тут характерний виразний антиколоніальний комплекс російських лібералів щодо Заходу.

Найпомітніші представники цієї течії гуртувалися навколо часопису «Освобождение», що почав виходити 1902 р. Його редактор Петро Струве (1870–1944 рр.) писав, що російський державний устрій «тому й облудний у самому своєму корінні, що в ньому згори донизу проведено прагнення відрізати в окремих осіб і всього суспільства саму можливість добиватися зміни державного порядку "законними" засобами» [200, с. 105]. Зрештою на шпальтах видання цілеспрямовано обґрунтовувалася теза про те, що форма правління та політична система повинні бути замінені іншими, досконалішими [197, с. 314]. Тобто проводилася думка про нагальність запровадження конституції, яка мала обмежити владу імператора. Ця ідея стала основним політичним кредо ліберальної опозиції в Росії [199, с. 119-120]. У жовтні 1904 р. закликав до впровадження демократії, яка має прийти на зміну самодержавству [201, с. 129].

У цьому контексті формувалося відповідне сприйняття «фінляндського» й «польського» питань, коли їх розв’язання шляхом надання ширших автономних прав сприятиме постанню «вільної Росії». Ліберальні кола уникали теми про реальну унію, що була втілена в Габсбурзькій монархії 1867 р. У цьому аспекті вони осмислювали можливості запровадження автономії для національностей імперії, та вперше з’являється ідея федералізму як демократичний державний устрій, що може замінити царат. Один із засновників нелегального «Союзу звільнення» ліберал Петро Долгоруков (1866–1951 рр.) виходив з двох позицій щодо статусу Фінляндії, яка нібито бажає залишитися під скіпетром Романових: російсько-шведські війни, що точилися на фінській території; національна відмінність фінів, які не хочуть бути частиною Швеції й добре почуваються в Росії [188, с. 147]. Щодо «польського питання» він не мав аж такого оптимізму – це свідчило про загальний настрій, який панував серед російських лібералів. Він

стверджував, що «про відновлення Польщі не може бути поки що й мови, а виокремлюватися в самостійну державу лише десятьом привіслянським губерніям Росії – немає жодного сенсу» [188, с. 147]. На думку автора, надання широкого місцевого самоврядування, що належить до адміністративно-господарської автономії, задовольнило б більшість поляків [188, с. 147]. Зрештою П. Долгоруков дійшов уже «класичного» висновку: створення демократичної і правової Росії вирішить багатовікову суперечку між Москвою й Варшавою. Тобто йшлося, що за таких умов Польща просто залишиться назавжди частиною Росії або перетвориться на державу-буфер між «німецькою расою» та Росією [188, с. 148].

Одразу після початку революції 1905–1907 рр. постулат про надання широкої автономії полякам став одним з основних у колі російських лібералів [203, с. 354][14]. Про це йшлося в програмі новоствореної партії кадетів. Однак інша ліберальна партія – октябристів допускала можливість національної автономії лише для Фінляндії. Обидві організації висували вимоги заміни необмеженого самодержавства на конституційно-монархічний устрій. Для кадетів політичним ідеалом була парламентська конституційна монархія англійського типу, але вони виступали за збереження унітарного ладу, не визнаючи права націй на самовизначення [606, с. 11]. У присвяченій місцевому самоврядуванню частині партійної програми зазначалося, що локальне самоврядування, сформоване шляхом проведення вільних, рівних, прямих виборів має бути впроваджене по всій Росії [173, с. 355-356]. Автономний статус Царства Польського передбачав запровадження сейму, виборчого права на умовах збереження державної єдності імперії. Цікаво, що кордони царства могли

[14] Відповідь П. Струве адресована Ж. Жоресу, який після січневих подій у Петербурзі написав викривальну статтю «Смерть царизму» (опубл. у № 64 журналу «Освобождение» 25 січня (12 січня) 1905 р.).

бути змінені відповідно до «племінного складу й бажання місцевого населення» [606, с. 54].

Із цією метою російські кадети організовували земські з'їзди в містах західних «окраїн», до участі в їхній роботі залучалися представники багатьох польських, литовських та українських політичних організації. Мета кадетів була зрозуміла: показати важливість децентралізації й перебудови Росії, яка виходить знизу. Ключовим питанням цих зібрань стала проблема автономії Царства Польського, навколо чого намагалися об'єднати опозиційні сили. 9–13 (22–26) квітня на II з'їзді земських діячів у Москві це питання актуалізували польські делегати (утім воно не викликало великого інтересу).

Як бачимо, йшлося про принцип культурно-національного самовизначення, що апріорі міг стати основою для надання обласної автономії. Ця важлива тенденція стосовно того, як засада автономного устрою може пасувати до імперії, стане однією з тем, що здобуде широке висвітлення у пресі, публіцистичних брошурах і навіть у наукових студіях. Останнє особливо симптоматично, адже членами кадетської партії були декілька відомих російських правників, істориків, економістів, адвокатів.

Одним із розробників програми кадетів з національного питання був знаний юрист, учень Ґ. Єллінека, майбутній професор Московського університету Федір Кокошкін (1871–1918 рр.). До подій 1905 р. він належав до ліберальної течії земського конституціоналізму, а методологічно дотримувався неокантіанства [585, с. 203, 209]. Ф. Кокошкін розглядав проблему правової держави в контексті теорії федералізму, автономії Царства Польського й широкої децентралізації Росії [585, с. 208]. Як бачимо, для нього національне питання не було основним – його цікавила конституційна перебудова країни. Однак важливішою була його попередня діяльність: він брав участь у розробленні проекту конституції Союзу звільнення, в якій не було жодної згадки про обласну

автономію, лише ст. 67 містила формулювання, що губернії, повіти, волості, міста та земства можуть мати самоврядування [296, с. 259]. За змістом багато положень програми відповідали теорії федералізму, зокрема запровадження обласних зборів, що мали дістали право видання місцевих законодавчих актів. У цьому випадку йшлося про систему подвійного суверенітету, який реалізовується в межах первинного джерела влади, що уособлювала монархія. В означенні суверенітету держави Ф. Кокошкін виробив компромісну модель конституційної монархії як форми правління, що міститься між двома доктринами – революційного народного суверенітету та феодального божественного права [585, с. 215].

1905 р. Ф. Кокошкін звернеться до аналізу поняття «обласна автономія», яка трактувалася найвищим виразом децентралізації та антиподом федеративного устрою. Його інтерес мав прямий стосунок до дискусій щодо польської автономії. Під «обласною автономією» він розумів законодавчу децентралізацію. Московський правник переконував, що такого типу автономія взагалі не обмежує загального суверенітету, а лише передає певну частину законодавчої діяльності однієї й тієї самої держави з центру на місця [130, с. 3]. Тобто йшлося про те, що така автономія не стосується національного самовизначення та суверенітету, а лише надає певну частину політичної окремішності. Відповідно, формування місцевої влади має відбуватися на підставі загальних, прямих і рівних виборів, а не на основі визначеної національної території. У цьому місці він підміняв розуміння Ґ. Єллінека про «державні фрагменти» на суто російське – «автономний край» [641, с. 128]. Німецький учений послуговувався цим поняттям щодо політичних утворень, що займають проміжне становище між несуверенними державами й самоврядними областями. Конкретні означення Ф. Кокошкіна щодо теоретичних відмінностей між автономією, самоуправлінням і союзом держав не відповідали термінології,

що нею послуговувалися інші російські правники [641, с. 128]. Для нього ідеалом була не британська модель парламентської, а німецька система конституційної монархії з вираженою імперською засадою [585, с. 218]. Запропоновану Ф. Кокошкіним програму вирішення національного питання схвалила партія кадетів, але із застереженням про збереження «єдності Росії» в етнографічних кордонах [585, с. 232].

Цю ж кадетську лінію продовжував видавець ліберального часопису «Право» й один з редакторів журналу «Вестник права» Володимир (Вольф) Ґессен (1868–1920 рр.), який у розпал дискусій про перебудову Росії опублікував присвячену цьому питанню свою працю [див. 101]. Після революції 1905–1907 рр. він приєднався до кадетів, ставши одним із провідних діячів цієї партії, а згодом був обраний депутатом II Державної думи. Російський ліберал перебував під впливом німецької юриспруденції, особливо Ґ. Єллінека. Для нього федерація – це союзна держава, а автономія – форма децентралізації [101, с. 29-31]. У теоретичному вимірі він послуговувався концепцією конфліктності й сили, демократії та авторитаризму, а тому перехідний етап розглядав як систему встановлення нового права [585, с. 283, 432]. Звідси його очевидне бажання показати можливості менш конфліктного, ніж царат, політичного устрою.

Візія В. Ґессена мала опертя в національній проблемі, яка набувала принципового значення. На його думку, історія довела безнадійність російщення, тому варто встановити автономність національних культур і мов. Відповідно, це створить підстави для реалізації права на культурне самовизначення [101, с. 6-7]. З іншого боку, це можливо в умовах політичної або адміністративної децентралізації, що В. Ґессен витлумачував як способи розділення влади. Ця позиція мала витоки в його переконанні, що доктрина народного суверенітету може бути реалізована лише у формі народного представництва, а не окремих класів і груп [585, с. 269-270].

Так само як і Ф. Кокошкін, під «обласною автономією» В. Ґессен розумів децентралізацію законодавства та можливість окремих регіонів мати власні нормативні акти [101, с. 27]. Саме тому форма обласної автономії – найближча до федерації, адже передбачає наявність місцевого законодавчого органу [101, с. 29]. Як приклад невдалої політичної децентралізації В. Ґессен наводив Австро-Угорщину, яка «спотворила» принцип обласної автономії. Проте сутність його позиції полягала в пропаганді ідеї державної єдності Росії, що, своєю чергою, мала б виразитися у «верховенстві (суверенітеті) центральної державної влади» [101, с. 45]. Праця В. Ґессена відображала ліберальний дискурс федералізму, який ґрунтувався на епігонстві німецької юриспруденції та інструменталізації російського конституційного права XIX ст.

Під впливом В. Ґессена з'явилися студії, в яких прямо засуджували та критикували так званий «національний федералізм», антиподом якого бачилася ідея екстериторіальної автономії. Проте альтернативою пропоновано централізовану федерацію, де влада передасть лише частину повноважень до окремих обласних парламентів [621, с. 4-5]. Наростання націоналізму спонукало шукати варіанти розв'язання національної проблеми, але більшість таких публіцистично-наукових спроб хибувала на епігонство, слабку методологію, еклектизм. Поява імперського дискурсу федералізму в Росії майже збіглася з обговоренням в Австро-Угорщині проекту А. Поповичі.

Принципу обласної автономії як найреалістичнішого шляху вирішення національного питання дотримувався російський правник, член ЦК кадетської партії Сергій Котляревський (1873–1939 рр.), який стояв біля її витоків. Єдність Росії, говорив він, повною мірою сумісна з широкою децентралізацією й визнанням «обласних» і національних особливостей [141, с. 115]. Він визнавав легітимність вимоги щодо надання автономії Царству Польському, хоча й закидав захисникам централізму та прихильникам федералізму, що виступали за

автономії Литви, «Малоросії», Грузії, «спрощене розуміння» питання [141, с. 115-116]. Як модель ствердження польської та інших «обласних» автономій він пропонував скликати зібрання народних представників з усієї імперії. Очевидно, С. Котляревський сам мав спрощене розуміння цього процесу, що спиралося на конкретні політичні завдання. Можна припустити, що заграванння з питанням польської автономії було лише одним із способів політичної боротьби, а не щирою ідеологічною заявою. Насправді так і станеться під час перемовин з польськими силами й роботи І Державної думи, коли кадети спробують перевести це питання у площину «своєрідної» обласної автономії. По суті, фінляндський варіант щодо Польщі стане для них неприйнятним. Пізніше С. Котляревський представить детальну концепцію конституційної держави, в якій федеративні положення відіграватимуть засадничу роль [140]. Аналіз генеалогії «федеративної держави» та «союзної держави» переконав ученого в тому, що децентралізація й федералізація – два різні процеси: перший можливий в унітарних державах, а другий передбачає об'єднання двох держав під спільним суверенітетом [140, с. 58, 69]. Ідеї С. Котляревського мали значний вплив на ліберальних публіцистів, які проблеми національно-державного устрою розглядали в контексті «поміркованої» єдності Росії.

Серед кадетів були й такі, хто вибудовував на засаді фінляндського випадку теорію загальної децентралізації на федеративних засадах. Професор права Гельсингфорського університету Сергій Корф (1876–1924 рр.) спробував підважити «обласний» погляд на основі ліберального та соціального вимірів. На його переконання, «сучасний імперіалізм XX століття ставить собі завдання мирного єднання держав за обов'язкового забезпечення їм їхньої внутрішньої самостійності» [133][15]. Найліпшим варіантом його розв'язання він уважав

[15] Уперше праця С.О. Корфа з'явилася друком 1908 р., однак ми використовували видання 1917 р. (див: Корф С. А. Федерализм. – Петроград, 1917. – 109 с.).

федерацію, адже всілякі союзи та спілки держав можуть уберегти окремішність малих народів. Цей шлях можливий, коли наявна потужна внутрішня самостійність, що забезпечує рівні стосунки з сусідніми народами у процесі створення федерації [133, с. 109]. Поряд із цим С. Корф не представив, як можна забезпечити внутрішній суверенітет у межах імперії, відсилаючи до прикладу Франції та Англії. Однак, по суті, він аналізував процес перетворення цих країн у національні держави, а не федеративні утворення. На відміну від багатьох сучасників, він палко вірив у можливість перетворення Росії в демократичну федерацію. У той час ця тенденція почала масово захоплювати російські провладні та опозиційні еліти. Федералізм знову ставав частиною ідеологічної боротьби – як ідеал найкращого державного устрою.

Трансфер цього дискурсу помітний у програмах партій соціалістичного напряму. Федералізм уже розглядали не просто як привабливе гасло, а реальний ідеологічний концепт. Партія соціалістів-революціонерів у програмі від 1905 р. заявила про можливість утілення федеративного устрою в російській демократичній республіці. Тотожність федералізму та принципу автономії пояснювали потребою вирішення національного питання. Як видно, поєднувалися два дискурси. На підставі реалізації права на самовизначення, коли кожна національна спільнота увійде до загального союзу народів на рівних та федеративних засадах. Синтетичне вираження ця позиція знайде у творах чільних діячів партії. Під враженням від лютневих подій у Петрограді правник Марк Вишняк (1883–1976 рр.) звернеться до ідеї автономії та федерації [див. 109].

Ідея «обласної» автономії й евентуальної російської федерації не пов’язувалася однозначно з розв’язанням національного питання, як це станеться після революції 1917 р., і не суперечила принципові державної єдності Росії, бо всі тодішні проекти децентралізації та федералізму були націлені на зміцнення

імперії, що сприймалася лише єдиним носієм суверенітету [585, с. 234]. Більшості російських лібералів ішлося про ідеал правової держави. Значний вплив на появу найрізноманітніших варіантів ідеї автономії та федералізму мала німецька інтелектуальна думка та німецька модель конституційної монархії. Однак германська державна практика мала також інакший вимір. С. Корф, посилаючись на М. Драгоманова, писав про тісну залежність від Берліна ідеалів «обрусения окраин». У цьому він мав рацію.

Кадетські публіцисти розрізняли федерацію й автономію, взагалі інакший сенс вкладали в дефініцію «децентралізації». Перша в їхньому сприйнятті була союзною державою, а друга стосувалася законодавчої децентралізації та адміністративного устрою. Власне тому поняття «обласна автономія» вони прийняли як найвдалішу модель запровадження конституційних змін в імперії Романових. Проблема польської автономії була причиною їхнього звернення до федеративних ідей, проте не мала вирішального впливу на загальну ідеологічну доктрину, де центральне місце відводилося єдності Росії.

4.2. Автономія під скіпетром Романових: польський, єврейський, український виміри

Подібним до російської ліберальної візії парадоксом виглядає звернення до федералізму як нової моделі відносин між імперіями й «малими» націями в текстах представників національних рухів. Таке їхнє сприйняття можна розглядати як реакцію на централізацію влади, з одного боку, та секуляризацію суспільної свідомості – з іншого. Тоді федералізм визначався як одна з ідеологій звільнення, своєрідний компроміс між національними вимогами та імперськими реаліями [554]. Використання федералістської концепції дозволяло надати національному питанню широкого міжнародного виміру, пов’язуючи завдання

національного звільнення зі справою політичної лібералізації та суспільного розвитку всієї Східної Європи [577, с. 19].

1907 р. Б. Кістяківський у передмові до перекладу класичної праці Ґ. Єллінека про сутність конституції стверджував, що маніфест від 17 (30) жовтня 1905 р., заснування Державної думи, прийняття основних законів 23 квітня 1906 р. перетворили Росію на конституційну державу [521, с. IV]. Поява цього формулювання була спробою показати можливості нових форм існування імперії в європейському вимірі. У цьому випадку ідеалізм Б. Кістяківського ставав одним з основних гасел для всього ліберального руху. Було чітко зрозуміло, за яку Росію вони боротимуться. Однак він не був оригінальний. Згодом виявилося, що більшість тодішніх національних діячів палко вірили в можливості остаточної перебудови імперії Романових на правову європейську державу. Київський правник помилявся, представники опозиційних і революційних кіл не бажали такого перетворення, виразною була зовсім інша позиція: ішов планомірний процес визрівання ідеї суверенності для «бездержавних» націй, яка набувала більшої ваги в політичних програмах, аніж ситуативні гасла перебудови самодержавства. Ця тенденція була оприявнена в середовищі польського, українського та литовського національних рухів, у білоруського – переважала прихильність до ідеї створення федеративного союзу (хоча остаточне оформлення ідеї незалежної Білорусі не залишилося справою довгих літ).

У цьому параграфі нас цікавитиме польський, єврейський та український виміри появи та сприйняття різноманітних варіантів ідеї автономії. Тобто йтиметься про ідеологічних речників, які ставали в той час лідерами партій і політичних гуртків, а також, що важливо, впливали й формували загальний дискурс про ідею автономії. Передусім це декілька визначних постатей польського, єврейського та українського визвольних рухів. Зрештою, саме вони

задавали тон у тодішніх дискусіях про те, який правовий статус мають отримати національні частини імперії Романових. Окрім того, ці діячі впливали й визначали діяльність національних партій та організацій, роботу національних фракцій Державних дум (Польське коло, Українська громада, єврейська фракція), які на їхній інтелектуальний запит репрезентували право на широке самоврядування у стосунках з урядом. Зрозуміло, що вони були прихильники різних ідеологій – соціалізму, лібералізму, націоналізму та ін. Але, як відомо, ідеальних типів пояснення не існує, тому кожен з них оперував потрібними для певного контексту аргументами, що не завжди підпадали під конкретний ідеологічний арсенал. Проте спільним знаменником, що їх єднав, був національний. Через те що кожен свідомо чи несвідомо ставав речником власної національності, навіть тоді, коли вони заявляли про високі політичні ідеали.

Внаслідок поразки Січневого повстання 1863-1864 рр. остаточно ліквідовано автономію Царства Польського та почалися репресії щодо його активних учасників. Синдром поразки детермінував формування радикальних та антиімперських поглядів багатьох польських діячів, по суті, ставши основним міфом національної ідеології. У кінці XIX ст. польські діячі повсякчас виказували занепокоєння, що навіть після конституційної перебудови в Росії польська нація, як і в Німеччині, змушена буде мати справу не з персональною волею імператора, а з новоствореним парламентом, де більшість здобудуть представники російської національності [640, с. 5]. Такі сумніви, у першу чергу, були характерні для Націонал-демократичної партії (пол. Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne) на чолі з Романом Дмовським (1864–1939 рр.) та, умовно кажучи, «автономістської» партії польського руху [див. 295]. І перші, і другі вели перемовини з російськими партіями, а ліберали – навіть згоджувалися на автономію, хоча й без конкретних її параметрів [529, с. 345].

Із початком російської революції 1905–1907 рр. у публічному дискурсі виникла ідея відродження ліквідованого автономного статусу Царства Польського. Треба підкреслити, що її поява була викликана посиленням польського модерного націоналізму. 1903 р. Р. Дмовський видав працю «Myśli nowoczesnego Polaka» («Думки сучасного поляка»), що стала його катехізмом. Як відомо, лідер націонал-демократів завжди тримався принципів реальної політики, тому будь-які сентименти щодо боротьби за Польщу вважав проявом слабкості. Він виступив проти революційної та угодовської тактики, а незалежність визначив єдиною ціллю для малих і пригноблених народів [162, с. 563-564]. Федеративні ідеї політик розцінював під цим кутом зору, хоча контекстуально ідею автономії розглядав як можливий і потрібний варіант у політичній риториці. Його партія дотримувалася програми досягнення самостійності через відновлення Царства Польського, адже «народ – витвір державного життя» [163, с. 345]. Під впливом лодзинського протистояння в жовтні 1905 р. Р. Дмовський пропонував прем'єрові Росії Сергієві Вітте (1849–1915 рр.) надати автономію, щоб зупинити зростання анархії в краї [529, с. 346]. Натомість уже 1906 р. лідер націонал-демократів звернувся до підтримки неослявізму, що передбачав збільшити вплив на Відень і сприяти зближенню з Австро-Угорщиною [529, с. 354-355]. Як видно, ідея польської автономії знаходила підтримку в націонал-демократів лише ситуативно, так і не ставши основою політичною метою.

Як наслідок, у Царстві Польському оголошено військовий стан, який викликав обурення у представників російських ліберальних кіл. У листопаді 1905 р. на з'їзді земських і міських діячів ухвалено рішення про його скасування, а також озвучено резолюцію з підтримкою автономії Царства Польського («вказане в цій постанові розв'язання польського питання не тільки не має нічого спільного з поняттям відділення Польщі від Росії, але, навпаки, видається

необхідним для міцного забезпечення цілісності й могутності імперії» [175, с. 788]).

Серед польських еліт існував також інший погляд, який різнився від позиції прихильників Р. Дмовського та Польської соціалістичної партії Ю. Пілсудського, що стрімко ставала популярною. У розпал революції в жовтні 1905 р. у Варшаві створено Партію реальної політики (пол. Stronnictwo Polityki Realnej), яка виступала за лояльність до російського царату [див. 297]. Її лідери Зиґмунд Велепольський (1863–1919 рр.) та Еразм Пільц (1851–1929 рр.) наголошували на потребі боротьби за автономію [529, с. 355]. По суті, це був проросійський консервативний табір. Власне, вони стали ініціаторами підписання так званого «Маніфесту 27», який викликав шквал емоцій у середовищі польських політичних сил.

Виразно автономістську позицію займав польський адвокат, член російської кадетської партії Александр Ледніцький (1866–1934 рр.) [196, с. 130]. Відчуваючи наростання політичної кризи в 1905 р., він прагнув надати «польському питанню» нового звучання в середовищі ліберaлів та наближених до уряду кіл. А. Ледніцький окреслював владу, встановлену після 1863 р., як бюрократичний режим, що сорок років бореться проти ідеї національної індивідуальності [196, с. 128]. Проте він зумів подати питання польської автономії як таке, що скріплює єдність Росії. Як і для більшості інтелектуалів того часу, його погляд спирався на «етнографічний детермінізм», зокрема він підкреслював, що бажання автономного устрою висуваються лише стосовно етнографічних, а не старих кордонів Польщі [196, с. 130]. На його думку, «польське питання» скорше має міжнародний вимір, а поляки прагнуть до збереження вільного розвитку своїх національних і культурних прагнень. А. Ледніцький відсилав до ідеї свободи як своєрідного маркера, що може забезпечити лояльність усього польського народу, критикуючи російщення –

«політику російської бюрократії в Російській Польщі» [196, с. 131]. Якщо питання місцевої адміністрації надати лише центральній владі, то, своєю чергою, це сформує громіздку та непрактичну систему, приречену на застій. Тому «влада й сила – війна та дипломатія залишаються в руках російського народу, і йому нічого буде боятися своїх польських співгромадян» [196, с. 135].

Політична діяльність А. Ледніцького мала вагомі результати. Йому вдалося надати ідеї польської автономії реальних обрисів, її почали обговорювати в російських ліберальних колах. Натомість для польського середовища вона стала інструментом практичної політики – проте лише для націонал-демократів та марксистської думки, що мали більший вплив, аніж партія А. Ледніцького.

У квітні 1905 р. на російсько-польському з'їзді російські ліберали, польські націонал-демократи та представники прогресивно-демократичного союзу А. Ледніцького домовилися про постулат автономії Царства Польського [640, с. 7]. Треба підкреслити, у польському випадку йшлося лише про надання автономії, а не оперування гаслами про територіальний або персональний вимір, українські сили, наприклад, убачали в цьому проблему для власної політичної легітимації і «загального закону про автономію, як принципу державного устрою» [180]. Для поляків тоді було самоочевидним питання про кордони й населення. У березні 1907 р. А. Ледніцький пропонував створення територіальних організацій, що опиралися б на польських селян і непольське населення [75; 166]. Перш за все ці організації мали виступити за децентралізацію влади [166, с. 490]. У цьому аспекті послуговування ідеєю автономії мало виразний націоналістичний відтінок, що чітко окреслював національний простір. Адже йшлося саме про право поляків мати автономні права (які ще й піддавалися сумнівові або не розглядалися в довготривалій перспективі) під скіпетром Романових. Хоча рішення й було прийнято, однак

кожна з політичних сил вкладала в поняття «автономія» різний сенс [640, с. 7]. Поляки просували ідею народного суверенітету, тим самим підважуючи владу імператора, підтримували очевидний «фінляндський сценарій». Цей погляд пізніше відстоював знаний мовознавець Ян (Іван) Бодуен де Куртене (1845–1929 рр.), уважаючи, що достатньою підставою територіальної автономії може бути мова, яка формує істоту суверенних прав [див. 108]. Важливіше інше: він допускав можливість федералізації Російської імперії, що передбачала її розпад на окремі штати або політично відокремлені краї, об'єднані загальнодержавним центром [108, с. 40-41].

Один з помітних ідеологів націонал-демократів Ян Поплавський (1854–1908 рр.) писав, що поляки мають апелювати до рішень Віденського конгресу та «засадничих статей» Конституції 1815 р., які мали творити підстави для відновлення суверенних прав і політично-правових стосунків з Росією [86, с. 381, 386]. Власне до цих засад апелювали польські діячі на з'їзді, що, зрозуміло, критично оцінили російські ліберали. Однак, наприклад, кадети вирішували питання поточної політичної боротьби, а не реальної моделі розв'язання «польського питання». Їхні лідери розраховували на союз із партією А. Ледніцького в Державній думі, але проросійська сила зазнала поразки на виборах [640, с. 8].

Ідея польської автономії стала основним політичним мотивом діяльності створеного в І Державній думі Польського кола (пол. Koło Polskie) – об'єднання 34 депутатів, обраних від польських губерній. Із початком роботи 30 квітня 1906 р. 27 польських депутатів виступили з декларацією, яку оголосив обраний від Ломжинської губернії Ян Гарусевич (1863–1929 рр.). У документі зазначалося про те, що автономія Царства Польського була гарантована кінцевим актом Віденського конгресу від 9 червня 1815 р., а тому засадою зв'язку з Російською імперією слугувала своя конституція і прийняття імператором

титулу «царя польського» [510, с. 51]. Ця автономія була обмежена «Органічним статутом» від 1832 р. Польські депутати протестували проти закону від 23 квітня 1906 р., за яким назва «Царство Польське» вилучалася з офіційного обігу. Вони наполягали на тому, що їхні «права святі» та з них «виходить необхідність автономії Царства Польського» [510, с. 51]. Як відомо, реакції на цю заяву не було, а кадети, що становили більшість у думі, узагалі її проігнорували [640, с. 8-9]. Вплив польського національного руху мав вирішальне значення для адаптації та використання ідей національної незалежності й автономії іншими політичними партіями західних «окраїн» [529, с. 356].

В єврейському політичному середовищі позицію екстериторіальності, але з конституційно-демократичних засад, пропагував Союз для досягнення повноправності єврейського народу в Росії на чолі з Максимом Винавером (1863–1926 рр.) і Шмарієм Левином (1867–1935 рр.), який став материнською структурою створеної 1906 р. Єврейської народної партії. За своєю суттю це була сіоністська політична сила. Союз виступав за свободу національно-культурного самовизначення, реорганізацію єврейської громади та забезпечення євреям участі в «народному представництві» на основі виборчого права [529, с. 357]. М. Винавер уважав, що прагнення до децентралізації слід погодити з правовими рамками федералізму й автономії [585, с. 239]. Однак ця сила не мала вирішального впливу на конструювання федеративних та автономістських проектів, не запропонувавши нічого оригінального, а лише відтворивши кадетський дискурс.

Федералізм, так само як ідея автономії, викликав інтерес у діячів марксистського напряму. «Узагалі соціалісти, що тепер провадять діяльність у Росії, Царстві Польському, у Литві й так далі, особливо широко приглядаються до федералізму» [363, с. 3], – відзначав у 1907 р. нову тенденцію польський соціалістичний публіцист і соціолог Людвік Кульчицький (1866–1941 рр.), який

належав до кола найбільших знавців російського революційного руху XIX ст. [309, т. 1, с. 99] Він розглядав федералізм як концепцію встановлення взаємозв'язку між різними органами влади. Л. Кульчицький слушно відзначав, що залежно від джерела влади федералізм набуває форми союзу держав або державного союзу [325, с. 174]. Натомість існування федеративного режиму можливе як за монархічної, так і централізованої влади. Тобто польський соціаліст осмислював федерацію не як форму державного устрою, а скоріше як перехідний етап розвитку політичної системи. Крім того, він був одним із перших, хто без впливу К. Реннера обґрунтував ідею екстериторіальної національної автономії. Л. Кульчицький вказував, що запровадження конституційного устрою в Росії сприятиме посиленню боротьби за автономію як серед окремих народів, так і «корінних російських областей» [325, с. 262]. Лідерка марксистської партії Соціал-демократія Королівства Польщі й Литви (пол. Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy) Роза Люксембург (1871–1919 рр.) ситуативно погоджувалася з К. Реннером і О. Бауером «деполітизувати» національне питання через визнання за кожною національністю екстериторіального права на культурну автономію [456, с. 259]. Проте, як відомо, ця позиція не мала вирішального впливу на програмні завдання партії.

Набагато провокативнішим було використання гасла автономії в радикальному лівому середовищі, де домінував постулат революції та повалення самодержавства. Ще раніше, у 1897–1901 рр., концепцію національної автономії на підставі історичних засад осмислив відомий єврейський історик Шимон (Семен) Дубнов (1860–1941 рр.), що рішуче критикував практики асиміляції євреїв. Він пропонував організувати єврейську автономію на основі громад в екстериторіальному вимірі [481, с. 39-45]. Пізніше ця ідея стане основою національної програми Єврейської народної партії. Найпомітнішою була позиція

ідеологів Бунду (Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі й Росії), що вибрали ідею національної автономії як інструмент революційної боротьби за права єврейського пролетаріату та євреїв як національності загалом [192, с. 3-4]. Якщо поляки дотримувалися фінляндського дискурсу автономії, то бундівці – австромарксистського. Його ідеологи були одними з перших у російському соціалістичному русі, які повсякчас відсилали до ідей К. Реннера та О. Бауера. На цій основі в бундівському середовищі щодо стратегії вирішення національного питання можна виокремити два напрями: радикальний і поміркований.

У квітні 1900 р. на черговому з'їзді радикальну візію озвучив Михайло Лібер (Марк Гольдман; 1880–1937 рр.), який недвозначно заявив: «Наше завдання, що давно назріло, на жаль, досі залишалося в тіні – готувати єврейський пролетаріат до національної автономії, розвивати в нього національну самосвідомість» [514, с. 20]. У квітні наступного року на VI з'їзді відбулося продовження дискусії. Однак була заявлена партійна позиція про те, що «в такій країні, як Росія, де живуть пліч-о-пліч стільки національностей, питання про них, якщо може бути розв'язаним, то лише на тих основах, що були ухвалені на Брюннському соціал-демократичному конгресі для Австрії» [495, с. 172]. Себто царська імперія мала стати федерацією національностей з повною автономією кожної.

Це положення було детально висвітлено у брошурі одного з ідеологів Бунду Володимира Косовського (Мендель Левінсон; 1867–1941 рр.). Він дотримувався ідеї єврейської національно-культурної автономії, але вважав за доцільне покласти федеративну засаду в партійну основу Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Позицію В. Косовського підтримав М. Лібер, який виступив за посилення національної роботи серед єврейства.

На вищезгаданому з'їзді в загальних рисах була окреслена федеративна орієнтація, проте її зміна відбудеться вже 1903 р. На черговому V з'їзді М. Лібер виступить із критикою «нейтралізму» Володимира Медема (1879–1923 рр.), якого він звинуватив у пропагуванні добровільної асиміляції євреїв. Під час обговорення останній заявив, що існує три варіанти вирішення національного питання: націоналістичний, асиміляційний та соціал-демократичний [495, с. 285]. На його думку, цей шлях дозволяє відгородити націю від штучної й насильницької асиміляції [495, с. 286]. На що В. Косовський відповів, що євреї не мають власної території, тому варто розв'язати питання в сенсі національної, а не територіальної, автономії [495, с. 290].

Задля роз'яснення власної позиції в 1904 р. В. Медем опублікував статтю «Національність та асиміляція», в якій доводив, що ані мова, ані територія не характеризують націю. Бундівець критикував традиційне окреслення національності, що залишалося панівним у середовищі російських революціонерів, проте взагалі не враховувало специфіки Східної Європи. В. Медем обґрунтовував методологічну слабкість принципу національно-територіальної автономії [495, с. 373-377] Після російської революції 1905–1907 рр. він ще глибше розвинув цю позицію. В. Медем стане найбільшим речником ідеї національно-персональної автономії та найпомітнішим ідеологом Бунду.

Після партійних дискусій і критики більшовиків В. Медем відреагував брошурою про соціал-демократію та національне питання [див. 145]. У цій праці очевидна не лише суголосність назви з відомою роботою О. Бауера, але й методологія. Знову ж таки В. Медем наголошував на важливості вибору саме принципу національно-персональної автономії, який відображає реалії імперії та вимоги політичного єврейства. Як наслідок, його візія стала ключовою у програмі Бунду.

Проте дискусії всередині партії не вщухали, а політична риторика спиралася лише на повторювання відомих гасел і принципів, тож В. Медем розробив аргументовану позицію щодо запровадження національно-персональної автономії в Росії. Його поглиблене розуміння представлено в статті, опублікованій 1912 р. [198] Методологічний стрижень праці полягає у протиставленні панівних і пригноблених націй, що дозволило В. Медемові показати причини зародження національних конфліктів. На його переконання, альфа й омега всіх прагнень націй – ідея національної території [198, т. 8, с. 153], що набувала найрізноманітніших варіацій. Наприклад, в угорців, які навіть не становлять половини населення королівства, її основою стала ідея національної власності на «міжнаціональну землю».

Аргументація В. Медема була логічна та завершена. Якщо населення певної території ідентифікує себе з однією нацією, яка говорить про цю землю як про «свою», то в цьому випадку, за наявності двох або кількох націй, запровадження автономії не розв'яже національного питання [198, т. 8, с. 155]. Тим самим бундівський ідеолог показував, яким гетерогенним простором в етнічному, національному, релігійному вимірах була тодішня Центрально-Східна Європа, де вибір якогось одного «рецепту» не матиме успіху. Кожен конкретний випадок потребував інакшої відповіді.

В. Медем непрямо закидав польським та українським рухам національну обмеженість, адже їхні пропозиції про національно-територіальну автономію мали виражений «шовіністичний» характер. З іншого боку, він консервував та освячував існування багатонаціональних держав (або імперій), заперечуючи перспективи національних держав як таких. В. Медем ставив під сумнів успіх запровадження територіальної автономії в Польщі та «Малоросії», адже «інородна меншість становить 30 %» [198, т. 8, с. 156]. Виходячи з цього, він запропонував власну схему імплементації національно-персональної автономії в

Російській імперії, пішовши шляхом деконструкції помилкового підходу, яким був «етнографічний детермінізм» або «територіалізм». В. Медем розкритикував ідею територіальної та «обласної» автономій, але як вихід запропонував засаду екстериторіальності. На його переконання, така модель пориває з «фікцією» національних територій і може забезпечити справжнє національне самоуправління [198, т. 9, с. 165].

Проект національної автономії В. Медема був зразком імплементації ідей австромарксизму задля конкретних політичних цілей, створюючи конкурентну теорію національного питання. Його концепцію важко окреслити як чергову ідеологічну утопію, якими рясніли тодішні партійні тексти та навіть наукові студії.

Схожих позицій дотримувалися інші бундівські ідеологи – В. Косовський і Марк Ратнер (1871–1917 рр.). Перший розширив потрактування «федерації національностей», яка не завжди може бути заснована на територіальному принципі [134, с. 12]. Другий відсилав до ідеї екстериторіальної автономії, що має становити основу такої федеративної держави [151, с. 21, 22]. З одного боку, помітна суперечність, коли обидва підкреслювали важливість збереження «національного обличчя», а з іншого – проминали аспект асиміляції й реальних владних повноважень у межах такої форми автономії.

Власне позиція Бунду щодо національного питання певною мірою детермінувала реакцію більшовиків. 1913 р. один із чільних представників партії Йосип Сталін (1879–1953 рр.) різко критикував бундівців через «загравання» з націоналізмом та сепаратизмом, що стосувався партійного будівництва. У праці «Марксизм і національне питання» спочатку його сумніви стосувалися національно-культурної автономії у програмі австромарксистів, яким він закинув підміну поняття самовизначення націй [624, с. 326]. Й. Сталін уважав,

що євреї як нація не існують, а тому внесення гасла про національну автономію до програми Бунду – вияв «крайнього націоналізму» [624, с. 334].

Проблема конституційної перебудови Росії та боротьби за автономію перебувала також у центрі уваги українських інтелектуалів і політичних діячів. Уже на початку ХХ ст. кілька національних партій відкрито виступали за автономію (Революційна українська партія, Українська демократична партія (від 1906 р. – Українська радикально-демократична партія)). Їхні представники долучилися до активної парламентської боротьби, виступаючи за федерацію рівноправних автономних національно-культурних одиниць [529, с. 357]. Навіть малоросійські монархісти висували ідею регіональної автономії для українських земель за прикладом козацького ладу на Дону й Кубані [635, с. 184-185].

1913 р. ще одним критиком концепції В. Медема став М. Грушевський [117]. Він закидав ідеологові Бунду брак вагомих доводів щодо втілення ідеї національно-персональної автономії на практиці, адже «всі, хто виступає проти етнографічного розмежування», підтримують «найагресивніші народності» [117, с. 160]. Позиція М. Грушевського мала вузьконаціональне опертя. У березні 1905 р. на дискусії щодо конституційної перебудови Росії та початок виборчої кампанії вчений відреагував кількома текстами [112; 121]. Спочатку він позиціонувався як ліберал, що виступає за вдосконалення чинного політичного порядку. Крім того, М. Грушевський прагнув окреслити «українське питання» як основну національну проблему в Російській імперії, ураховуючи територію та кількість українців. Це згодом підтвердила гостра дискусія між П. Струве й Б. Кістяківським, кадетами та українцями в політичному сенсі [639, с. 183-194]. У травні 1905 р. М. Грушевський відреагував на випади колишнього «легального марксиста» щодо українства [183]. Та головніше, що він став речником ідеї децентралізації імперії, запропонувавши власну візію. М. Грушевський підтримав принцип територіальної реорганізації та створення «обласного

самоуправління» для всіх національностей. Проте підкреслював, що «тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати, звести до найменших розмірів національну боротьбу» [183, с. 253]. Чи хотів він насправді її редукування – відповісти складно, хоча надання «українському питанню» виміру територіальної автономії мало два аспекти: перший – спроба актуалізації в легальних умовах; другий – активне виокремлення територіального простору України, утвердження її окремішності за прикладом Польщі та Фінляндії.

Тоді ж М. Грушевський спробував обґрунтувати суто українську візію національно-територіальної децентралізації Російської імперії на підставі надання автономних прав [див. докл. 563, с. 105-122]. В основу він поклав принципи громадянської рівноправності та вільних і демократичних виборів, без яких неможливо вирішення національного питання. Задля цього, на його переконання, варто створити систему «обласних сеймів», делегати яких стануть членами загального парламенту. М. Грушевський підважував чинний адміністративний поділ на губернії [603, с. 134]. Його проект був оригінальний лише з української національної перспективи, адже більшість пропозицій про організацію системи влади, надання автономії «окраїнам» імперії з широкими правами розв’язання внутрішніх питань вже представили інші національні рухи.

Задля пропаганди «українського питання» та втілення автономістських засад на практиці М. Грушевський співпрацював із Українською громадою в І Державній думі й часописом «Украинский вестник» [111; 178]. Депутати намагалися внести «українське питання» до процесу конституційної перебудови, ґрунтуючись на рівноправності народностей і «областей» та ідеї національно-територіальної автономії [177]. Хоча варто підкреслити, що у той час М. Грушевський ще не виокремлював розв’язання «українського питання» із загальнішої проблеми перебудови імперії Романових [176, с. 10-11].

1907 р. М. Грушевський показав міжнародний вимір «українського питання». Він розглянув українсько-польські відносини у Східній Галичині, що, на його думку, мали виражений «присмак» культуртрегерства з боку поляків [116]. Учений переконував, що «обласна» автономія не може бути основаною на широких демократичних засадах та не може гарантувати широкого контролю над органами самоуправління й відповідальності адміністрації [116, с. 6-7]. Тобто запровадження такої автономії призведе до вимушеної етнічної диференціації, особливо українців. Це, зрозуміло, найбільше хвилювало українського історика. Щодо того, що таке національна автономія, він посилався на етнографічне групування території, яке має замінити принцип історичного групування [116, с. 7].

1906 р. М. Грушевський пропонував, щоб засада національностей була покладена до «основ усіх територіально-громадських організацій, починаючи від сільської громади і далі – до основи малих земських одиниць, усіляких виборчих округів і провінційних підрозділів», за таких умов може бути втілена ідея національно-територіальної автономії [178, с. 16]. Себто він приймав дискурс російських лібералів щодо децентралізації та автономії. Проте всіляко намагався актуалізувати «українське питання», простіше кажучи, винести його на рівень політичного обговорення, подібний до польського. Єдиним шляхом розв'язання й уникнення національних суперечностей він уважав широку децентралізацію та самоврядування на національних територіях, що визначалися їхніми «національними кордонами» [178, с. 9]. У цьому випадку він послуговувався виразним «етнографічним детермінізмом», який повністю вилучав інші народи з українського «національного» простору.

1910 р. М. Грушевський став одним зі співавторів книжки «Форми національного руху в сучасних державах: Австро-Угорщина, Росія, Німеччина», в якій уміщено його два нариси «Українці». У першому тексті він описав сутність

«українського питання» в Габсбурзькій монархії, а у другому – у Росії. У випадку становища українців в Австро-Угорщині, він писав, що «завдання національної політики українців» становить два елементи: боротьба за реформу державного устрою та «змушення уряду відмовитися від заступництва привілійованого польського елементу» [114, с. 170].

Інакше М. Грушевський розглядав ситуацію в Російській імперії, де «українське питання» бере початки від 1654 р. На його думку, політична програма українства вміщувала кілька положень: «децентралізація, національно-територіальний автономізм, федералізм, найширша участь народу в управлінні» [115, с. 316]. Сутність національно-територіальної автономії він пояснював так: «комбінація автономії національної з автономією обласною» [115, с. 322]. Як бачимо, М. Грушевський не відділяв питання національної автономії та запровадження федеративного устрою від конституційної перебудови імперії. Щодо цих аргументів він матиме дискусію з П. Мілюковим. Відомо, що М. Грушевському лише в 1913 р. вдасться переконати кадетів, які, втім, не розглядали український рух за вагому політичну силу [296, с. 255]. Кадети просто підміняли національну автономію ідеєю територіального самоврядування, тим самим позбавляючи «українське питання» значущості проти польського.

Також існувала «драгоманівська» візія ідеї автономії та конституційної перебудови, яку репрезентував Б. Кістяківський, що належав до «Союзу звільнення». Її найповніше вираження помітне в його полеміці зі П. Струве щодо української культури [193; 202]. Ідеолог російського лібералізму допускав розв’язання «польського питання» за зразком Фінляндії, проте категорично відмовляв у цьому українцям. Однак у реальності ця дискусія стосувалася глибшого питання. Ішлося про визнання окремішності українського нації та її прав на самостійне існування, навіть у тісній взаємодії з «великоросійським»

народом. Політичним аспектом полеміки була проблема не національної автономії, а саме «обласної» або культурно-національної [639, с. 190].

В українському національному середовищі федералізм не завжди сприймався як модель децентралізації. Існувало ідеалістичне сприйняття, сформоване під впливом німецької юриспруденції та соціалістичної думки. Постфактум це було окреслення одного з варіантів ідеї самостійності. Про яку М. Грушевський ще писав обережно, а Б. Кістяківський – узагалі в неї не вірив. Агатангел Кримський (1871–1942 рр.) сприймав федералізм без прив'язки до децентралізації та ідеї автономії. У цьому питанні він спирався на позицію німецького історика Ґеорґа Ґервінуса (1805–1871 рр.) про важливість перетворення Німеччини на федерацію великих держав, «бо федерації з'єднують завжди великі й малі держави та представляють найнадійнішу гарантію всезагальної свободи та мирного поширення освіченості в усіх її видах» [42, арк. 38 зв.]. А. Кримський відзначав, що подібної позиції дотримувався М. Драгоманов щодо Російської імперії [42, арк. 38 зв.]. Тобто для нього була характерна ідеалізація Німеччини, що в 1870-х рр. сформувалася як національна імперія під прикриттям федеративних гасел. Власне тому А. Кримського цікавив не класичний федералізм, а форми його націоналістичного втілення. На цій підставі він оцінював події в Росії в XIX ст. як політичну реакцію, що виражалася в централізації влади російського самодержавства. Для цього він порівнював самодержавство та європейські національні практики, де на початку XX ст. саме федералізація «цивілізованих» народів при збереженні їхньої політичної й культурної самобутності мала широкі перспективи [42, арк. 10].

А. Кримський віднайшов такий приклад. 1903 р. ідея федеративного союзу держав знайшла нових речників на Європейському континенті, одним з яких був норвезький письменник Бйорнстьєрне Бйорнсон (1832–1910 рр.), що того ж року отримав Нобелівську премію з літератури. Його постать стала символом

норвезької самобутності й національного руху. Проте в 1903 р., коли відділення Норвегії від Швеції ставало дедалі реальнішим, Б. Бйорнсон виступив за примирення та поміркованість у відносинах. Він зайняв таку позицію під впливом німецької філософської думки, де питання федералізації було одним з найобговорюваніших у середовищі інтелектуалів. Для Б. Бйорнсона федеративний союз німецьких народів – грандіозна мрія, утілення якої здатне забезпечити «всесвітній мир» [42, арк. 39].

Ідея федералізму в уявленні А. Кримського була легальною формою демократизації держави, установлення «справедливих» відносин між центром і периферією. У цьому плані він використовував уже класичний для ідеологій українського національного руху приклад боротьби Ірландії за незалежність від Британської імперії [42, арк. 10 зв.]. А. Кримський бачив федералізацію способом творення нації коштом інших націй. Він погоджувався з британським мислителем Джоном Міллем (1806–1873 рр.), що політичні кордони повинні збігатися з національностями [42, арк. 19], які він, суперечачи сам собі, не пов'язував з етнічністю, а з громадянськими цінностями. Приймаючи позицію М. Драгоманова, А. Кримський розглядав федералізм одним зі способів протистояння імперіям, бюрократизації та централізмові влади [42, арк. 20]. Можна припустити, що він уважав федеративну державу найдемократичнішим утіленням національної держави. Тим самим ця візія А. Кримського ілюструє процес формування найживучішого дискурсу – націоналістичного федералізму. Ішлося про те, що федеративний устрій може існувати ex post, однак першість у суспільній самоорганізації завжди повинна мати національна держава. Звідси зрозуміла прихильність і симпатія А. Кримського до німецького федералізму, який одночасно був націоналістичний та імперський [548]. Він пропонував вибрати його як національну ідеологію на противагу «російському космополітизмові».

Отже, польські діячі виступали за надання національно-територіальної автономії Царству Польському, проте не знаходили порозуміння навіть з кадетами. Зрештою, ця ідея в їхньому сприйнятті була пов'язана з вимогою відновлення повного суверенітету для польських земель у складі Російської імперії, закріпленого рішенням Віденського конгресу та конституцією 1815 р. Єврейські сіоністи дотримувалися кадетських позицій. Ліві єврейські інтелектуали, здебільшого ідеологи Бунду, прийняли ідею австромарксистів про національно-персональну автономію, що передбачала особисту незалежність євреїв як суб'єктів місцевого та загальноімперського самоврядування. Українські діячі не проголошували радикальних вимог і не виходили за межі панівного конституційного дискурсу. Вони висували два погляди на автономію – національно-територіальна та національно-культурна, які формували спільний ідеологічний принцип для тодішнього українського руху. Окрім того, усі ці гасла хоча й мали виражений опозиційний зміст, проте не ставили під сумнів легітимність самодержавства. Із легкої руки М. Драгоманова більшість російських ліберальних і навіть правих діячів погоджувалися на надання «обласної» автономії. Після падіння самодержавства в 1917 р. ідея національної автономії дістає «друге дихання» серед українських та єврейських діячів, натомість поляки вже говоритимуть лише про незалежність.

4.3. Білоруська й литовська візії федералізму та автономії. Проекти «Великого князівства Литовського»

Після Січневого повстання 1863–1864 рр. російська імперська влада на терені колишнього ВКЛ розглядала польську еліту як серйозну загрозу політичній стабільності, литовський національний рух – засобом, щоб її ослабити, а білорусів – органічною частиною «триєдиного» російського народу

[620, с. 72]. Саме «віленське питання» стане основним у політичному дискурсі литовського та білоруського національних рухів.

На початку ХХ ст. на білоруських етнічних землях не було активного визвольного руху, розвиток національної свідомості населення йшов дуже повільно. Дослідники вважають, що це було пов'язане з особливостями самосвідомості білорусів, успішною політикою дискримінації й податливістю до асиміляції [210; 507; 587; 588]. Заангажований у «литовську справу» польський політик та інтелектуал Леон Василевський (1870–1936 рр.) писав, що білоруси «не витримують порівняння з державними народами, хоча певні особливості зближають їх із деякими», що вони не мають власних національних традицій [171, с. 390]. Однак це було спрощення. Як відомо, уже тоді діячі національного руху зверталися до двох концепцій походження білоруської державності. Прихильники першої вбачали її початки в Полоцькому князівстві, другої – у Великому князівстві Литовському (ВКЛ).

У той час білоруський соціалістичний рух дотримувався вимоги щодо перетворення Росії на федеративну демократичну республіку. Ця тенденція була характерна аж до початку Першої світової війни. Після розколу Білоруської революційної партії в листопаді 1903 р. брати Антон (1884–1942 рр.) та Іван (1881–1919 рр.) Луцкевичі створили Білоруську революційну громаду, яку в січні 1904 р. перейменовано на Білоруську соціалістичну громаду (БСГ) [217, с. 669-670; 508, с. 245]. А. Луцкевич згадував, що на міжпартійних з'їздах у 1905–1906 рр. висувалася ідея відбудови ВКЛ як спільної федерації. Білоруські діячі зверталися до концепції потрійного білорусько-литовсько-українського союзу на основі культурного зближення братніх народів – українського й білоруського [579, с. 97].

Спочатку БСГ мала розмиту національну програму, хоча й була вписана вимога створення незалежної демократичної республіки. Під час ІІ з'їзду до

партійної програми додали положення про федерацію та надання автономії для всього Північно-Західного краю з сеймом у Вільні у складі Російської республіки [508, с. 246]. Також цю ідею національно-територіальної автономії озвучив Гурток автономістів у Мінську [507, с. 33]. Природно, що оголошення цих постулатів викликало спротив у литовців і поляків. Перші розглядали Вільно як історичну столицю «етнографічної» Литви та центр регіональної автономії [90, с. 352; 420]. Сприйняття польськими політиками (соціалістами й націонал-демократами) національного питання в категоріях «історичних прав» спричинило до наростання суперечностей з білорусами. Практично всі польські партії виступали за долучення Гродненської та Мінської губерній до складу майбутньої Польщі, що, своєю чергою, білоруси оцінювали як «анексію західних земель» [508, с. 247]. Польський чинник відіграв головну роль у проголошенні БСГ постулату автономної Білоруської республіки у складі федеративної Росії. Тоді ж з'явилася основна дихотомія білоруської політичної програми – «між Литвою й Україною / Латвією», себто йшлося про «пошуки опори в сусідів – без Московщини» [579, с. 96]. Вона матиме вирішальний вплив на конструювання найрізноманітніших варіантів федерації, так само, як і сприйняття територіальних кордонів білоруської автономії. Брати А. та І. Луцкевичі прагматично сприймали крайову ідеологію, пропаганда якої могла сприяти залученню до білоруського національного руху сполонізованих і зросійщених білорусів. Саме на цьому ґрунті в них виникатимуть суперечки з лідерами «крайовців» [414, с. 212].

А. Луцкевич згадував, що розрахунок будувався на аргументах про спільну історичну державність із Литвою, економічні зв'язки та вихід до моря – у випадку з Латвією, тезі про третину етнографічного кордону – з Україною [579, с. 96]. Якщо до революції 1905–1907 рр. у білоруському русі з'явилася ідея відродження Великого князівства Литовського у формі федерації, то після – її

розширена версія вже із залученням українського чинника, тобто створення білорусько-литовсько-українського федеративного союзу [579, с. 97]. Литовський історик Едмундас Ґімжаускас, покликаючись на думку сучасника, литовського й російського філософа Володимира Станкевича (1884-1968 рр.), стверджує, що білоруська вимога автономії мала суто теоретичний характер, навіяний програмами інших політичних партій [507, с. 34]. Із цим твердженням можна сперечатися, адже політичні гасла, які озвучували представники національних рухів на теренах західних «окраїн» Російської імперії, мали одні витоки й подібну програму втілення. Натомість білоруський рух пропонував іншу візію націю, не як етнічної, а громадянської спільноти. У цьому полягала його відмінність від українського та литовського, а також певна схожість з єврейськими соціалістичним і сіоністським рухами. Крім того, білоруське бачення конструювання національного простору не мало прихованого експансіоністського характеру, якщо порівняти з іншими рухами.

У вересні 1915 р. Вільно зайняли німецькі війська, що, вочевидь, спонукало білоруських діячів знову звернутися до ідеї ВКЛ як федерації. Власне вона здобула найвиразніше осмислення під час засідань Білоруського народного комітету (БНК), який у той час створено у Вільні. До цієї організації ввійшли представники Білоруської соціал-демократичної робітничої групи, Віленського комітету Білоруської соціалістичної громади, Білоруського товариства допомоги постраждалим у війні та ін. На чолі комітету став А. Луцкевич, що відігравав вирішальну роль у його роботі та займав жорстку антицарську позицію [588, с. 16]. Восени він створив Білоруську соціал-демократичну робітничу партію. Можна стверджувати, що гасло про «політичну незалежність Білорусі та Литви» у формі ВКЛ спеціально висунули засновники цієї партії [508, с. 257]. У тому ж році постала Конфедерація ВКЛ, що репрезентувала демократичну течію «крайового» руху.

Якраз БНК став основним речником цієї ідеї та її переінакшеної версії – проекту білорусько-литовської федерації. Це була відповідь на активну діяльність литовських політиків, які звернулися до ідеї «Великої Литви», підтриманої верховним командуванням німецьких військ на Сході [507, с. 53]. Однак ідею білорусько-литовської федерації литовці відкинули, про що зазначав А. Луцкевич у рефераті про білорусько-литовські відносини [45].

19 грудня 1915 р. видано універсал Тимчасової ради Конфедерації ВКЛ на польській, білоруській, литовській мовах та на їдиші [428, с. 100]. Цей документ містив заклик до відродження ВКЛ на землях Литви й Білорусі, окупованих німцями [340, с. 159]. Уже 6 січня 1916 р. Головний національний комітет Литви схвалив «Постулати» та «Підстави Конституції самоврядного Великого князівства Литовського», які оголошували відродження монархії та автономії трьох етнографічних частин – Литви, Латвії, Білорусі [340, с. 159]. Ці пронімецькі акції реалізували литовські консерватори, переважно християнські демократи, та віленські радикали [340, с. 171].

У цьому контексті А. Луцкевич згадував, що у Вільні білоруси продовжували розвивати ідею державної незалежності в межах білорусько-литовської федерації [579, с. 97]. Особисто він повністю відкидав польський елемент у такій спілці. Польська культура на землях колишнього ВКЛ не розглядалася як «етнічна» реальність, яку треба було політизувати, а скоріше як «людська чеснота» [620, с. 80]. Власне таких політичних поглядів дотримувалися «крайовці», що вважали ВКЛ історичною основою будь-якого майбутнього державного союзу. У травні 1916 р. БНК зажадав від польських організацій прийняти такі вимоги: поляки мали зректися бачення «краю» як «провінції» Польщі, стати частиною всього громадянства «краю» та перестати проводити політику «ополячення» [46]. Взамін литовці й білоруси декларували визнання за поляками рівних прав. Себто вирішення національної проблеми ймовірного

проекту литовсько-білоруської федерації пов’язувалося з прийняттям поляками проекту громадянської нації «краю». Тоді ж ухвалено рішення про долучення до Тимчасової ради Конфедерації ВКЛ, яка прийняла платформу білорусько-литовської конфедерації [47].

Як відомо, до початку Першої світової війни білоруські представники «крайового» руху дотримувалися принципу федерації вільної Білорусі з вільними сусідами [579, с. 97]. Однак ця політична вимога не була спільною для всього білоруського руху. У Вільні від 1916 р. існував Союз незалежності й неподільності Білорусі, що не був пов’язаний з Луцкевичами. У грудні 1915 р. відбулися декілька білорусько-литовських зустрічей, на яких обговорювалося майбутнє окупованих німецькою армією теренів. А. Луцкевич згадував, що їхнім результатом стало рішення «сповістити світ щодо факту відновлення Великого князівства Литовського, яке існувало до унії з Польщею» [622, с. 231]. Принцип спільної литовсько-білоруської держави знову сформульовано в універсалі Конфедерації ВКЛ улітку 1915 р. [579, с. 98] Скільки відомо, литовські політики лівого крила жодного разу не підтримали ідеї єдиної державності на території давньої князівства [626, с. 140-141].

Із метою популяризації та посилення цього факту в лютому 1916 р. Конфедерація ВКЛ оголосила ухвалу «Громадяни!», яку підписали брати Луцкевичі, Вацлав Ластовський (1883–1938 рр.) і Домінік Семашко (1878–1932 рр.). Текст документа містив заклик до створення на окупованих німцями білоруських і литовських землях самостійного державного організму з гарантією прав усіх місцевих національностей. Ідея самостійного ВКЛ розглядалася в контексті політичних змін під впливом Першої світової війни [44]. Звісно, що прийняття такої відозви мало на меті поставити німецьку адміністрацію та військове командування перед доконаним фактом проголошення державності

ВКЛ. Із цієї ж причини містилася згадка про можливу участь ВКЛ у блоці Центральних держав.

У відповідь на активність литовських організацій та з приводу скликання з'їзду поневолених народів Росії в Лозанні А. Луцкевич звернувся до ідеї Балтійсько-Чорноморської конфедерації, до якої мали ввійти Литва, Білорусь, Латвія, Україна, Польща. Кожна з держав ставала самостійним суб'єктом як національна частина державного союзу. А. Луцкевич підготував реферат під назвою «Сполучені штати від Балтики до Чорного моря» [578; 580, с. 78-81] для презентації політичної позиції білорусько-литовської делегації в Лозанні. Цей форум отримав назву з'їзду поневолених народів Росії та відбувся 27 червня 1916 р. Питання участі в ньому обговорювалося на засіданні БНК, де В. Ластовському надали повноваження виступати від імені білорусів [48].

У своєму рефераті А. Луцкевич спробував обґрунтувати ідею «Сполучених штатів» від Балтійського до Чорного морів як можливий варіант перебудови Східної Європи. Основою його створення мали стати проголошені національні держави – за умови розпаду Російської імперії. Автор назвав білорусів державним народом ще з часів ВКЛ [580, с. 78]. А. Луцкевич наводив класичний набір аргументів, що були характерні для представників «неісторичних» націй. Передусім це факти про колоніальний гніт, що його зазнавали білорусів, про дискримінаційну політику проти білоруського селянства, російщення. А. Луцкевич переконував, що білоруський народ сформувався «завдяки» політиці переслідування й асиміляції з боку Російської імперії. Із цієї причини предметом історії була саме імперія, а нація сприймалася як пасивний об'єкт. У своїх працях і риториці білоруські інтелектуали розглядали «націю» як сутність історичного процесу, що лягло в основу ідеології національного руху.

Різні федеративні концепції А. Луцкевич розпочав аналізувати від 1905 р., коли було ухвалене рішення БРГ про «вільну Білорусь як демократичну

республіку, що перебуває у федеративному зв'язку із сусідами» [580, с. 79]. Щоб підсилити цю тезу в міжнародному вимірі, він використовував ідею ВКЛ, наголошуючи на тому, що це спільна держава білорусів і литовців. Поряд із цим А. Луцкевич не пояснював відмінностей між панівними національними проектами. З іншого боку, аналізуючи економічний аспект, він писав про важливість контактів з Латвією через можливість доступу до Балтійського моря, від чого залежить подальший розвиток Білорусі. Ідентичний погляд він представив щодо Чорного моря й України. Можна припустити, що його інтерпретація спиралася на ідею «крайової» державності, а не національної. А. Луцкевич розраховував на соціальне визволення поневолених народів лише після розпаду імперії. На цих теоретичних засад він конструював ідею «Сполучених штатів від Балтики до Чорного моря», де незалежна Білорусь буде у спілці з вільними сусідніми народами, а також із польським та єврейським населенням [580, с. 80-81]. У концепції А. Луцкевича не було Польщі, а її успішне втілення залежало лише від розпаду Російської імперії.

Литовський соціалістичний рух також висував ідею федералізму, що спочатку сприймалася як очевидна даність і загальна політична ціль. У 1896 р. на установчому з'їзді у Вільно створено Литовську соціал-демократичну партію (лит. Lietuvių Socijal-Demokratų Partija), яка у своїй програмі-мінімум постулювала «самостійну демократичну республіку, створену з Литви, Польщі та інших країн на засаді вільної федерації» [90, с. 272]. Розв'язання «єврейського питання», точніше інтересів єврейського пролетаріату, пов'язувалося саме зі створенням федеративної республіки [90, с. 277]. Литовські соціалісти бачили в її складі Польщу, Латвію, Білорусь та «Русь» (Україну), проект якої планували представити робітництву цих країн. Тобто вони мали сумнів, що цю ідею сприймуть українські й білоруські соціалісти. Подальший розвиток федеративний дискурс дістав у гаслі про «сейм у Вільні» [90, с. 343-344].

Погляд литовських діячів на автономію мав виразний антипольський характер, який спирався на тезу про неможливість для нової Литви мати будь-який державний зв'язок із Польщею. Ідея автономії Литви здобула новий імпульс у контексті І з'їзду земських діячів Росії, на якому ухвалено про розширення місцевого самоврядування в імперії, а також на теренах північно-західних губерній, де земств не було [368, с. 100]. Литовська демократична партія (лит. Lietuvių Demokratų Partija) в 1902–1903 рр. висувала гасло незалежності Литви, а в перехідний період – її автономії в етнографічних кордонах [368, с. 102]. Проте 1905 р. з ініціативи партії на «з'їзді литовців» оголошено про можливість перетворення Росії на федерацію, до якої приєднаються три самостійні країни: Польща, Литва, Білорусь з провінційними сеймами у Варшаві, Вільні та Мінську, а Україна мала становити окрему одиницю з сеймом у Києві [368, с. 112].

Іншу візію мало віленське середовище польсько-литовських автономістів[16], представники якого висували ідею конституційної автономії Литви. З ініціативи цієї організації у квітні та травні (за ст. ст.) 1905 р. відбулися два з'їзди, на якому розглядалося питання щодо вироблення спільного бачення автономії [90, с. 349]. На противагу цьому з ініціативи ЛДП у березні – квітні 1905 р. пройшли наради литовських демократів та соціал-демократів, де ухвалено відозву «Вимоги литовців». У документі зазначалося, що автономна Литва створює на засаді рівноправності федерацію з усіма народами та країнами нинішньої російської держави [368, с. 109]. Як бачимо, литовці виступали з постулатом етнографічної Литви, тоді як білоруси – історичної, яка мала об'єднати обидві країни й відірвати Білорусь від російського впливу [368, с. 349, 351]. Білоруси наполягали на тому, що Вільно варто долучити до білоруської частини. У питанні автономії саме «історичної» Литви білорусів підтримали

[16] Литовський історик Р. Мікнис припустив, що з литовського боку до віленських автономістів належали особи з середовища Литовської демократичної партії та часопису «Varpas» (див.: Miknys Rimantas. Wileńscy autonomiści i ich projekty autonomii politycznej Litwy w latach 1904–1905. – S. 103).

єврейські представники. У підсумку ухвалено компромісне рішення про автономію як Литви, так і Білорусі з сеймом у Вільні. Однак чітко виписаного стосунку Литви до Білорусі ця ухвала не містила. Поляки та євреї також виступали за литовську автономію в історичних кордонах [368, с. 111].

1905 р. під впливом російської революції відбулася трансформація уявлень литовських соціал-демократів щодо майбутньої федерації в націоналістичнішому напрямі. У новій програмі федеративне положення було виписане з таким формулюванням: «Литовська демократична республіка з сеймом у Вільно, об'єднана волею федерації з сусідніми країнами» [90, с. 366]. Відомо також про спробу заснувати в Москві литовський відділ Союзу автономістів-федералістів, яка, проте, зазнала невдачі [507, с. 54].

Окрім гасла федерації, литовські політики лівого та правого напрямів висували ідею автономії, що територіально охоплювала чотири губернії: Ковенську, Віленську, Гродненську, Сувалкську. Ця теза спиралася на уявлення про них у російському дискурсі як про «литовські» та на звичні просторові категорії, а не лінгвістичні або етнографічні аргументи [626, с. 141]. У більшості документів об'єднання партій ішлося про набагато меншу територію [626, с. 142]. 22 квітня (4 травня) 1905 р. на так званому з'їзді народів Литви не досягнуто спільного рішення щодо литовської автономії. Однак 21–22 листопада того ж року на «великому сеймі» у Вільні, де зібралися представники литовських гмін і практично всіх політичних організацій, ухвалили гасло автономії «етнографічної» Литви з Вільна та «прилеглими районами». Автономія мала базуватися не тільки на націоналістичних засадах, але й демократичних і громадянських, тобто всі громадяни мали однакові політичні та національні права [80, с. 95]. Відтоді ідея «етнографічної» автономії ввійшла до програм усіх литовських партій як основний національний постулат. 2 (15) листопада 1905 р. з'явилася відозва про «історичні права литовського народу», що її праві політики

на чолі з Йонасом Басанавічюсом (1851–1927 рр.) надіслали прем'єр-міністрові Росії С. Вітте.

Інше бачення федералізму мали інтелектуали, яких складно зарахувати до литовського, білоруського або польського руху. Це були речники ідеї відродження спільного політичного простору – ВКЛ як багатонаціональної держави. Цей потужний політичний табір називали «крайовим рухом» [див. докл. 618]. Його представники були переконані, що всі «корінні жителі давнього Великого князівства Литовського», незалежно від етнічного походження, – «громадяни Краю» та «належать до однієї нації» [617, с. 63]. «Крайовість» мала опертя в історичній пам'яті про ВКЛ, а також в особливій «крайовій» тожсамості. У політичному сенсі це був табір річпосполитських / польських литовців. У середовищі крайового руху існували дві основні течії: демократична й консервативна. До першої належали литовський адвокат Тадас Врублевскіс (Тадеуш Врублевський; 1857–1925 рр.) [300; 627] та польський історик і правник Міхал Ремер (1880–1945 рр.) [414].

Найкраще ідеологічну позицію крайовців висвітлив М. Ремер, який писав, що у «сфері крайового громадянства», наші батьківщини – Литва й Білорусь, тоді як у культурно-національній сфері «ми сини польської нації» [168]. На противагу литовським політикам, крайовці відстоювали ідею литовсько-білоруської автономії. Впливовий польський публіцист Людвік Абрамович (1879–1939 рр.) наголошував на важливості відновлення «крайового» простору на підставі історичної спільності й минулого [160]. Замість литовської концепції «етнографічної» Литви, крайовці відстоювали концепцію «поділів» ВКЛ, себто йшлося про свого роду кантональну систему. М. Ремер наголошував на важливості автономістської ідеї для майбутнього «краю», Литви й Білорусі [170]. Після революції 1905–1907 рр. польські політичні кола виступили головними противниками цієї ідеї, що пояснювалося можливим відділенням білорусько-

литовських земель від «уявленого» Польського королівства в майбутньому [288, с. 48].

Заради того, щоб зняти ідеологічні спекуляції на тему політичного поділу народів колишнього ВКЛ, Т. Врублевскіс розмірковував над ідеєю культурно-персональної автономії [100]. Литовський діяч був прихильник забезпечення рівних прав для всіх мешканців. Він приймав популярний дискурс про автономію, що набув тоді поширення серед національних рухів на «західних окраїнах» Російської імперії. Однак його візія кардинально відрізнялася від того, що пропонували представники інших народів. Т. Врублевскіс сприймав націю як організм, створюваний культурою, а не державою, що збігалося з поглядами австромарксистів [421, с. 102]. Як відомо, 1905 р. Т. Врублевскіс став одним з ініціаторів діяльності віленських автономістів [368, с. 107]. Федеративну ідею він намагався доповнити концептом широкої персональної автономії, яка мала забезпечити рівні права мешканцям давнього ВКЛ і стримати можливості асиміляції поляками. На його думку, вся культурна діяльність у майбутньому перейде від держави до національних союзів [421, с. 104].

У квітні 1906 р. під час виборів до Державної думи Т. Врублевскіс у листі до мешканців Вільна заявляв: «… вважаю себе за громадянина Литви, тому вихід під час розв'язання політичних і суспільних проблем убачаю в інтересі всіх корінних жителів нашого краю, поляків, литовців, білорусів та євреїв» [172]. На цій засаді він означував себе як «громадянин Литви і прихильник широкого самоврядування литовсько-білоруських земель та автономії Царства Польського» [172]. Його візія культурно-національної автономії опиралася на тезу, що форма вирішення проблеми національної організації – злиття нації й держави, однак пропонувалася реалістичніша модель місцевого плебісциту [99]. Власне під впливом цієї ідеї Т. Врублевскіс висловить тезу про федеративний союз між Балтійським і Чорним морями.

У вересні 1914 р. з'явилися перші спроби обґрунтувати ідею литовсько-польської федерації, де «історична» Литва повинна мати свою державність. Якраз на спільних зустрічах литовських діячів з невеликою групою білоруських активістів запропоновано ідею незалежності Литви [89, с. 118-119], пов'язаної державним зв'язком з відновленою Польщею. У середовищі литовської інтелігенції було дві візії майбутнього Литви: проросійська й національно-державна автономія [89, с. 118-119].

Наступ німецької армії влітку 1915 р. сприяв посиленню федеративного дискурсу та ідеї про звільнення «поневолених» народів від російського панування. Польські політики пов'язували з розпадом імперії Романових широкі можливості для інтеграційних процесів підросійських народів. Ця візія спиралася на аргумент про відновлення «історичних прав» і міф антемурале. Депутат IV Державної думи Міхал Лемпіцький (1856–1930 рр.) звернувся до ідеї Балто-Чорноморської федерації, до якої мали ввійти поляки, литовці, «русини» (українці), білоруси, естонці, латиші та фіни [288, с. 153; 346]. Схожу ідею обґрунтовував ініціатор Ліги польської державності[17] Юзеф Домбровський (1876–1926 рр.), який відзначав важливість федеративної спілки між Польщею, ВКЛ і Курляндією, що мали створити антиросійський блок держав за участю скандинавських, балтійських держав та Угорщини [288, с. 153]. Утім в їхньому сприйнятті це був лише один з варіантів майбутнього Східної Європи. Іншим стала концепція тріалізму, себто орієнтація на Габсбурзьку монархію.

У литовському випадку йшлося про звернення до яґеллонської ідеї як парадигми майбутньої федерації, що була «найімовірніша перед наближенням європейської катастрофи» [80, с. 88]. М. Ремер доволі скептично оцінював незалежність Литви, яку в межах такої федерації поглине Польща. 27 січня

[17] Ліга польської державності (пол. Liga Państwowości Polskiej) – політична організація консервативного та проавстрійського спрямування, створена в березні 1915 р. на теренах Царства Польського.

1915 р. він виступив на зібранні польських і литовських соціал-демократів та демократів, де підважив можливість реституції яґеллонської унії, закликавши до створення незалежної федерації, «нової Австрії західних народів, звільнених з-під скіпетра російської державності» [89, с. 234]. Утім М. Ремер вдало відзначив, що для литовців федерація може бути лише інструментом практичного досягнення незалежності [89, с. 234]. Усталене переконання про належність Польщі й Литви до західної цивілізації, а також покликання на австрійський досвід було відображенням антиколоніального складника тодішнього федеративного дискурсу «крайовців». М. Ремер уважав, що в перспективі польсько-литовська федерація може бути розширена завдяки приєднанню Білорусі, Латвії та України, що розширило б її кордони від Балтійського до Чорного моря [89, с. 246]. Хоча, у цьому випадку, не йшлося про економічні вигоди для такого союзу, а скоріше про модель збереження внутрішньої рівноправності.

У серпні 1915 р. М. Ремер надіслав до краківського Головного національного комітету меморіал, в якому представив проект політичного устрою на землях колишнього ВКЛ. Він зазначав, що лише створення федерації сприятиме відновленню «історичних прав» литовців і білорусів. Власне, у грудні 1914 р. остаточно була схвалена візія федерації Литви й Польщі у спільній боротьбі за незалежність [80, с. 89]. Очевидно, що литовський політик мав на увазі конфедерацію, адже передбачав об’єднання суверенних держав.

Навесні 1916 р. М. Ремер переглянув сутність федеративної Речі Посполитої, що відроджується як ідея яґеллонської унії та вільного союзу, а не як гасло «етнографічних» країв [91, с. 4]. Це була реакція на «акцію» Тимчасової ради конфедерації ВКЛ у 1915 р. В одній зі своїх статей він заманіфестував ідею федеративної Речі Посполитої. На його думку, під час створення її давнього прообразу виникли федеративні та волелюбні зародки, що були спрямовані лише

на захист і спільне співжиття, а не якусь експансію [169, с. 78]. Річ Посполита була «блоком польського, руського та литовсько-латиського народів», у «системі Центральної Європи землі від Балтики до боліт Волинського Полісся з Польщею» мають «виконувати завдання оборони Європи на сході» [169, с. 78-79]. У цьому місці М. Ремер звертався до міфу антемурале, що найкраще пасував як «історичний аргумент» федералізму. Для цієї інтелектуальної аберації польські інтелектуали та політики вибудовуватимуть загальну концепцію переоблаштування Східної Європи, а по суті, легітимізовуватимуть відновлення «історичних прав» Речі Посполитої. У цій площині йшла боротьба за національний простір з литовським і білоруським національними рухами. Власне, федералізм тому й був утілений в історії Речі Посполитої – «останнього плацдарму» західної культури та латинсько-християнської цивілізації [169, с. 79]. Білоруси та українці – це «перший ключ, яким Москва відчиняє собі дорогу експансії на Захід», тому Росія все робить для їх асиміляції [169, с. 80]. М. Ремер закликав до всілякої підтримки Білорусі та білоруського руху заради звільнення їх від російського впливу. Адже тільки тоді можна говорити про вільний розвиток на теренах давньої Речі Посполитої.

У щоденнику М. Ремер писав, що в липні 1916 р. розробив проект устрою на землях ВКЛ, який призначався для Центрального національного комітету у Варшаві[18]. Він уже дотримувався позиції щодо можливості поділу білорусько-литовських теренів. Очевидно, що Ремерове звернення до «литовського питання» в широкому сенсі було пов’язане з посиленням анексійної риторики в середовищі німецьких політичних і громадських кіл щодо «етнографічної» Литви й Курляндії [167, с. 32].

[18] Центральний національний комітет (пол. Centralny Komitet Narodowy) – об’єднання польських партій та організацій незалежницького напряму, створене 18 грудня 1915 р.

Отже, білоруські та литовські політики й інтелектуали сприймали автономістську ідею в тогочасному публічному дискурсі в Російській імперії. Вони не висували гасел національної автономії у вузькому значенні, переважно йшлося про такий статус для «етнографічної» Литви в розумінні литовського табору, та «історичної» Литви з Вільном у трактуванні білоруських діячів. «Крайовці», так само як і білоруси, обґрунтовували найрізноманітніші проекти відбудови ВКЛ. Однак перші відстоювали позиції щодо створення федерації Речі Посполитої, де «історична» Литва з Вільном буде однією з її основ. Приймаючи концепт австромарксистів, Т. Врублевскіс розмірковував над суттю національно-персональної автономії. Другі, навпаки, репрезентували звуженіший погляд, пропонуючи ідею литовсько-білоруської федерації. Під час Першої світової війни цей суто «білоруський» дискурс доповнено можливістю залучення України або Латвії до майбутньої федеративної конструкції.

4.4. Мінливості академічного дискурсу: дуалістична концепція федералізму й теорія союзної держави

Перші системні наукові дослідження федералізму в Російській імперії з'явилися на початку XX ст., що викликано низкою причин, пов'язаних як з академічним, так і політичним життям. По-перше, це наростання загальноросійської суспільно-політичної дискусії про можливості перебудови імперії. По-друге, події російської революції 1905–1907 рр. та оголошення маніфесту про вдосконалення державного порядку від 17 (30) жовтня 1905 р. По-третє, це вибори до І Державної думи в лютому – березні 1906 р. По-четверте, посилення впливу ліберальних партій, ліберального руху на діяльність тодішнього уряду. І наостанок, неабияке загострення «польського питання» та активізація національних рухів на західних «окраїнах» імперії.

Усе це стимулювало появу широкого інтересу до західноєвропейських державно-правових концепцій, що сприймалися як успішна практика втілення федеративного ладу. Ця тенденція була характерна для розвитку російського конституційного права у другій половині XIX ст., коли з'явилися перші студії федеративної теорії в європейському та російському вимірах, що визначався впливом німецької та британської правових традицій [485, с. 33-34; 612, с. 134-138; 644, с. 256-257]. Тоді в російській академічній науці домінувало окреслення «складна держава» (рос. «сложное государство»), себто йшлося про встановлення спільного державного зв'язку між кількома державами. Наприклад, основоположник російського конституційного права Борис Чичерін (1828–1904 рр.) відзначав, що, починаючи від Ж.-Ж. Руссо, домінувало ідеалістичне сприйняття федеративного устрою, який «поєднує в собі вигоди великих і малих держав: легкість самоуправління з обширом інтересів та зовнішньою могутністю» [644, с. 258-259].

Наприкінці XIX ст. більшість російських конституціоналістів ще намагалася визначити спільне й відмінне між федерацією та конфедерацією, котрі імпліцитно прибирали означення як «союзна держава» та «союз держав». Виникла ціла течія юридично-політичної думки, яка займалася природою влади, а по суті, обґрунтовувала можливості співіснування принципу «божественного права» й доктрини народного суверенітету. Цю проблему, на прикладі кайзерівської Німеччини, спробував розв'язати впливовий правник Олександр Градовський (1841–1889 рр.). На його переконання, якщо федерація – союзна держава, то втілення федеративного устрою автоматично приводить до децентралізації влади, тим самим розширюючи практичні кордони суверенітету [див. 511]. Власне на цій підставі він поставив під сумнів поширену думку про федеративний характер Німецької імперії. Тому основне питання вивчення

федералізму стосувалося його зовнішньої та внутрішньої природи, тобто якою мірою він відповідає універсальним принципам права.

Теоретичні напрацювання російських конституціоналістів стали методологічним опертям для нового прочитання теорії федералізму, ідеї автономії й сутності імперії на початку ХХ ст. Тоді ж у Росії склалася така тенденція, коли федералізм одночасно став гаслом політичної боротьби та об'єктом наукових студіювань. Якщо в першому випадку була характерна епігонська й ідеологічна інструменталізація, то в другому – з'явилися кілька наукових робіт, в яких теорія федералізму висвітлювалася в контексті найновіших правових і філософських напрямів. У цьому параграфі нас цікавитиме саме другий випадок, коли відбулося формування федеративного дискурсу, що впливав на появу різноманітних проектів можливої перебудови Росії. Тобто з'явлення такого дискурсу стало аргументом деконструкції позитивної сутності монархії як такої. Однак, поряд із цим, ніхто з тодішніх академічних учених не ставив під сумнів імперський порядок, у своїй більшості стаючи речниками лоялістської програми, що передбачала трансформацію імперії чи то у федерацію, чи то республіку, але під владою російського монарха [613, с. 4-5]. Власне це викликало широке зацікавлення з боку ліберальних кіл, що продовжували використовувати федеративний аргумент задля вироблення цілей політичної боротьби, які, на їхнє переконання, можуть призвести до вдосконалення самодержавства. Такими силами були як монархісти й кадети, так і більшовики.

Проте все це мало хвилювало Олександра Ященка (1877–1934 рр.), що 1907 р. повернувся з дворічного закордонного відрядження. Перебування в Європі було успішне, уже в грудні 1908 р. він захистив у Москві магістерську дисертацію [654] й почав працювати приват-доцентом в університеті. Згодом молодий доцент перевівся до Імператорського Юр'ївського університету, де

працював на кафедрі енциклопедії та філософії права. Цей навчальний заклад мав славу найліберальнішого в імперії, де здобували фах переважно «інородці» (євреї, балтійські німці, поляки).

В Юр'єві О. Ященко продовжив свої студії над федералізмом. Його цікавила деконструкція панівного дискурсу про федералізм як теорію союзної держави. Власне цій проблематиці він присвятив докторську дисертацію, захищену 1913 р. в Юр'ївському університеті [656]. Проте науковий вплив цієї праці не був достатньо значний, хоча діячі ліберальних кіл повсякчас покликалися на неї. Під час Першої світової війни й до революції 1917 р. О. Ященко заангажувався до політичної публіцистики, активно співпрацював із журналами «Проблемы Великой России», «Народоправство». Найкращим відображенням політичних поглядів О. Ященка, які він повсякчас намагався сумістити з науковою діяльністю, стала його доповідь на Всесвітньому конгресі рас у Лондоні 1911 р. Він прагнув науково обґрунтувати значущість концепції провіденційної місії Росії у світі, якій нібито відводиться особлива роль «примирителя, утілювача вищого синтезу» [655, с. 12].

На переконання О. Ященка, завдання теорії федералізму полягало в тому, щоб «знайти для політичного життя суспільства врівноваженість відцентрових і доцентрових суспільних сил», а «відмітну ознаку федеративних поєднань можна шукати тільки у способі утворення суверенної влади» [656, с. 264]. Осмислюючи подвійність суверенітету, О. Ященко прийшов до дуалістичної концепції федералізму. Він критикував теорію подільності суверенітету, яка змішує суверенітет із владою, що належить окремим державним органам [656, с. 277].

Методологічну основу дослідження О. Ященка становили погляди німецьких учених, представників правового позитивізму Пауля Лябанда (1838–1918 рр.) й Ґ. Єллінека, які вивчали природу суверенітету та держави як такої [328; 522; 523]. О. Ященко критикував унітарну теорію, яку вони репрезентували

[656, с. 288-294]. Відомо, що перший розглядав державу як суб'єкт прав і волі, другий був основоположник концепції необмеженого суверенітету. Ці два підходи лежали в основі так званої централістичної (унітарної) теорії федералізму, відповідно до якої на всій території федеративної держави існує лише спільний та єдиний суверенітет [523, с. 354-364]. Землі, країни, що стали частинами федерації або були приєднані до імперії, повинні повністю передати свій суверенітет у центр, мають певний обсяг локальної влади. Власне тому Ґ. Єллінек уважав, що «федеральна влада, покликана до керування справами союзу, не є державна влада» [523, с. 564]. П. Лябанд був ще відкритіший: союзна держава – це суверенна держава, в якій державна влада належить усій сукупності її членів-держав [328, с. 56].

Цю унітарну, так само як і сепаративну, теорію О. Ященко критикував за неспроможність виявити природу федеративних взаємовідносин між центром і периферією, коли підкреслювалося особливе державне становище членів федерації (штатів). Ближчою до істини О. Ященко вважав класичну теорію поділу суверенітету та унітарну теорію «участі», викладену в працях швейцарця Ежена Бореля (1835–1892 рр.) і француза Луї Лефюра (1870–1940 рр.) [див. 341]. Обидва доводили, що держави-члени сприяють формуванню федерального суверенітету, а тому федеративна держава – «корпорація» держав [656, с. 294].

У питанні подвійної природи суверенітету О. Ященко звертався до праць німецького правника Макса Зайделя (1846–1901 рр.), який доводив неможливість пропорційного поділу компетенцій та конфліктність такого явища. Ще 1872 р. М. Зайдель стверджував, що новостворена Німецька імперія – конституційною унія суверенних князівств, позбавлених права виходу з її складу. Власне таке потрактування було цікаве О. Ященкові, що вбачав певні правові аналогії в існуванні європейських імперій. Він критикував М. Зайделя за ототожнення

федеративної держави й конфедерації держав, в якій кожен «штат» залишається суверенним [656, с. 283].

Робоча гіпотеза О. Ященка звучала так: юридична природа федеративних зв'язків повинна бути конструйована точно відповідно до поняття політичної влади та суверенітету [656, с. 300]. Тому всякий політичний союз може бути побудований на трьох моделях. Перша ґрунтована на поліархічній основі, що допускає існування кількох суверенних влад. Друга – на засаді «єдиновладдя, тобто допускати існування однієї суверенної влади» (у цьому випадку йдеться про унітарну державу). І, нарешті, третя – на дуалістичному ґрунті, коли можливе особливо складне утворення суверенної влади (федеративна держава) [656, с. 300-301]. Тобто у внутрішній побудові конфедерація держав, федерація та унітарна держава – правовідношення, а не лише юридичні особи, як уважали Ґ. Єллінек і П. Лябанд. О. Ященко прямо критикував погляд «одна нація – одна держава», тим самим ставлячи під сумнів доктрину народного суверенітету. Якщо конфедерація держав – міжнародно-правова спілка, де паралельно існують кілька суверенних влад, то федерація – це державно-правове об'єднання, що має лише одну суверенну владу, яка утворюється особливим способом [656, с. 320]. Цікаво, що на цій підставі російський правник відносив персональну унію до різновиду конфедерації, а реальну – до федеративної держави.

Тобто для О. Ященка федералізм ставав інструментом легітимізації влади монарха в нових умовах посилення національних рухів. Він класифікував федералізм нового часу за цивілізаційним критерієм, виділяючи латинський, англосаксонський, німецький та слов'янський. Очевидно, тому його твердження, що федералізм – політичний засіб національного та інтернаціонального об'єднання [656, с. 397], мало б підтвердити обґрунтованість такого поділу. За умов, коли єдиний, але політично роз'єднаний народ або кілька політично незалежних, але близьких народів прагнуть політичного об'єднання, федералізм

– зручний перехідний компроміс між попереднім роз'єднанням та новою бажаною єдністю [656, с. 397]. Така інтерпретація вже тоді ставала підставою для конструювання ідеологічних утопій. Вона скорше великий ґандж, адже суперечить універсальним принципам федералізму, що стираються або видозмінюються в умовах наростання націєтворення. Зрештою, визнаючи, що федералізм не можна ділити за будь-якими національними й расовими критеріями, фахівець відзначив зародження нової його особливості, коли, замість попередніх конфедеративних форм у XIX ст., з'являється стабільний єдинодержавний федералізм.

Дослідження О. Ященка впливали на розвиток ліберального федеративного дискурсу, а також детермінували зміну ставлення правих сил до проблеми надання автономії Фінляндії та польським землям під час Першої світової війни. Хоча більшість тодішніх ідеологічних речників федералізму прагнули показати свою інтелектуальну самостійність у цьому питанні, однак, видається, що це було неприховане епігонство. Петербурзький правник прямо писав про неможливість впровадження федеративного ладу в тодішній Росії. Проте, як відомо, опозиційні ліберальні діячі та революційні кола сприймали федералізм по-іншому. О. Ященко навів два основні аргументи: по-перший, федеративна форма побудована на згоді, договорі й обопільних поступках, тому беззаперечною засадою його повного функціонування стає дотримання «виняткового духу законності»; по-друге, «у Росії федералізм мислиться лише як роздроблення єдиної суверенної влади, тому він має бути засудженим» [656, с. 786-787]. Якщо в Австрії, де немає безумовного панівного центру та імперської національності, федералізм і національна децентралізація може мати сенс, то Росія – «країна з переважним, таким, що становить величезну більшість, російським населенням і незначною інородницькою меншістю» [656, с. 788].

О. Ященко вважав, що однією з альтернатив федералізму в Росії може бути широке самоврядування. По суті, він ретранслював панівний дискурс кадетів, які, приймаючи постулат трансформації політичної системи, усе ж закликали до збереження цілісності монархії. Виходячи з цього, правник розглядав федералізм як універсальну правову теорію. Тобто О. Ященко наголошував, що під час аналізу федеративних проектів та ідей варто дотримуватися принципів права, а не ідеологічної кон'юнктури, політичного інтересу та «крайнього провінціалізму» [654].

Політичні та наукові погляди О. Ященка не зазнали істотної еволюції навіть після революції 1917 р. Тоді він запропонував своє бачення того, чи може Росія бути федеративною республікою [653]. Важливе інше його застереження про те, що в тодішньому суспільстві й серед «осіб знаючих та освічених» про федеративний устрій склалися дуже «викривлені уявлення» [653, с. 3]. У цьому він, як найбільший російський спеціаліст з історії та теорії федералізму, мав цілковиту рацію.

Як і багато інших, О. Ященко намагався віднайти своє місце після встановлення більшовицького режиму. Восени 1919 р., з огляду на свою компетенцію з міжнародного права, він став членом радянської делегації до Берліна, однак повернутися на батьківщину відмовився. Згодом він залучився до еміграційної роботи, був редактором кількох часописів. Із 1924 р. працював завідувачем кафедри міжнародного права, професором Каунаського університету в Литві. Його погляди на федералізм мали вплив серед російських кіл до середини 1930-х рр.

Теорія дуального федералізму О. Ященка приваблювала твердженням про неприпустимість поділу суверенітету в «складних державах», при цьому допускаючи розділення державної влади загалом. Цю інтерпретаційну парадигму, що мала опертя в німецькій юриспруденції, намагався підважити

сучасник О. Ященка – Олександр Жилін (1880 – не раніше 1949 рр.), який на початку ХХ ст. працював над дослідженням про концепції союзної держави. Біографія і творчість цього фахівця досі залишаються малознаними серед істориків. Відомо, що він походив із дворянського роду, здобув добру освіту. Із 1905 р. почав працювати приват-доцентом київського Університету св. Володимира, а в 1907 і 1909 рр. перебував у закордонних відрядженнях в Європі, слухав лекції в університетах Берліна, Гайдельберга, Бордо й Парижа.

1909 р. О. Жилін здобув ступінь магістра, представивши оригінальне дослідження [526], в якому доводив, що повна відповідальність міністрів можлива лише в конституційній держави. Ішлося про забезпечення децентралізму через розширення публічної влади. О. Жилін остерігав щодо бюрократизації, яка викликана ситуацією перекладення та «розмивання» відповідальності. Усі конституції проголошують безвідповідальність монарха, який несе тільки моральну відповідальність [526, с. 3]. Міністерська відповідальність, навпаки, залежить від реальної влади. Фахівець оперував поняттям «конституційна держава», що стало ключовим для його візії федералізму і «складних держав».

У лютому 1910 р. О. Жилін обійняв посаду екстраординарного професора з права. Власне на київський період його діяльності припав апогей студій над федералізмом. 1913 р. він захистив у Києві докторську дисертацію «Теорія союзної держави», після чого отримав професорську посаду в Санкт-Петербурзькому університеті. Проте незадовго після революції він повернеться в альма-матер.

Актуальність свого найважливішого дослідження – «Теорії союзної держави» – О. Жилін пояснював дискусіями про майбутній державний устрій, які відбувалися в 1904–1907 рр. у середовищі ліберального, соціалістичного, національного рухів. Студіювання цієї проблеми, з одного боку, відповідало

тодішній тенденції зростання громадського та наукового інтересу до федералізму й автономії, а з другого – давався взнаки брак емпіричної бази та азючий присмак «ліберального замовлення». Це вплинуло на текст праці, в якій оприявнено чимало наукових антитез стосовно понять «федерація», «союзна держава» та ін. Уже у вступі О. Жилін намагався актуалізувати своє дослідження питаннями федералізму та децентралізації, різноманітними проектами широкого самоврядування й автономії, що визначали розвиток політичного дискурсу після революції 1905–1907 рр.

Методологічно О. Жилін орієнтувався на централістичну теорію федералізму Ґ. Єллінека, концепцію Л. Дюгі (1859–1928 рр.) та дослідження російського права Бориса Нольде (1876–1948 рр.) [525]. У статті «Нові напрямки французької юриспруденції» О. Жилін критикував Л. Дюгі за пропозицію відмовитися від поняття «суб'єктивне право» та замінити його на категорію «соціальний обов'язок» [525]. Його праця була суто історіографічна, в якій він проаналізував появу та розвиток ідеї союзної держави в західній правовій і філософській думці, починаючи від А. де Токвіля й закінчуючи Ґ. Єллінеком. Окреме місце займало питання означення суверенітету, його стосунок до державної влади та існування держави загалом. Можна окреслити дослідницьку стратегію явища союзної держави як виду «федерації держав» [527, с. 263].

О. Жилін прагнув довести можливості сприйняття федералізму не лише як певної ідеалістичної та утопічної парадигми у випадку Східної Європи, а й навпаки – реалістичної програми трансформації державного устрою. Тому він намагався з'ясувати рівні влади в імперіях [527, с. 268]. Ішлося про характер примусу в межах єдиної держави задля розподілу компетенції. Якщо держави можна поділити на «органічні» та «неорганічні», то, відповідно, вдасться з'ясувати основу зв'язку – принцип панування або засаду рівності. Ця теза була скорше даниною неокантіанству, аніж науковому аналізу. Власне, таким був

ідеологічний вимір федералізму, а союзна держава – його іманентна частина. Під час творення федерації її трактували як «перехідну стадію від союзу держав до унітарної держави, потворне тимчасове утворення, а тому й відмовлялися займатися їхньою природою» [527, с. 318].

Зрештою О. Жилін дійшов парадоксальних висновків. Він розглядав тодішню Росію як приклад союзної держави, тобто визначав її монархічною федерацію. Остання була вдалим прикриттям авторитаризму, адже коріння федералізму в європейській інтелектуальній думці пов'язувалося з демократичними й гуманістичними принципами. О. Жилін натякав, що перетворення Росії на союзну державу буде фатальне, адже не існує єдиної нації [527, с. 352].

На підставі цієї аберації О. Жилін одним із перших у тодішній російській юриспруденції виступив за осучаснення трактування імперії Романових як сучасної союзної держави, що має багато спільного з Німецькою імперією, де відсутній суверенітет в її членів. Ішлося про виразну підміну понять, яка мала чітко окреслену політичну мету. Поява дискурсу про союзну державу в російській юриспруденції в умовах столипінських реформ свідчила про спроби віднайдення нової мови політичної риторики щодо конституційної перебудови країни.

Як відомо, у другій половині XIX ст. в російській правовій науці сформувалася традиція пов'язаності між децентралізацією та ідеєю місцевого самоврядування, яка за певних умов може трансформуватися в автономію [641, с. 118]. Федерація, навпаки, мала інше трактування, адже не була результатом децентралізації, а поставала як об'єднання кількох держав у союз задля спільних цілей [641, с. 119]. Розвиток федеративного дискурсу в працях О. Ященка та О. Жиліна якнайкраще підтверджує тривалість цієї традиції. Якщо теорія дуального федералізму першого демонструвала можливості зміни академічного

дискурсу, то другий, навпаки, звузив рамки трактувань федеративних ідей до чітко визначених шаблонів, що мали коріння в німецькій чи французькій юриспруденції [див. 528]. Якщо О. Ященко дотримувався анархістського трактування федералізму, то О. Жилін доводив успішність правової держави. Однак обидва намагалися вписати федералізм до конституційного паралелізму, тобто розриву між формальною й реальною конституцією, що визначала зміст авторитарної системи [585, с. 438]. Їхній науковий інтерес до федералізму стосувався політичних цілей лібералів: тема варта обговорення за умови пропаганди революційних змін. Доля ліберального російського федералізму була подібна до перипетій життя й діяльності її останніх представників. Вона пішла в небуття.

Із початком Першої світової війни федералізм у Росії уже ніхто системно не досліджував, а після революції 1917 р. сталося інше: різноманітні федеративні проекти, які скорше ставали ідеологічними утопіями, намагалися втілити як революціонери, так і авантюристи з мрійниками. Однак авантюра щодо академічного федералізму відбулася, коли більшовики почали реалізовувати власний проект федеративної наддержави, що вже від початку спотворював засадничі положення федералізму.

РОЗДІЛ 5.

У ПОШУКАХ «НОВОЇ ЄВРОПИ»: ФЕДЕРАЛІЗМ, ІСТОРИЧНІ ПРАВА ТА ЕТНОГРАФІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ

Побутує кліше, що 1914 р. наближався кінець європейської історії. Саме тоді з'явилися есхатологічні твори про «присмерк Європи» [див. 273]. Американський історик Артур Герман зазначив, що «культурний песимізм є відображенням уявлень про історичний песимізм, тоді як ідея занепаду є перевернутим образом ідеї прогресу» [273, с. 444]. Йшлося про цивілізаційний прогрес, який мав бути втілений революційними змінами. Як відомо, теорії про кризу цивілізації набирали популярності під час війни, що стало однією з причин поширення тоталітарних ідеологій [252]. Ще 1917 р. італійський філософ Бенедетто Кроче (1866–1952 рр.) закликав спертися на абсолютний історизм, критикуючи прагнення змальовувати нібито «історичну правду». Власне тому для нього історія – більше, аніж проста сукупність події, рушійною силою людських дій виступають ідеї, а творцями історії – інтелектуальні еліти [565, с. 104]. Як відомо, інший погляд мали на історію представники тоталітарних режимів Європи, які повсякчас девальвували ідею свободи.

Однак «протверезіння» тодішніх інтелектуалів настало лише наприкінці 1920-х рр. Після встановлення фашистського режиму в Італії Б. Кроче у своїй «Історії Європи в XIX ст.» висловив нелюбов до націоналізму та політичного радикалізму, які, на його переконання, позбавляли народи майбутнього. Однак магія твору Б. Кроче в тому, що історія Європи – це історія пасивної та постійної революції, яка найсильніше визріла в умовах імперського порядку [див. 230].

Тим самим він пропонував поглянути на революцію як на відображення боротьби за свободу, а не лише предмет політичної риторики й боротьби.

Німецький історик Йорн Леонгард висловив тезу, що завершення Першої світової війни сприяло появі обумовленої наративної історіографії щодо неминучого кінця традиційних та автократичних монархій в Європі. Цей процес, на його переконання, розпочався ще до 1914 р., коли багатоетнічні імперії видавалися анахронічними політичними режимами, які можуть вижити тільки завдяки силовому придушенню національних рухів та етнічних груп [334, с. 630]. Й. Леонгард не деконструював тодішню антиколоніальну риторику національних діячів, а, навпаки, її прийняв. Андреас Каппелер зауважив, що до Першої світової війни й після 1905 р. в Австро-Угорщині та Росії відбувся зворотний процес, що характеризувався намаганнями врахувати національні запити, пом'якшенням асиміляційної політики та спробами модернізації [535, с. 35]. Виникнення наративної історіографії сталося передовсім завдяки політичним та ідеологічними спробам вдосконалити імперію, що не мали на меті зруйнувати її.

Велика війна зруйнувала уявлення про вічність імперій, тому процес «націоналізації імперії» (англ. nationalizing empires) [374] після 1914 р. набув іншої форми. Від 1918 р. національні діячі з країн Центрально-Східної Європи виходили з принципу «імперіалізації націй» (англ. impirealizing nations), риторично приймали формулу федералізації, при цьому не думаючи про її реалізацію. Наприклад, лідер польських націонал-демократів Р. Дмовський згоджувався на федеративний устрій Польщі за умови, якщо Східна Пруссія й Литва ввійдуть до її складу. Себто стратегією була лише національна держава. Відповідно, це обумовлювало змагання за території, що їх кожна національна еліта розуміла як «свої». Такі уявлення спиралися на «етнографічний детермінізм», що був фундаменталістським відображенням національного

наративу. Тобто після 1918 р. виявилося, що практично всі нові нації боролися за національне звільнення, що передбачало здобуття незалежності. Прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо (1841–1929 рр.) у грудні 1919 р. патетично заявляв, що «в тій Європі звільнили так звані малі народи» [55, с. 101]. Як відомо, звільнили не всіх.

Спочатку представимо кілька методологічних засновків. Перший – імперієлогічний – стосується ролі європейських імперій у творенні нових нації, до яких належали слов'янські народи, румуни, прибалти та албанці. Для німців, угорців, поляків – це був етап перенародження націй [див. докл. 220]. Росіяни («великороси») продовжували ще формуватися. Щоб зрозуміти проблему виникнення держав-націй після 1918 р., звернімося до праць Романа Шпорлюка і Домініка Лівена. Досліджуючи розвиток українського й польського модерного націоналізму, Р. Шпорлюк відзначав, що виникненню нових націй передує розпад великих народів, що вже існували та існують. У цьому випадку він покликався на геґельянський поділ на історичні й неісторичні народи. «Появу» українців, чехів, словаків можна розглядати як процес перетворення домодерних народів, відповідно, поляків, росіян, угорців і німців [647, с. 437]. У своїх міркуваннях історик покликався на приклад Польщі й поляків, що втратили Річ Посполиту саме тоді, коли виник модерний націоналізм [436, с. 37], який, однак, продовжував формуватися в умовах російського самодержавства. Поряд із цим важливе спостереження Р. Шпорлюка, що етнічний націоналізм Східної Європи трактував економічну модернізацію як чинник національного визволення [436, с. 49]. Цей аспект допомагає зрозуміти постання кількох варіантів українського й білоруського «проектів».

Д. Лівен намагався пояснити зміни після Першої світової війни в Центральній Європі та Росії на основі протистояння між ліберальною й консервативною демократіями, між парламентською традицією та династичним

принципом. У цьому випадку помітний вплив О. Бауера, який означив цей процес як суперечності між панівними ідеологіями обох коаліцій [106, с. 106-107]. На переконання Д. Лівена, Габсбурзька імперія мала менше простору для експансії, аніж Росія [336, с. 288]. Кайзерівський уряд змушений був реалізовувати політику стримувань і противаг, щоб зберегти систему міжетнічного балансу. Імперія – антипод демократії, народного суверенітету й національного самовизначення [574, с. 286]. Виходячи з цього, Д. Лівен доповнює концепцію Майкла Манна про чотири джерела соціальної влади (політичне, військове, економічне, культурне / ідеологічне) двома іншими – геополітичним, демографічним [574, с. 299]. Цей аспект має значення для пояснення, як реалізовувалися національні проекти, ставши завданням зовнішньої політики великих держав. Доводить цю позицію випадок Чехословаччини, що здобула підтримку Франції, США, Великої Британії, а також випадок Української Держави Павла Скоропадського, проголошеної завдяки підтримці німецьких та австрійських військ. Стратегія держав Романових і Габсбурґів щодо створення «націй-імперій» сприяла появі етнонаціонального популізму. Як відомо, у Центральній і Східній Європі клас та етнічність за багатьма параметрами збігалися, тому стрімкий розвиток етнічного націоналізму був неминучий [431, с. 123].

Другий – концептуальний засновок – стосується появи принципу національного самовизначення, що був відображенням поширення доктрини народного суверенітету. На цій підставі В. Сукенницький століття від Віденського конгресу (1815 р.) до Версальської конференції (1919 р.) поділив на два періоди, де 1860-ті рр. стали поворотним десятиліттям, коли божественне право почало втрачати свою значущість [426, с. 27-28]. Перший пов’язаний із намаганнями втримати «загальну рівновагу в Європі», коли ідея національного самовизначення остаточно оформилася в дієву ідеологічну концепцію

антиімперських політичних рухів. У переддень Першої світової дотримання Німеччиною й Росією договору від 1815 р. було повністю зігнороване, проблема західних «окраїн» імперії Романових не розглядалася як міжнародно важлива. Після створення Італії та Німеччини, звільнення деяких балканських народів доктрина народного суверенітету затріумфувала у принципі національного самовизначення В. Вілсона [427, с. 28]. У випадку Центрально-Східної Європи федералізм ставав частиною концепцій національного визволення, а не самостійною концепцією.

Під цим кутом зору можна зрозуміти, чому «державні» нації Центральної і Східної Європи – німці, австрійці, росіяни, угорці – на своїх підвладних територіях мали революції. Для їхніх еліт національна революція не мала сенсу, тому перше місце зайняли соціальні гасла. Якнайкраще для цього підійшла соціал-демократична та комуністична ідеології, що спиралися також на інтернаціоналізм. Український історик Роман Роздольський (1898–1967 рр.) писав, що, відповідно до марксистської історіографії, всі можливі революції не розглядалися окремими явищами [398]. Ішлося про прямування до концепції однієї соціалістичної революції, яка стала згодом історіографічною парадигмою. Серед австромарксистів панувало переконання, що російська революція довершила загибель Австро-Угорщини та поглибила національну революцію чехів, поляків і південних слов'ян до розмірів боротьби за державність [106, с. 108]. Для недержавних націй було по-іншому. Федералізм, навпаки, стирав національні суперечності та обмеження, що в більшості випадків політичної боротьби не було вигідно. Під час революційних подій виникало багато різноманітних інтерпретацій та спроб імплементації федералізму [318].

5.1. Проект «Сполучених штатів Польщі». Федеративний аргумент і концепція «Міжмор'я»

У 1916 р. впливовий польський історик Шимон Ашкеназі (1865–1935 рр.) емоційно писав, що нинішня Європа не хоче бачити Польщі у себе [207, с. 88]. Проте це ствердження не мало під собою підґрунтя. Уже з початком Першої світової війни «польське питання» перетворилося на одне з ключових у міжнародній політиці, набувши виняткової гостроти. В. Сукенницький уважав, що тоді існували два варіанти його розв'язання: російський і німецький [426, с. 88-117, 118-137]. Перший був пов'язаний з наданням Польщі значного суверенітету та укладенням реальної унії з Петроградом. Другий – стосувався відновлення суверенітету на засаді національного самовизначення на польських землях, що належали Російській імперії. Це був шлях перетворення Польщі на сателіта Німеччини. В обох випадках федеративна ідея слугувала знаряддям визначення кордонів відновленої Польщі, аргументом доведення її майбутнього демократичного устрою. Слід підкреслити, що ідея польської автономії на засаді персональної унії з Російською імперією або існування Королівства Галичини та Лодомерії розглядалися поза федералізмом. Під час Першої світової війни стала виразною зміна пріоритетів – більшість діячів національного руху говорили лише про відновлення польської незалежності.

Сутність першої візії полягала ось у чому. 14 серпня 1914 р. верховний головнокомандувач російської армії великий князь Микола Миколайович видав маніфест, який оголошував відродження польської держави у своїй вірі, мові та самоврядуванні під скіпетром російського імператора [207, с. 422; 610]. Серед польських кіл цей акт викликав неоднозначні емоції, адже документ «не припускав повернення польської державності в будь-якій формі та міг бути витлумачений як надання місцевого самоврядування без жодної територіальної автономії» [218, с. 13]. Однак представники різних польських організацій почали

використовувати його як офіційне джерело задля просування ідеї польської незалежності [331, с. 16].

Знані польські діячі – І. Падеревський, Ш. Ашкеназі, Генрик Сенкевич (1846–1916 рр.), Е. Пільтц – намагалися з допомогою французького уряду змусити російську владу піти на подальші поступки щодо статусу Царства Польського [56, с. 56-59]. У листі від 15 грудня 1914 р. Е. Пільтц пропонував І. Падеревському вимагати від Петрограда ухвалення державного акта, який містив би зобов'язання монарха щодо проголошення автономії, бо в маніфесті великого князя Миколи Миколайовича йшлося лише про самоврядування [56, с. 50]. Задля цього Е. Пільтц наполягав на важливості висунення вимоги скликання комісії щодо визнання польської автономії.

Спочатку націонал-демократи сподівалися на здобуття широкої польської автономії в разі перемоги Росії у війні. Проте після створення в листопаді 1914 р. у Варшаві Польського національного комітету вони почали розглядати різноманітні варіанти імплементації маніфесту. У квітні 1916 р. Р. Дмовський у своєму меморіалі до російського посла у Франції Олександра Ізвольського (1856–1919 рр.) закликав держави Антанти підтримати «свободу й незалежність народів» Центральної Європи та Балканського півострова, що «поверне довіру до Росії» [54, с. 9]. Ця трансформація зробила неможливим утілення першого варіанту розв'язання «польського питання», навіть якщо б Російська імперія виграла війну.

Другий варіант розв'язання «польського питання» зумовлювався позицією Центральних держав, які прагнули ослабити Росію шляхом загострення територіальних проблем і підтримки національних рухів. 5 листопада 1916 р. оголошено про створення Королівства Польського на окупованій німецькою армією території Російської імперії. Петроградський уряд відреагував на цей акт нотою від 15 листопада, в якій повідомив, що не визнає такого рішення, що

порушує міжнародну конвенцію [331, с. 62]. Окрім того, опубліковано повідомлення, що Росія має намір «створити Царство Польське, яке охопить усі польські землі».

На початку 1917 р. з'явилися ознаки третього варіанту вирішення «польського питання» завдяки підтримці з боку держав Антанти та США. Його сутність полягала в беззаперечному прийнятті вимоги про відновлення незалежної Польщі як національної держави. Найбільшим репрезентантом цієї візії був згаданий Польський національний комітет. Одразу після петроградських подій Р. Дмовський виступив зі звинуваченнями в бік Росії щодо браку будь-якої ініціативи стосовно майбутнього Центральної Європи, «що має бути створеною як противага Німеччині» і працюватиме над організацією центральноєвропейських народів [54, с. 13-15]. Він пропонував відновлення Польщі на територіях, де більшість населення говорить польською мовою й визнає свою належність до польської національності [54, с. 15]. Проблему Східної Пруссії Р. Дмовський пропонував розв'язати шляхом створення автономної провінції або незалежної республіки, яка матиме митний союз із Польщею [54, с. 31; 63][19]. Ці позиції будуть ще багато разів з'являтися в меморіалах, підписаних ним, під час мирної конференції в Парижі. Р. Дмовський розглядав «польське питання» як територіальну проблему, про що писав у листі від 8 жовтня 1918 р. до президента США В. Вілсона [54, с. 37].

Витоки третього варіанту можна вбачати в діяльності польського композитора Ігнація Яна Падеревського, який від 1915 р. мешкав у США. 11 січня 1917 р. він надіслав меморіал американському урядові. Історію появи цього документа детально висвітлив В. Сукенницький [425], який довів, що це звернення з'явилося як спроба підважити проавстрійські настрої американської

[19] У липні 1917 р. цей меморіал у формі брошури накладом 500 прим. опубліковано див: Dmowski R. Problems of Central and Eastern Europe. Privately printed. – London, 1917. – 89 p.

полонії, про що І. Падеревський відкрито говорив радникові В. Вілсона Едвардові М. Гаузу (1858–1938 рр.). Той, своєю чергою, попросив підготувати меморандум про бачення майбутньої Польщі [425, с. 168]. Е. Гаузові вдалося переконати президента взяти його до уваги [304, с. 148-149]. Проте, чи насправді документ справив вплив на американське бачення «польського питання» – визначити складно.

22 січня 1917 р. В. Вілсон виступив у Сенаті з програмним зверненням стосовно пріоритетів зовнішньої політики в Європі та переоблаштування повоєнного світу. Він запропонував підписати «мир між рівними», тобто рівноправними націями, і створити «світову лігу за мир». Тобто проголошував нову доктрину, засновану на принципі національного самовизначення. Найважливіша частина все ж стосувалася «польського питання». В. Вілсон заявив про важливість створення «об'єднаної та незалежної» Польщі [440, с. 485]. У Сенаті така позиція викликала обурення американського істеблішменту. Застереження стосувалися, передусім східних кордонів польської держави.

Текст меморіалу І. Падеревського від 11 січня 1917 р. ґрунтований на ідеалістичному потрактуванні історичної долі поляків [56, с. 100-109]. Найвагоміша частина аргументації стосувалася історії, висвітленої як романтичний наратив. Річ Посполита означувалася демократичною державою, а поляки – «вартовими європейської цивілізації» й «оборонцями віри» [56, с. 102]. Власне, на думку автора, саме поділи Речі Посполитої порушили політичну рівновагу Старого світу, ствердили режим політичного, економічного, релігійного гніту та створили атмосферу злочину. По суті, І. Падеревський використав романтичний міф про Польщу як «Христос народів» (пол. Polska jako Chrystus Narodów). Він заявляв, що під час відродження країни її історичні права, релігії, за всієї їх важливості, не можуть бути єдиним визначальним чинником.

І. Падеревський закликав до своєрідного морального імперативу, яким уявляв політичні, економічні й духовні проблеми, що випали на долю польського народу. Саме менталітет, суспільні настрої, прагнення людей, їхнє право на мирний розвиток повинні бути взяті до уваги [56, с. 107]. Як бачимо, він трактував «польське питання» в річищі озвученого права на національне самовизначення. За його словами, «гармонія – це початковий стан, не тільки прекрасного, але й сили. Нова держава має бути гармонійною», «повинна мати оборонну міць». «Справедлива конституція та законодавство, – писав І. Падеревський, – мусять забезпечити максимум раціональної свободи» [56, с. 107].

Така візія «нової Польщі» була виразною ідеологічною утопією, пов'язаною з міфом про месіанізм поляків на сході Європі, що протиставлявся образові тамтешньої автократії. І. Падеревський порівнював багатокультурність Речі Посполитої з громадянською рівноправністю у США, доводячи, що Польща може існувати лише як республіканська та демократична держава. Тобто польський діяч використовував аргументи, зрозумілі американському істеблішментові. Як результат, І. Падеревський доводив тезу, що самостійна Польща боротиметься за майбутнє інших «нових» націй Східної Європи. Ідея відновлення Польщі у формі «сполучених штатів» була утопічною програмою. На цій підставі автор запропонував розділити відроджену Польщу на кілька «королівств» як частин єдиної федерації: Королівство Польське, Королівство Литовське, Королівство Поліське, Королівство Галичини й Поділля, Королівство Волині [56, с. 107].

На думку І. Падеревського, до складу Королівства Польського мала ввійти територія тогочасної російської Польщі до річки Буг, а також повіти Білосток і Сокулка (але без північної частини Сувальщини), Тешинське князівство, Спіш та Орава, Центральна й Західна Галичина до річки Буг, Західна Пруссія з

Гданськом, Ольштин з мазурськими озерами й портом Ельблонгом; Велике князівство Познанське та Ополе з повітом Сицув і Намисловіце у прусській Сілезії [56, с. 107-108]. Такий простір повною мірою відповідав етнографічним кордонам «історичної» Польщі. На цих територіях проживало 24–25 млн осіб, з яких – 19 млн поляків, 3 млн німців, 2,2 млн євреїв та близько 1 млн «русинів» (українців). Ці обрахунки не відображали реальної ситуації, але очевидна спроба виокремити польську націю на підставі «етнографічного детермінізму». В. Сукенницький припускав, що під час підготування меморіалу І. Падеревський використав дані з енциклопедичних видань, підготовлених у Швейцарії під керівництвом Е. Пільтца та Яна Жултовського [425, с. 174].

Литовське королівство мало бути створене на основі Ковенської й Віленської, північної частини Сувалкської губерній, а також заселених литовцями теренів на правому березі річки Німану [56, с. 108]. Введення до складу Литви Вільна, де поляки і євреї становили понад 75 % мешканців, мало стратегічне значення. Слід підкреслити, що тут І. Падеревський наслідував яґеллонську традицію, конструюючи кордони «історичної» Литви. Населення цього «королівства» складалося з литовців (45 %), поляків (25 %), євреїв (13–14 %), білорусів, латишів, німців і росіян [56, с. 108]. Ця держава мала бути двомовною – литовсько-польською.

Найспірнішою частиною «Сполучених штатів Польщі» видавалося Королівство Поліське. Ця умовна назва етнічних білоруських земель була виразно штучна. Очевидно, що, як ми зазначали вище, проект І. Падеревського спирався на модель «етнографічного детермінізму», тому білоруські терени розглядалися як іманентна частина давнього ВКЛ, себто «історичної» Литви. До складу «королівства» мали ввійти Мінська і Гродненська, південь Вітебської, західна частина Могильовської губерній до річки Дніпро й північні райони Волині вздовж Прип’яті [56, с. 108]. «Поліщуків» (таку назву І. Падеревський

використав щодо білорусів) на цих територіях було до 55–60 %, поляків – 20 %, євреїв – 13 %. «Королівство» теж мало бути двомовним: з «поліською» (білоруською) та польською мовами.

Галицьке королівство мало охоплювати територію Східної Галичини поміж Бугом і Збручем на півдні, а також частину Волині між Бугом і Случчю на північному сході. Населення цього краю становило 5 млн. І. Падеревський наводив дані, що на Східній Галичині проживало 39 % поляків, проте з додаванням Волині відсоток зменшився до 30 % [56, с. 108]. Як відомо, ці дані неточні, адже під час переписів зарахування до якоїсь національності відбувалося на підставі повсякденної, а не рідної, мови [див. 533]. Відомо, що за Габсбурґів умови розвитку української мови на Галичині всіляко стримувала польська адміністрація, що впливало також на систему виборів та їх проведення [651]. Цей «штат» мав католицьку та греко-католицьку більшість, і також двомовність – польсько-українську. Можна припускати, що на цій підставі І. Падеревський вилучив Волинь із переліку пропонованих ним «штатів». Залишається невідомо, чому він не представив опис Королівства Волині, яке зазначав як частину польської федерації. Задля посилення авторитету влади та запобігання будь-яким національним амбіціям він запропонував, щоб президент «Сполучених штатів Польщі» мав титул «короля Польщі, короля Литви й Полісся, короля Галичини» [56, с. 108]. Чи була це спроба відновлення старої королівської влади Речі Посполитої? І. Падеревський розглядав майбутню Польщу не як національну державу, а багатонаціональний конгломерат кількох «країв».

Найвиразніше ця позиція відображена у ставленні І. Падеревського до «східнопрусського питання» та проблеми Гданська. У меморіалі від 22 січня 1917 р. він допускав можливість входження Східної Пруссії до складу «Сполучених штатів Польщі» у формі князівства або республіки з вільним

містом Кролевцем (Кенігсбергом) [56, с. 109-113]. Автор характеризував Східну Пруссію як «німецький острів у польському морю» [56, с. 109]. І. Падеревський пропонував відродити давню Річ Посполиту у вигляді новочасного федеративного союзу. Умовно кажучи, ця федерація мала обіймати кілька етнічних частин: польську, литовську, білоруську, українську, євреїв, що були розселені по цілій країні, не здобували ніяких самоврядних та автономних прав. Меморіал І. Падеревського був однією зі спроб просування «польського питання» до міжнародного порядку денного. Однак цей документ не мав значного впливу на визначення американської політики щодо майбутнього Польщі та Східної Європи. Після відомого виступу в Сенаті, 30 січня 1917 р. В. Вілсон запевнив І. Падеревського, що робитиме все в інтересах Польщі.

Проект «Сполучених штатів Польщі» не викликав резонансу серед польських еліт, а розглядався як один із кроків на шляху успішного розв'язання «польського питання». Утім ініціатива І. Падеревського вплинула на формування сталого уявлення про нього як про «шаленого федераліста» (за висловом Ю. Пілсудського) [425, с. 166]. З іншого боку, проект привернув увагу польських еміграційних кіл у США, зокрема Національного польського комітету [див. 432]. Їхній представник Александр Сиський (1876-1945 рр.) розглядав «польське питання» засадничим для нової Європи, водночас нехтуючи «українською» і «білоруською» проблемами [432, с. 12].

Проект «Сполучених штатів Польщі» не був одним із варіантів розв'язання «польського питання» після Першої світової війни, а радше тактичним кроком для внесення його до міжнародної аґенди. Ця ідея доводить, якими складними й неоднозначними були погляди тодішніх польських діячів та як історичні міфи можуть бути використані задля успішної реальної політики. Зрештою, І. Падеревський звернувся до конструювання федеративної утопії лише задля того, щоб привернути до «польського питання» увагу американського

істеблішменту. Меморіал від 11 січня 1917 р. справив певний, хоча й не вирішальний, вплив на появу «14 пунктів» В. Вілсона [393, с. 272].

Із початком процесів внутрішньої дестабілізації Австро-Угорщини у жовтні 1918 р. І. Падеревський висунув пропозицію створення антинімецького блоку держав між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями, який мав би стати «грандіозною, непереможною стіною» захисту від Росії та Азії [56, с. 511]. Ця ідея була одним із варіантів концепції «Міжмор'я», яка засадничо спиралася на міф антемурале. Ідея захисту «західної цивілізації» від «варварського Сходу» (уособлюваного чи то Росією, чи то Азією), з одного боку, пасувала до риторики зовнішньої політики, а з другого – суперечила природі федералізму. У цьому контексті розвиток концепції «Міжмор'я» був свого роду інструментом реальної політики, а не програмою втілення федеративного устрою.

Після проголошення незалежності 11 листопада 1918 р. польські еліти розпочали наступальну політику щодо повернення до кордонів 1772 р. Ю. Пілсудський уважав, що одним із завдань відновленої Польщі має стати «цивілізаційна місія» в Східній Європі [386, с. 47-48]. Як відомо, ця позиція була характерна для більшості польських соціалістів та націонал-демократів. Окрім того, на світогляді Ю. Пілсудського, як і більшості тогочасних польських діячів, позначився синдром поразки Січневого повстання 1863-1864 рр. [283, с. 6-7]

Спираючись на позицію про існування домодерних і модерних націй, Р. Шпорлюк виокремив чотири фази польської історії після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. Перша – коли польська нація виживала. Друга починалася приблизно з 1863–1864 рр., коли визнавалася триєдина природа нації (поляки, литовці, «русини»). Далі йшла третя фаза польської історії, коли від «триєдиної» формули (заснованої на ягеллонському міфі та ідеї про польську політичну й історичну націю) поступово почали відмовлятися на користь вужчої польської етнічної та політичної ідентичності, натомість дві інші нації (українців та

литовців) розглядали частиною майбутньої федеративної держави [646, с. 377]. Як підсумок, під час четвертої фази, що припала на 1914–1923 рр., відбулося створення нової польської держави й модерної нації. Ця періодизація важлива для зрозуміння контексту появи відповідних федеративних ідей у середовищі тогочасного польського визвольного руху. Однак питання в іншому: Р. Шпорлюк залишив поза увагою польський соціалістичний рух, який був одним із найнаціоналістичніших, а його діячі болісно сприймали будь-яке зняття національного питання з революційного порядку денного.

Польська східна політика мала федеративну та інкорпораційну візії. Перша стосувалася відновлення кордонів давньої Речі Посполитої на федеративній засаді. Друга передбачала активне просування на схід задля повернення «історичних земель» і приєднання Східної Пруссії з подальшою асиміляцією непольського населення. Уважається, що федеративного напряму дотримувався Ю. Пілсудський та його соратники, а інкорпораційного – націонал-демократи Р. Дмовського. Однак існує аргументованіша думка, що Ю. Пілсудський провадив реальну політику [235; 379; 380; 381; 465], а федеративна риторика була скорше зовнішньополітичним інструментом, спрямованим на створення нових національних держав на східному кордоні [241; 303]. По суті, йшлося про великий проект етнографічного розшматування Росії, особливо в Східній Європі та на Кавказі. У цьому контексті особливе місце займала Литва, яку однозначно розглядали частиною Польщі. Інтерес польського лідера до федеративної ідеї мав виразний практичний характер – він розглядав її як знаряддя протидії загрозі з боку Росії [227, с. 93][20].

[20] Знаний польський історик М. Дзевановський уважав, що в цьому питанні Ю. Пілсудський був скорше ідеалістом, аніж реалістом у політиці (див.: Dziewanowski Marian. Joseph Piłsudski: An European Federalist 1918–1922. – Hoover Institution Press, Stanford University, 1969. – 379 p.; Dziewanowski Marian, Pilsudski's Federal Policy, 1919-1921 // Journal of Central European Affairs. – T. 10. –July, October 1950. – Nr 2-3. – S. 113-128, 271-287).

Ю. Пілсудський критично оцінював сформований після Першої світової війни міжнародний порядок, особливо щодо Центральної Європи. Польща залишилась у давній геополітичній пастці «між Німеччиною й Росією» [386, с. 49]. Тодішня федеративна риторика еліт ґрунтувався на кількох «польських» засадах: міфі антемурале, ідеалі «історичної» Польщі та ідеї «цивілізаційної місії на сході». Однак відомо, що ані Ю. Пілсудський, ані Л. Василевський ніколи офіційно не висловлювалися з позиції федералізму [235, с. 71]. 1918 р. в одному з інтерв'ю маршал стверджував, що «українське» й «балтійське» питання тоді були на підготовчому рівні, а білоруське – узагалі не мало сталої традиції [287, с. 71]. Ю. Пілсудський радив А. Луцкевичу почати органічну роботу над створенням «білоруського П'ємонту», і тільки тоді, коли Україна й балтійські країни «зіпнуться міцно на ноги», постануть основи для актуальності «білоруського питання» [287, с. 71]. Восени 1918 р. погляди Ю. Пілсудського щодо східного кордону трохи відрізнялися від позиції діячів Польського національного комітету. Він не прагнув ввести цілу Східну Галичину до складу Польщі, схиляючись до лінії Калуш – Буг – Луцьк [381, с. 16].

4 жовтня 1918 р. меморіал Польської партії демократичної політики (пол. Stronnictwo Polskiej Polityki Demokratycznej) містив директиви щодо діяльності уряду Єнджея Морачевського, серед яких був і федеративний постулат про відбудову давньої «історичної» Польщі на засаді модерного федералізму у формі унії Польщі, Литви, Білорусі й України [235, с. 19]. Програма-мінімум передбачала приєднання Бєльського, Білостоцького, Сокульницького, Брестського повітів та Волині по лінії річки Случ або Стир. З іншої території можна було виокремити «етнографічну» Литву й Велике князівство Віленське [235, с. 19].

Ю. Пілсудський розглядав федеративну ідею як інструмент реальної політики на сході Європи. Власне тому його політика стосувалася величезного

простору від Балтійського до Чорного морів, тобто теренів, які мали вбезпечити Польщу від російських імперських зазіхань. Утім цю ідею Ю. Пілсудський ніколи виразно не позиціонував. Особисто він не відносив себе ані до федералістів, ані до імперіалістів без можливості мати військову перевагу в геополітичній боротьбі [97, с. 163]. Щодо Литви Ю. Пілсудський, знаючи про тиск із боку німців і більшовиків, бачив її пов'язаною з Польщею на засаді яґеллонської унії або федерації [287, с. 71]. Саме розуміння федеративної риторики як реальної політики підтверджує знаний лист Ю. Пілсудського до Л. Василевського від 8 квітня 1919 р., де він прямо пише, «що я б не хотів бути ані імперіалістом, ані федералістом, допоки не маю можливості говорити в цих справах з якоюсь поважністю, а також револьвером у кишені» [51, с. 329].

Однак саме варіанти розв'язання «українського питання» становили сутність східної політики. Південніше від Польщі має існувати незалежна Україна, що перебуватиме з нею в політичному та військовому союзі. Цей задум реалізовано у квітні 1920 р., коли вдалося підписати Варшавський договір між Польщею та УНР. Як відомо, цей документ передбачав відмову України від Східної Галичини взамін на військову підтримку, що викликало хвилю обурення в середовищі колишніх наддніпрянських політиків та еліт ЗУНР.

Східна політика Польщі спиралася на антиросійський засновок [див. 380]. Звідси риторика про «колоніальний» характер імперіалізму та важливість звільнення поневолених народів з-під російського гніту. 16 березня 1919 р. в одному зі своїх інтерв'ю Ю. Пілсудський говорив: «Незалежно від того, яким буде її уряд, Росія завжди імперіалістична. Це навіть засаднича риса її політичного характеру. Ми мали царський імперіалізм; ми бачимо сьогодні червоний імперіалізм – радянський» [227, с. 94]. Фактично, це була суть ставлення до російського фактора в Східній Європі. Послаблення імперіалізму

можливе лише після створення незалежних держав на просторах між Польщею та «третьою» Росією.

1920 р. після підписання згаданого Варшавського договору в польських колах розробляли ситуативні плани створення між двома морями великого федеративного союзу. Це обґрунтовувалося тезою, що завдання України – якою мірою бути спадкоємицею історичної місії Польщі, поширювати західну культуру на противагу східній. Ю. Пілсудський уважав, що існування незалежної української держави сприятиме формуванню нового політичного ладу в Східній Європі, в якому Росія не була б «панівною імперією» [380, с. 572].

Власне в цьому контексті варто розглядати появу концепції «Міжмор'я», яка стане одним з інструментів східної політики. Насправді це була потужна антиколоніальна доктрина, спрямована насамперед проти російського імперіалізму. Сама ідея мала коріння в польському месіанізмі XIX ст. На практиці це був проект створення геополітичного кордону, що відділяв би нові національні держави, які постали після 1917 р., від Росії. Кшиштоф Ґриґайтіс стверджує, що автором цієї ідеї був Влодзимеж Вакар (1885–1933 рр.) – уперше він сформулював її 1919 р. у брошурі «Союз визволених народів (народна політика)» [260, с. 442]. Однак, очевидно, ця концепція існувала незалежно від тодішньої польської зовнішньої політики, хоча й мала певний вплив на визначення її цілей [381, с. 15].

Ю. Пілсудський не сприймав ідею «Міжмор'я» як важливу парадигму. На його переконання, Україна мала існувати як незалежна держава, пов'язана військовим та економічним союзом з Польщею. Ця візія східної політики трактувалася як продовження так званої яґеллонської традиції [286, с. 64], що здобувала найрізноманітніші вираження в політичній, дипломатичній та інтелектуальній риториці, кореспонденції, офіційних документах. У листопаді 1918 р. аналітик зі східних справ МЗС Польщі Роман Кнолль (1888–1946 рр.)

пропонував міністрові закордонних справ Л. Василевському засади нового курсу щодо «українського питання». На його переконання, Росія ніколи не зважатиме на незалежність держав, що будуть разом з нею у складі федерації, тому підтримка суверенної України та її зближення із західною культурою було б підставою створення федерації Польщі, Литви, України [13, k. 128]. Як видно, дипломат прямо вказував на важливість вибрати федеративний курс у відносинах з Україною, що допоможе відірвати її від Росії.

Про нещирість намірів утілення федеративної програми може свідчити позиція польської делегації на Паризькій мирній конференції щодо створення балтійської федерації. Як відомо, під час роботи форуму Велика Британія запропоновала проект федеративного об'єднання Литви, Латвії, Естонії й Фінляндії. У меморіалі польських представників від 23 травня 1919 р. критикувався рівень політичної самоорганізації балтійських країн та їхні спроби створити держави. Зазначалося, що вони «прагнуть мати добросусідські відносини з Росією». Естонію розглянуто як найменш реальне державне утворення, натомість Латвія негативно налаштована до Росії, тяжіє до порозуміння з Литвою й Польщею [85, с. 828]. Із цього приводу Ю. Пілсудський у листах до Л. Василевського зазначав, що плани розширення польсько-литовської федерації на Латвію та Естонію зазнали невдачі через позицію Великої Британії [260, с. 416].

Соратник Ю. Пілсудського згадував, що його плани на сході були пов'язані з концептом «великої Польщі», озвученим ще 1893 р. Цю візію він протиставляв концепції «малої Польщі», якої дотримувалися націонал-демократи [97, с. 172]. Федералізм розглядався інструментом реальної політики та аргументом відновлення «історичних прав» на сході Європи. Недарма в серпні 1923 р. Ю. Пілсудський, згадуючи ситуацію весни 1919 р., заявляв, що реалізувати створення федерації з Литвою було неможливо [84, с. 122].

Як ми зазначали вище, проти федеративного розв'язання проблеми східного кордону виступали націонал-демократи. 2 березня 1919 р. питання федеративного курсу детально обговорювалося на засіданні Польського національного комітету в Парижі. Оцінюючи литовську територіальну програму, Р. Дмовський заявляв, що «федерація вимагає вміння компромісу», а тому створення її з Литвою або іншими народами на сході – «творення неладу, розпаду, анархії та джерела державної слабкості» [83, с. 698-699]. Він наполягав на постулаті неподільності Польщі, відкинувши федеративну програму. Проти позиції Р. Дмовського виступив експерт польської делегації з етнографічних питань Антоні Суйковський (1867–1941 рр.), який уважав, що реалізація федеративної політики дозволить утримати Литву та «Русь» для Польщі [83, с. 703, 707]. Себто йшлося про повну відмову від створення яких-небудь федерацій у Східній Європі та про важливість формування національної держави.

Отже, федеративний аргумент відіграв вирішальну роль у визначенні пріоритетів польської східної політики. Ю. Пілсудський сприймав його як важливий інструмент боротьби за незалежність та повернення до кордонів 1772 р. Концепція «Міжмор'я» стала реакцією на ситуацію «між Німеччиною й Росією», а також була ідеалістичною програмою політичного ладу Східної Європи. Ця доктрина не мала впливу на завдання зовнішньої політики та не стала елементом будь-якого серйозного політичного наміру. У реальності концепція «Міжмор'я» залишалася темою внутрішньополітичного обговорення в середовищі прихильників федеративного курсу, української самостійності та введення «історичної» Литви до складу Польщі. Про складність і неоднозначність, з якою польські політики сприймали такого роду ідеї, свідчили проекти створення литовсько-польської федерації, які мали набагато більше щирості, аніж «міжморська» утопія. Власне під впливом рішення

Ю. Пілсудського відбулася збройна анексія Віленщини 9 жовтня 1920 р. Однак цьому актові реальної політики передувало ситуативне, подеколи серйозне обговорення ідеї реституції Речі Посполитої шляхом створення федерації з «історичною» Литвою.

5.1.1. Ідея литовсько-польської федерації. Проекти Поля Гіманса

Польські концепції союзу народів Східної Європи беруть початки від ідей А. Чарторийського та його візії про «Європу націй» [225; 260, с. 131]. Під впливом Першої світової війни в інтелектуальному дискурсі виникла фрагментація ідеї союзу народів на сході Європи. Цей процес мав вираження в задумі литовсько-білоруської федерації та проекті «нової Речі Посполитої». Очевидно, що такий інтерес польських політиків був реакцією на німецьку доктрину «Серединної Європи» та успіхи кайзерівської армії. Одним з основних речників ідеї литовсько-білоруської федерації став Вітольд Каменецький (1883–1964 рр.), знаний спеціаліст з історії середньовічної Литви [68]. Після проголошення незалежності Польщі він очолив Литовський комітет, а 1918 р. – консервативно-монархічну Спілку розбудови польської держави (пол. Związek Budowy Państwa Polskiego).

У жовтні 1918 р., коли у Варшаві розпочав роботу Комітет східних справ під керівництвом М. Гандельсмана, В. Каменецький став його членом [259, с. 289; 260, с. 415]. Мета інституції полягала в налагодженні співпраці між литовцями, білорусами й поляками, а також у підготуванні матеріалів до Паризької мирної конференції [253, с. 25]. Важливою темою обговорення було питання литовсько–білоруських земель. Побутували дві візії: відродження «історичної» Речі Посполитої або реституція ВКЛ, яке в майбутньому має встановити федеративний / конфедеративний зв’язок з Польщею.

12 листопада 1918 р. в межах роботи Комітету східних справ В. Каменецький представив засади «федеративної політики» щодо Литви. Його концепція спиралася на «географічно-етнографічний» принцип. Він пропонував виокремити п’ять округів на литовсько-білоруських теренах: Жмудь (Ковно), Литву (Вільно), Підляшшя, Білорусь (Мінськ), Полісся (Пінськ) [23, k. 2]. Кожен із цих округів може бути державним утворенням. Проте військово-політична ситуація вимагала реакції на невдачу німецьких планів щодо сходу Європи. Як відомо, серед польських еліт панувало справедливе переконання, що німці намагаються створити незалежну Литву з центром у м. Гродні та Україну з Брестом. Із цієї причини відбулося розширення стратегії східної політики, яка вже стосувалася не лише питання кордонів, але й бачення майбутнього ладу Східної Європи, що мало відповідати польським національним інтересам. І цей інтерес базувався на історичному аргументі про старі кордони Речі Посполитої 1772 р. У цьому контексті показовий розвиток дискурсу про «східний простір» та звернення до федеративної ідеї як інструменту обґрунтування його «історичного повернення».

У листопаді 1918 р. В. Каменецький опублікував брошуру «Państwo litewskie» («Литовська держава»), в якій виклав своє розуміння ролі литовських і білоруських земель у східній політиці відродженої Польщі. Це був його проект федерації Литви, що мала постати на землях давнього ВКЛ. Його бачення спиралася на міфологему антемурале: «Польська зброя спільно з литовською й білоруською має захистити цивілізацію від більшовицьких орд» [69, с. 1]. В. Каменецький також використав старе ідеологічне гасло: «Звертаємося до народів давнього Великого князівства Литовського як рівні до рівних, вільні до вільних» [69, с. 1]. Усе це мало схиляти до спільного історичного шляху Речі Посполитої, яка була не лише державою поляків в етнічному та історичному значенні. На його думку, поділи Речі Посполитої та панування Росії сприяли

формуванню «польсько-литовсько-білоруської Македонії» зі складною національною мозаїкою [69, с. 2]. Тому В. Каменецький підкреслював те, що не було географічних кордонів на тих землях, а отже його конструювання нового національного простору ґрунтувалося на «історичному аргументі». Закономірно, що столицею «краю» він визнав Вільно. Автор стверджував, що «інтегральність земель давнього Великого князівства Литовського, відірваних раз і назавжди від Росії, державне об'єднання всіх частин тієї території повинні стати основою для всіх розв'язань цієї проблеми» [69, с. 3-4]. Литовці та білоруси мають «убогі» державотворчі чинники, а поляки становлять єдину християнську верству міської та сільської інтелігенції, одного з об'єднавчих чинників литовсько-білоруських земель [69, с. 4]. Таке бачення ролі поляків на сході Європи як культуртрегерів повною мірою відповідало історичній аргументації, що мала заступити «етнографічний принцип». Як відомо, у середовищі литовського руху «історична засада» відігравала також основну роль, проте білоруські інтелектуали зверталися саме до етнографічного детермінізму. У цьому випадку В. Каменецький не був оригінальним, він просто наслідував аргументи тодішнього польського руху щодо конструювання національного простору в східній частині Європи. Підкреслювалося, що, зважаючи на складну соціальну структуру, на тій території не можна створити національну державу на підставі лише етнографічного критерію та націоналістичної візії [69, с. 5].

Відновлення державності на землях давнього ВКЛ повинно спиратися на залучення поляків, без яких не вдасться її ані сформувати, ані втримати. В. Каменецький пропонував створити Литовську державу поза Курляндією, Польщею та Україною. Її західні кордони треба визначати на мовно-етнографічній засаді шляхом домовленостей з Пруссією та Польщею, північний і східний – «починаючи від Балтики мав межувати з Курляндією (Лібава повинна залишитися Литві), а далі з Росією» [69, с. 6]. На південь кордон проходитиме на

основі історичного принципу від 1569 р., і відділятиме «Мінщину від Волині та київської України» [69, с. 6]. В. Каменецький відзначав наявність політичних труднощів з Поліссям (Пінськ), визнаним за Україною, відповідно до Брестського договору між УНР та державами Четвертного союзу. У питанні забезпечення прав інших національних груп він пропонував створення «автономних організацій на чолі з крайовими сеймами», таких як Жмудь (Ковно), Литва (Вільно), Підляшшя (Білосток), Білорусь (Мінськ) та Полісся (Пінськ) [69, с. 7]. Компетенція цих сеймів мала бути наближеною до галицького в Австро-Угорщині, а органи міського та сільського самоврядування могли самі вирішувати мовне питання.

В. Каменецький конструював проект федерації самоврядних регіонів, об'єднаних унією, схожих зі швейцарськими кантонами. Орієнтуючись на географічно-історичний, етнографічний та релігійний принципи, він запропонував виділити три регіони навколо основних міст: Ковно, Вільно та Мінськ [69, с. 8-9]. До складу першого мали ввійти Ковенська, частина Віленської і Гродненської губерній (Лібава), а, за домовленістю з Польщею і Пруссією, могли б увійти північні повіти Сувалкської губернії та Східної Пруссії. До другого – більша частина Віленської губернії, західні й північні райони Гродненської та захід Новогрудського повіту Мінської губерній. До третього регіону мала входити вся Мінська губернія без Новогрудка аж до російського та українського кордонів, а також деякі повіти Віленської і Гродненської губерній.

Столицею Литовської держави мало стати м. Вільно (Вільнюс), де розміщувався б центральний уряд у складі міністерств закордонних справ, спільних фінансів, торгівлі і промисловості, військових справ, комунікації, пошти й телеграфу [69, с. 9]. Уряд підзвітний союзному сеймові, що складатиметься наполовину з обраних представників та делегацій крайових

сеймів. Забезпечення національної рівноправності входило до компетенції Найвищого державного трибуналу.

Значення свого федеративного проекту В. Каменецький убачав у можливості розвитку «кресового» типу «латинської цивілізації», який пересунув би межу Заходу аж до Дніпра і Двіни [69, с. 10]. Ішлося не просто про відновлення Польщі в кордонах 1772 р., а про створення держави, яка мала оберігати «Європу» від «Азії». Найбільшу небезпеку для існування Литви В. Каменецький убачав у відродженні Росії. Роль поляків у здійсненні цієї «цивілізаційної місії» – проти Росії («у Варшаві віленський уряд знайде союзника») [69, с. 12-13].

Проект В. Каменецького свідчив про те, якою невизначеною в листопаді 1918 р. була польська східна політика. Його ідея Литви як федерації, що мала постати між Україною, Росією та Польщею, стала реакцією на німецьку політику створення держав-сателітів на сході Європи. Очевидно, що озвучення таких ідей щодо майбутнього литовських і білоруських земель було санкціоноване в зовнішньополітичному відомстві. Однак польський інтелектуал не просто виконував завдання – він щиро вірив у можливість створення федеративної Литовської держави. Цю позицію В. Каменецький відстоюватиме на засіданнях сеймової конституційної комісії, де в березні 1919 р. виступить за посилення східної політики у федеративному напрямі. У законодавчому органі у Варшаві концепцію кантональної Литви навесні 1919 р. розроблять представники Спілки польських соціалістичних послів (депутатів) (пол. Związek Polskich Posłów Socjalistycznych) [288, с. 191-192].

Восени 1922 р. В. Каменецький опублікував важливу статтю про сутність балтійської політики Польщі [164]. Він згадував, що відразу після відновлення державності серед молодого покоління політиків і публіцистів сформувалася програма Балтійського союзу [164, с. 269]. У первинному варіанті до його складу

мали ввійти Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва й Польща, а в червні – жовтні 1920 р. – Україна. Підставами створення цього об'єднання були захист від російської агресії, узгодження зовнішньої політики, надання права вільного транзиту та використання портів усіма членами, налагодження економічних і культурних зв'язків. На думку В. Каменецького, саме Польща розпочала втілення ідеї Балтійського союзу, визнавши незалежність Естонії й Латвії, і допомігши останній у боротьбі з більшовиками в Латгалії.

Дискусія щодо створення союзу відбулася на конференції в Гельсінкі в січні 1920 р. за участю представників Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі [164, с. 270]. Кожна зі сторін обстоювала власні національні інтереси, зумовлені прямою загрозою від більшовиків. У березні 1920 р. відбулася польсько-латвійська конференція, на якій також не досягнуто порозуміння з приводу конфлікту щодо частини Іллукстського повіту. Уже 15 квітня Латвія почала перемовини в Москві. Потім відбулася конференція в Ризі (згодом перенесено до Булдурі), яка тривала цілий місяць. У ній брали участь фінляндська, естонська, латвійська, литовська, українська й польська делегації [164, с. 270]. Естонці, латвійці та поляки виступали за ухвалення конкретного рішення. Литовці заявили про неможливість створення Балтійського союзу за участю Польщі. Врешті все ж таки був ухвалений загальний політичний меморандум: балтійські держави визнають одна одну де-юре; встановлюється постійний арбітраж для розгляду спірних питань; сторони зобов'язуються не підписувати жодного договору, спрямованого проти одного з членів союзу; передбачалося підписання військової конвенції; проголошувалося забезпечення прав нацменшин; гарантувалося право транзиту [див. 18].

Втім ідея федеративного / конфедеративного союзу на теренах між Балтійським та Чорним морями найбільші проблеми мала через конфлікт між Польщею і Литвою, незалежність яких підтримали держави-переможці в Першій

світовій війні. Польсько-литовське протистояння щодо Вільна (Вільнюса) спричинялося литовською візією про це місто як історичну столицю та польською – про «Серединну Литву» як частину давньої Речі Посполитої. В обох випадках історичні аргументи відігравали вирішальну роль в обґрунтуванні претензій на уявлений національний простір. Найкраще польське бачення про те, як сприймалася Литва та литовці в польському суспільстві, сформулював Л. Василевський. У грудні 1919 р. у статті «Про принципи польсько-литовського порозуміння» він писав, що литовці й поляки вкладають відмінний зміст у поняття «етнографічний», «литовець», «литовський» і «Литва». Першому окресленню поляки надають «мовного» виміру [15, k. 151]. Тобто Л. Василевський наголошував саме на критерії мови в окресленні національного простору. «Етнічна Литва» для поляків – це територія, де говорять литовською [15, k. 151]. Литовцями поляки вважають усіх мешканців давнього Великого князівства Литовського, а не лише «громадян того обширу» [15, k. 151]. Власне тому поляки сприймають Литву в етнографічному – тобто як литовськомовний терен – та історичному вимірах. На основі історичних аргументів та геополітичних викладок Л. Василевський обґрунтовував належність Вільна до польської культури та до «історичної» Польщі [16, k. 83-103].

Улітку 1920 р. на політичному горизонті Литви знову з’явилася ілюзія федералізму, детермінована проблемою Вільна / Вільнюса. Литовські соціал-демократи розглядали можливість упровадження елементів федеративного устрою та надання автономії Вільнюському регіонові [222, с. 217]. Один з таких проектів підготував М. Ремер разом з адвокатом Адольфом Ґраєвським (1887–1967 рр.), проте його відхилив литовський уряд.

Наростання польсько-литовського протистояння спонукало прем’єр-міністра Бельґії та президента Ліги Націй Поля Гіманса запропонувати у травні 1921 р. проект спільної польсько-литовської держави, спираючись на політичну

модель австро-угорського дуалізму [98]. Як відомо, це відбулося під час чергової польсько-литовської конференції в Брюсселі, де розглядалися територіальні претензії. Польську делегацію очолював Ш. Ашкеназі, литовську – Ернестас Ґальванаускас (1882–1967 рр.). Литовці виступили з вимогою, щоб Польща визнала їхні суверенні права на Вільно, взамін пропонували гарантії забезпечення польської культурної автономії й підписання торговельної конвенції [409, с. 98-99]. Ш. Ашкеназі пропонував зосередити увагу на обговоренні двох питань: Вільно та встановлення відносин між Польщею і Литвою.

Суть проекту зводилася до створення «кантонів» Вільна й Ковна у складі Литви, пов'язаної федеративними відносинами з Польщею. Обидві країни визнають незалежність і суверенність одна одної, підтверджують наявність багатьох спільних інтересів. Кордон між Польщею та Литвою буде встановлений по «лінії Керзона» на заході й до кордону з радянською Росією, визначеного Ризьким договором (березень 1921 р.) Литовський уряд має зобов'язатися перетворити Литву на федеративну державу з двох автономних «кантонів» Ковна та Вільна за швейцарським зразком [98, с. 3-4; 348, с. 83-86]. Обидва «кантони» матимуть парламенти та права широкої автономії без суверенітету. Столицею федерації стає Вільно (Вільнюс), а польська й литовська мови проголошуються офіційними. Етнічні (а не національні) меншини здобували рівні права та гарантії освіти, релігії та мови. Територія так званої «Серединної Литви», окупована військами генерала Луціана Желіґовського (1865–1947 рр.) за усним наказом Ю. Пілсудського, мала відійти до кантону Вільна (Вільнюса). Для вироблення спільної зовнішньої політики передбачалося створити Раду із закордонних справ, до якої входили б по три представники від кожної країни. Відповідно до проекту, планувалося підписання військової й економічної конвенцій, а в разі виникнення непорозумінь Ліга Націй призначала арбітра за обопільною згодою [98, с. 6-7].

Слід також підкреслити, що проект П. Гіманса не враховував білоруського фактора [475, с. 114].

Литовська сторона не поспішала з відхиленням цього проекту, намагаючись якомога глибше актуалізувати «віленське (вільнюське) питання» на міжнародній арені та задекларувати власні права на це місто [348, с. 83]. Однак саме відмова литовських дипломатів прийняти позицію щодо налагодження федеративних зв'язків між Польщею й Литвою стала причиною завершення перемовин. Улітку 1921 р. литовські еліти та суспільство ще мали надію на позитивне розв'язання «віленського (вільнюського) питання» на свою користь. Існували дві візії його розв'язання: надання автономії Віленщині та вузьконаціоналістична з декларативними гаслами забезпечення прав національних меншин [348, с. 84]. У тодішніх реаліях остання думка домінувала серед литовських еліт, адже передбачала оголошення Вільна (Вільнюса) столицею Литви як національної держави.

Критика проекту П. Гіманса була нищівна. Ставлення литовських еліт до нього найкраще відобразив Т. Врублевскіс, який заявив, що проект, з одного боку, «пропонує багато конституційних вимог усередині литовської держави, а з другого – намагається намалювати контури державно-правової "системи кооперації" обох країн» [98, с. 10]. Свою аргументацію він вибудував на основі теорії союзних держав Ґ. Єллінека, який розглядав реальну унію повністю відмінною щодо конфедерації та федерації [98, с. 12]. Національні права можуть бути забезпечені лише територіально або персонально. У цьому випадку Т. Врублевскіс виокремив два виміри: білоруський та єврейський разом з німцями й росіянами. Литовський правник відзначав, що проект П. Гіманса ігнорував права білорусів, віддаючи їх на польську асиміляцію, тому пропонував сформувати також третій, білоруський, «кантон» [98, с. 13]. Це був варіант територіального розв'язання. Персональна модель стосувалася забезпечення

прав євреїв, німців та росіян. Т. Врублевскіс зауважив поверховість положення про мову та права етнічних меншин у Литовській державі, покликаючись на практику ст. 19 австрійської конституції, що ніколи не працювала повною мірою. Як рецепт пропонував упровадження національної автономії. Ішлося про створення національного кадастру і проведення демократичних виборів національних рад, що отримували б частину коштів з державного бюджету [98, с. 14]. Тут Т. Врублевскіс явно спирався на ідею екстериторіальної (персональної) автономії К. Реннера й О. Бауера. Він також звертав увагу на обмеження суверенності Литви, що за умови перегляду двокантональної системи має здобути санкцію від міжнародної спільноти, тож упровадження такої «швейцарської» моделі практично неможливе. Т. Врублевскіс наполягав на створенні автономій, а не федеративного зв'язку. Звідси його пропозиція звернутися до конфедерації або реальної унії при встановленні державних відносин між Литвою й Польщею. Створення двох рад, із закордонних та економічних справ, литовський юрист уважав конституційним порушенням [98, с. 24-25].

Натомість Т. Врублевскіс виокремлював фактори щодо ймовірного перетворення Литви на федеративну державу: 1) демократична республіка, до складу якої входить Західна Литва; 2) Польща, яка контролює північно-східний «коридор», що, згідно з проектом П. Гіманса, має належати Литві; 3) головнокомандувач військ «Серединної Литви», який де-факто контролює частину Віленщини [98, с. 29]. Тим самим він указував на важливість деокупації «Серединної Литви» та відмову поляків від північно-східного «коридору». Т. Врублевскіс доводив, що проблема литовсько-польського конфлікту може бути вирішена лише за міжнародної участі та шляхом поступок з боку Варшави. Як відомо, він був переконаний федераліст і щиро вірив, що між «Фінською

затокою, Чорним та Адріатичним морями постане союз малих держав, який не буде для Заходу буфером між Німеччиною й Росією» [98, с. 35].

Восени 1921 р. переговори між литовцями та поляками відновилися. 3 вересня П. Гіманс представив новий варіант розв'язання територіального конфлікту, що вже не полягав у встановленні кантональної системи, але положення про федеративний зв'язок залишилося. Окрім того, передбачалося виокремлення в межах Литви Віленського округу з автономним статусом, де мали гарантуватися права польської меншини [11, k. 613-615]. 22 вересня цей проект був обговорений на засіданні Ради міністрів Польщі, члени якої висловлювалися досить критичного щодо його положень.

Литовський уряд схилявся до прийняття цього другого проекту, намагаючись обмежити права на пропоновану віленську автономію. Прем'єр-міністр Казіс Ґрінюс (1866–1950 рр.) згадував, що проект міг бути схвалений, не перешкоджаючи інтеграції Вільна до складу Литви [222, с. 219]. Проте перед литовськими дипломатами постала дилема: існувало побоювання, що прийняття проекту П. Гіманса суттєво обмежить суверенітет Литви, а відмова поставить крапку в боротьбі за Вільно як столицю [348, с. 84].

Литовська сторона вибрала варіант прийняття проекту із застереженням. Цей «середній шлях» був лише самообманом, намаганням уникнути рішення [348, с. 85]. Крім того, литовські еліти побоювалися, що прийняття умов проекту може викликати громадські заворушення та негативну реакцію більшості політичних партій та організацій [348, с. 85].

У кінці вересня 1921 р. на засіданні польського уряду вирішено відхилити проект Ліги Націй [11, k. 610]. МЗС доволі критично розцінило цю ініціативу, яка нехтувала засадами встановлення польсько-литовських взаємин. У таємній інструкції, надісланій польським посольствам, давалося роз'яснення щодо

суперечки навколо Віленщини й польсько-литовського конфлікту [12, k. 128-134]. Якщо перший проект П. Гіманса Польща прийняла як основу для дискусії, то другий, «трактований як цілісність en bloc» і «прихована форма арбітражу» відхилила, натомість прихильно його сприйняла Литва [12, k. 128-129]. Як бачимо, це свідчило про чітке неприйняття литовцями будь-яких федеративних пропозицій, які виходили від Ліги Націй щодо створення спільної держави Польщі й Литви. Польський МЗС відзначав, що у другому проекті П. Гіманса нема засади рівноправності Віленщини та Ковенщини, адже «замість двох суверенних кантонів маємо автономію Віленщини у складі Литовської держави» [12, k. 129].

Отже, ідеї литовської федерації та Балтійського союзу були лише одним із варіантів ідеалістичного сприйняття завдань східної політики. Вони відображали прагнення відновити старі польські кордони на засаді «історичних права» і реституції Речі Посполитої. В. Каменецький був представником впливової «федеративної» течії, його концепція розв'язання польсько-литовського конфлікту за Вільно (Вільнюс) спиралася на ідею внутрішньої федералізації Литви, встановлення її (кон)федеративного зв'язку з Польщею. Після очевидної поразки цієї візії він виступав за створення Балтійського союзу, уявляючи його як антиросійський блок прибалтійських країн і конфедеративне об'єднання. Як відомо, схожу пропозицію відстоювала британська делегація на Паризькій мирній конференції [391, с. 107-111].

Проект П. Гіманса був яскравим прикладом застосування федеративного принципу задля узгодження взаємопов'язаних інтересів, зумовлених мішаним етнографічним складом країни й народу, що складався з різних груп населення [475, с. 121]. Крім того, проект був прикладом подвійних стандартів, відображенням жорсткої реальної політики у міжнародних відносинах. Ігнорування білоруського та єврейського чинників свідчило про намагання

якнайшвидшого розв'язання польсько-литовського конфлікту щодо Вільна (Вільнюса), але аж ніяк не про створення справжньої федерації. У цьому випадку проект П. Гіманса демонстрував, як федералізм перетворювався на знаряддя міжнародної політики в інтересах держав-переможниць у Першій світовій війні. Усе це не мало нічого спільного з первинним змістом федеративної ідеї, а, навпаки, перетворювало її на концепцію ситуативного розв'язання територіальних спорів між новими національними держави під парасолькою Антанти.

5.2. Проект «Слов'янської імперії». Від ідеї Центральноєвропейського союзу до створення Чехословаччини

Пам'ятаючи про «Весну народів» 1848–1849 рр., чеські інтелектуали та діячі визвольного руху продовжували сприймати федералізм як інструмент політичної боротьби й одну з концепцій мирного співіснування народів. Схожої візії дотримувалися словаки. Спочатку федеративний дискурс розвивався як постулат перебудови Габсбурзької імперії, а не гасло боротьби за національну незалежність. Проте ідеологічна зміна сталася під час Першої світової війни. У тодішньому чеському національному русі сформувалися два проантантівські табори: «автономісти» проросійської / панслов'янської орієнтації та «реалісти», які виступали за проголошення чехословацької незалежності. На перших порах і ті, й ті не розглядали питання розпаду Австро-Угорщини, висуваючи спільну позицію щодо її можливого перетворення на тріалістичних засадах.

Найвпливовішим представником проросійського табору був лідер молодочеської партії, депутат райхсрату й чеського ландтагу, майбутній перший прем'єр-міністр Чехословаччини Карел Крамарж (1860–1937 рр.) [див. 406]. Він став одним з ідеологів неослявізму, який набирав популярності в Центрально-

Східній Європі після російської революції 1905–1907 рр. Спочатку він приймав федеративну концепцію Ф. Палацького, виступаючи за німецько-чеську співпрацю в Богемії та відновлення давного конституційного права (нім. Staatsrecht) [165, с. 699]. К. Крамарж пропагував ідею посилення впливу слов'янства в Австро-Угорщині, формуючи тим самим підстави для її можливої федеративної перебудови. Це могло статися шляхом запровадження загального виборчого права та демократичних принципів управління. Започаткування федеративного устрою в Австрії він трактував як модель розв'язання національних суперечностей і забезпечення національної рівності [165, с. 697]. Політик пропонував поділити землі австрійської частини імперії на чотири основні території: 1) Чехію, Моравію, Сілезію; 2) Галичину, Буковину; 3) Австрію з Тиролем, Зальцбургом, німецькі частини Штирії й Каринтії; 4) слов'янську частину Штирії та Каринтії, Крайну, Істрію, Трієст і Ґоріцію, Далмацію [165, с. 698]. У Габсбурзькій імперії ця візія наштовхувалася на два проблемні питання: польське й українське. В Європі такою проблемою був сербсько-болгарський конфлікт за Македонію, що став причиною балканських воєн. К. Крамарж уважав чехів за провідників у слов'янському світі, від яких залежить майбутнє Габсбурзької імперії [див. 6].

У квітні 1914 р. К. Крамарж підготував проект «Конституції Слов'янської імперії»[21]. Джерелом цього документа стали німецькі державні закони, проект «Усеслов'янського союзу» Миколи Данилевського (1822–1885 рр.) та ідея «православної імперії» Ф. Тютчева. Закликаючи до створення цього конфедеративного об'єднання як альтернативи німецькому пануванню в Центральній Європі, К. Крамарж звернувся саме до німецької правової системи та державної традиції, яка мала скріпити слов'янський союз. Навіть його назва –

[21] Проект К. Крамаржа зберігається в Архіві зовнішньої політики Російської імперії. – Ф. 340. – Оп. 793. – Д. 3. – Л. 4–12.

«імперія» – була свого роду даниною не демократизмові, а ідеологічному месіанізмові. Тобто в самій засаді проект хибував на ірраціональність, адже єдиним об'єднавчим фактором мав бути російський імператор. Значна етнічна та релігійна гетерогенність центральноєвропейського простору не мала нічого спільного з уявленим етнічним (або расовим) домінуванням слов'ян.

Отже К. Крамарж запропонував створити великий слов'янський союз, до якого мали ввійти Чехія, Польща, Болгарія, Сербія, Чорногорія, а також Росія [248; 343; 611, с. 190-194]. Кожна частина була б самостійним «царством» («королівством», як у випадку з Сербією та Чорногорією), однак усі перебуватимуть під скіпетром російського монарха, що мав призначати намісників у Польщі та Чехії, які очолювали цивільне врядування, а ті, своєю чергою, пропонували йому кандидатури міністра-президента, міністрів і голів вищих судів [611, с. 194]. У проекті застерігалося, що намісником мав бути представник національності конкретного «царства».

К. Крамарж запропонував проект монархічної федерації, в якій планувалося також формування імперських думи та ради як спільних загальносоюзних органів. Дума мала складатися з 300 членів (175 – від Росії, 40 – від Царства Польського, 30 – від Царства Чеського, 30 – від Сербії, 20 – від Болгарії, 5 – від Чорногорії). Важливо, що вони мали обирати представницькі органи для кожної союзної держави на основі земської системи виборів. Себто навіть на рівні легітимності та розділення компетенції союз спирався на виразну вертикальну централізацію, що передбачала домінування саме Росії. При оголошенні війни імператор мав дістати згоду від Імперської ради.

Виконавча вертикаль також будувалася за представницьким принципом. До Імперської ради мали входити 25 членів від Росії, 5 – від Польщі, по 4 – від Чеського Царства та Сербії, 3 – від Болгарії, 1 – від Чорногорії. У проекті також детально прописано сфери компетенції імперського законодавства: а)

торговельні договори й митні тарифи; б) одиниці вимірювання та грошова система; в) закони про торговельний флот і консульства; г) загальні положення про пошту і зв'язок; ґ) залізниця; д) армія та флот; е) бюджет імперії; є) імперські кредити; ж) розподіл загальних витрат на союзні держави [611, с. 192]. Як видно, планувалися спільні митний і політичний кордони. Російська мова здобувала спеціальний статус у всіх «царствах» та «королівствах». Запроваджувалася обов'язкова військова повинність [611, с. 193]. Тобто такий розподіл влади й компетенції передбачав встановлення централістського управління, коли будь-яке рішення окремого «царства» мав затвердити імператор. По суті, унітарний суверенітет в особі російського монарха ставав основою «Слов'янської імперії».

У політично-правовому вимірі проект був пропозицією створення федеративної імперії, яку складно окреслити як конфедерацію. Де-факто пропонована система влади характерна для союзних держав, а не союзу держав. Адже «царства» й «королівства» не здобували єдиного суверенітету, а передавали його до центру, яким був російський імператор.

Цей проект передбачав посилення ролі не слов'янства як такого, а Російської імперії. Утім уже тоді міф про «слов'янську єдність» не відображав реальних націєтворчих процесів та цілей визвольних рухів. Панславістська або неослявістська риторика була лише формою прикриття прагнення до легітимації кожної окремої державності. У чеському випадку «Весна народів» показала, що апелювання до «історичних прав» і середньовічної державної традиції не матиме успіху.

Проект К. Крамаржа містив чітко окреслені кордони кожного з імовірних членів «Слов'янської імперії». До складу Росії мали ввійти Східна Галичина, Північна Буковина, Угорська Русь та частина Східної Пруссії з Кенігсбергом. Царство Польське охоплювало землі давньої Речі Посполитої, окрім новоствореної Холмської губернії. До складу Чеського Царства К. Крамарж

відносив королівство Богемію, маркграфство Моравію, західну частину австрійської Сілезії, південно-західні райони прусської Сілезії, а також сербсько-лужицькі землі в Східній Саксонії і прусські північні округи, словацькі терени Північної Угорщини [611, с. 191]. До Болгарського царства мали ввійти Болгарія в кордонах Бухарестського миру 1913 р., Центральна та Південна Македонія. Тим самим К. Крамарж визнавав «історичні права» болгарської держави на спірні македонські землі, особливо після завершення ІІ Балканської війни (червень – липень 1913 р.).

Найсуперечливішим було виокремлення «королівств» Сербії та Чорногорії. К. Крамарж дотримувався виразного антибалканського дискурсу, суть якого полягала у прийнятті етнічної та релігійної фрагментації населення півострова. Його логіка конструювання сербських кордонів ґрунтувалася на визнанні найбільшої «історичності» сербів серед південнослов'янських народів. Отже, до складу країни мали ввійти власне Сербія, а також Боснія й Герцеговина, Північна Албанія, словенські землі, Далмація, Хорватія-Славонія, Північно-Західна Угорщина до Середнього Дунаю, адріатичне узбережжя (Істрія з Трієстом, коронна земля Гориця і Градишка) [611, с. 191]. За умови, якщо Чорногорія не об'єднається з Сербією, К. Крамарж до цього «королівства» додав територію Сан-Джованні-ді-Медда та області Шкодерілі-Скутарі й Задрим'я. Як бачимо, К. Крамарж в основу проекту «Слов'янської імперії» поклав передусім етнографічний принцип. Історичний він застосував лише до визначення кордонів Болгарії. У проекті також зазначалося, що ця імперія перебуватиме у вічному військовому та, можливо, митному союзі з Румунією і Грецією [611, с. 194]. Поза всяким сумнівом, К. Крамарж не просто грав на боці Росії – він, як переконаний русофіл і православний, запропонував ідеалістичний проект не слов'янського союзу, а саме «православної імперії». Легітимність її мала бути освячена особою

російського імператора, якого автор вочевидь сприймав як останнє джерело влади та авторитету для всіх слов'янських народів.

У червні 1914 р. за допомогою російського кореспондента й експерта з «українського питання» В. Сватковського таємними каналами вдалося передати цей меморандум міністрові закордонних справ Росії Сергієві Сазонову (1860–1927 рр.) [518, с. 112]. Проте документ (по суті, федеративне переосмислення панславізму) не справив жодного впливу на коригування російської зовнішньої політики. Однак К. Крамарж мав авторитет у середовищі чеського національного руху, де визволення з-під габсбурзького панування пов'язували з перемогою імперії Романових.

Кардинально іншу візію щодо майбутнього Чехії мали реалісти, що виступали за здобуття державності в будь-якій формі. Їхній лідер, депутат райхсрату й філософ Томаш Ґарріґ Масарик (1850–1937 рр.), сприймав федералізм як інструмент політичної боротьби та ідеологічної риторики [404; 437]. На формування його світогляду мала вплив ідея слов'янської єдності, що її сформулювали російські слов'янофіли в 1830–1840-х рр. [435] Як відомо, вона передбачала, що кінцевою метою об'єднання всіх слов'ян має стати створення спільної федерації. І така спроба політичного втілення федеративних засад відбулася в період «Весни народів» 1848–1849 рр. Тоді федеративний аргумент став частиною «чеського питання», а Ф. Палацький – одним із головних речників перетворення імперії Габсбурґів на федеративну державу. Власне в цьому контексті Т. Масарик звертався до федеративної ідеї. На прикладі діяльності К. Гавлічека-Боровського він доводив, що федералізм – дієвий інструмент у боротьбі за перебудову Австрійської імперії [див. 356]. Сучасник Ф. Палацького був прихильником австрославізму, що передбачав створення австрійської федерації [356, с. 257]. Сам же Т. Масарик еволюціонував від філософського та релігійного космополітизму до націоналізму, полишив досліджувати проблему

універсальної влади, звернувшись до практичніших способів її втілення [435, с. 251].

Т. Масарик виокремлював декілька засад чеського федералізму, який первинно спирався на «історичне право» автономії Богемії у складі Габсбурзької імперії [437, с. 102]. К. Гавлічек-Боровський переконував, що Габсбурзька монархія могла бути федерацією націй, або земель, тому запропонував власні межі легітимності «історичних прав», адже Австрія створена заради захисту прав усіх націй [435, с. 258-259]. Саме на цій підставі майбутній лідер Чехословаччини прагнув політизувати «чеське питання» [353; 354]. По-перше, підкреслював його проімперський характер. По-друге, визнавав низький державотворчий потенціал серед слов'янських народів. По-третє, висував ідеї створення (кон)федеративного союзу «нових» націй. Така орієнтація на федерацію націй мала суто практичний вимір, базований на етнографічному окресленні меж чеського національного простору.

Ще К. Гавлічек-Боровський дійшов думки, що австрославізм обмежує розвиток національностей, а тому регіональна інтеграція декількох слов'янських народів матиме більше значення. У цьому випадку він звертався до «історичних прав» як підстави реалізації такої федеративної моделі. Т. Масарик прийме цю візію свого попередника, спробуючи її реалізувати під час створення Чехословаччини.

До початку Першої світової війни погляди Т. Масарика щодо федералізму зазнали значних концептуальних змін. Їх оцінку 1955 р. сформулював лідер Чеської національно-соціальної партії Петр Зенкл (1884–1975 рр.), виділивши кілька важливих позицій: 1) Т. Масарик, так само, як і Ф. Палацький, працював над федералізацією Габсбурзької імперії; федеративну ідею він розглядав як модель для Європи та світу; 2) федерація дозволяла вберегти малі нації від австрійського, німецького, російського абсолютизмів; 3) Т. Масарик був

лояльний до монархії, допоки сподівався, що вона перетвориться на «родину вільних націй» та продовжуватиме існувати в Європі, а також він розглядав федерацію як модель, що гарантує політичний, культурний, економічний розвиток її національним членам [477, с. 22].

Проте, на нашу думку, значний вплив на Т. Масарика мали ідеї К. Гавлічека-Боровського. Звісно, Масарикове розуміння федералізму було епігонством тодішніх західних ідей і його практичного втілення у США та Швейцарії. Він використовував найрізноманітніші федеративні постулати задля просування політичних вимог, які здебільшого стосувалися конституційного перетворення Габсбурзької імперії на федерацію. Пізніше цей аспект дістане розвиток у центральноєвропейській візії федералізму. У центрі його уваги були дві імперії – Габсбурзька та Російська. Свою аргументацію щодо їх перебудови він обґрунтовував наявністю «історичних прав» і національного простору [358, с. 27]. Ця позиція знайде відображення в його ставленні до ідеї конституційного переоблаштування Австро-Угорщини. З одного боку, це її автономізація та децентралізація, а з іншого – погляд на державу як на інструмент національного самоствердження [437, с. 124].

1915 р., у розпал війни, Т. Масарик представив візію «малих націй». Він зазначав, що «сьогодні ми повинні визнати існування націй, і ми зобов'язані розрізняти держави й нації, що пов'язано з незбіжністю політичного та етнографічного кордону» [359, с. 11-12]. Поняття «малих націй» Т. Масарик запозичив у Я. Коллара й відносив до них слов'ян. На його думку, до війни лише сімнадцять держав на Європейському континенті були незалежні [359, с. 12]. Виходячи з цього, Т. Масарик обґрунтував інакший погляд на концепцію австрославізму. Ішлося про визнання державного статусу для всіх непоневолених народів. У цьому випадку він трактував імперії архаїчними державами, «кінець історії» яких настане завдяки поширенню індивідуальної

свободи. Конституційний компроміс 1867 р. спричинив створення унікального типу держави, держави-поліглота, яка складається з багатьох «малих» народів. Т. Масарик висловив припущення про можливість формування балканської федерації, яка буде багато в чому подібною до Австро-Угорщини [359, с. 13]. Він відзначав наявність національного дисбалансу між Східною (Центральною) та Західною Європою, адже перша містить безліч різних національних і расових фрагментів [359, с. 15]. Т. Масарик визначав Центральну Європу як «своєрідну етнографічну зону» [359, с. 15], до якої відносив Східну Пруссію, Австро-Угорщину, Балкани й Західну Росію. Цей простір став територією національних антагонізмів і конфліктів, де національне питання та проблема рідної мови перетворилися на нагальну політичну справу [359, с. 16]. Масарикове розуміння центральноєвропейської рівноваги спиралося на несприйняття радикального пангерманізму та ідеї слов'янської солідарності [564, с. 188].

Т. Масарик стверджував, що людство завжди прагнуло до єдності, але не прагне ані до світової федерації, ані до світової держави, – ні до звільнення народів і рас [359, с. 23]. Тому варто створити умови, щоб незалежність центральноєвропейських країн та автономії в межах федерації спиралася на конституційні засади і право [359, с. 30-31]. Його звернення до проблеми «малих націй» та федералізму можна розцінювати як елемент дестабілізації Габсбурзької монархії шляхом використання «м'якої сили». Погляди Т. Масарика зазнали трансформації від австрославізму до концепції «малих націй», які мали орієнтуватися на правову систему, доктрину правової держави та соціальний лад, утілений у Британській імперії. Себто Перша світова війна, на його думку, була протистоянням між демократією та гуманізмом, репрезентованим Антантою, і теократією, представленою Німеччиною та її союзниками. Власне на цій тезі він обґрунтує проект «нової Європи».

У розпал війни, 1915 р., у Парижі сформовано Чехословацький закордонний комітет на чолі з Т. Масариком. Його заступниками стали депутат райхсрату Йозеф Дюрих (1847–1927 рр.) і представник словаків, генерал французької армії Мілан Растислав Штефаник (1880–1919 рр.). Журналіст Едуард Бенеш (1884–1948 рр.) став генеральним секретарем. Якщо до війни Т. Масарик виступав за федералізацію імперії, то 6 червня 1915 р. він оголосить гасло «Знищити Австро-Угорщину!». Ішлося про цілеспрямовану політику звільнення «поневолених» малих націй і боротьбу за кращий світовий порядок. Усе це обґрунтовувалося заявами про важливість протидії онімечуванню та мадяризації. Т. Масарик звернеться до ідеї морального переродження людини та цілої Європи, яка відбудеться під час війни і приведе до «світової революції».

13 лютого 1916 р. в Парижі на базі Чехословацького закордонного комітету створено Чехословацьку національну раду, яка перебрала на себе функції уряду в еміграції. Її формування стало можливим, коли держави Антанти остаточно побачили примару «Серединної Європи», тому плани «нової» Центрально-Східної Європи, що постала б на уламках Австро-Угорщини, дістали серйозну підтримку [497, с. 244].

Отож ідея Масарикової республіки була вислідом різноманітних проектів політичного майбутнього Центральної Європи, себто територій, що перебували під скіпетром Габсбургів. Тоді чеський лідер звернувся до проекту створення «слов'янської Швейцарії». Т. Масарик ще раніше ідеалізував політичну систему й державний устрій США і Швейцарії. Він переконував, що відносини трьох національностей в Австро-Угорщині схожі зі співвідношенням національностей в уявлюваній Чехословаччині (чехи – німці – угорці).

Діяльність Чехословацької національної ради сприяла внесенню «чехословацького проекту» до «14 пунктів» В. Вілсона, після того як у квітні 1917 р. США офіційно вступили у війну на боці Антанти [489]. Під час Першої

світової представники Великої Британії та Франції розглядали проблему можливого розпаду Австро-Угорщини. За умови потужної соціальної революції або провокацій з боку більшовицької Росії, проект створення великої центрально- та східноєвропейської федерації на основі принципу національного самовизначення міг бути взятий для реалізації. Тому поява такої пропозиції ще була можлива в 1918 р. [293, с. 167]. Загалом головне питання щодо «проекту Чехословаччини» звучить так: «Яку державу будував Т. Масарик?». Чехів і словаків ніхто не питав, якою мала б бути їхня держава, і чи хочуть вони жити разом. Не існувало також ніякого масового, тим більше чехословацького, руху за незалежність «знизу» [489, с. 16]. Чехи автоматично ставали ніби «старшим братом» для словаків на засаді слов'янофільської ідеології. Т. Масарик скептично оцінював надання автономії чеським німцям та українцям, а кордони Словаччини мали бути визначені на етнічній засаді [94, с. 41].

Чехословацький лідер грав на боці держав Антанти, яка протистояла Габсбурґам. Для нього постання будь-якої федерації / конфедерації можливе було на теренах колишньої Австро-Угорщини, а Східна Європа його цікавила як буфер захисту від зазіхань з боку Росії. Власне в цьому контексті варто розглядати появу його фундаментального памфлету про «нову Європу». Т. Масарик писав, що «противники малих держав і народів указують на Австрію як класичний доказ того, що малі народи, не бувши в змозі захистити свою незалежність, повинні об'єднуватися у великі федеративні утворення» [357, с. 87]. Історія Австрії та всі зусилля щодо єдиної та централізованої держави – свідчення і приклад династичного панування, а ніяк не федерації [357, с. 87]. Т. Масарик дійшов висновку, що «Австрія була федерацією лише до того моменту, коли була союзом трьох вільних держав, нинішня Австро-Угорщина не федерація малих народів» [357, с. 87]. Як бачимо, він закидав Габсбурґам обмеження самоврядних і національних прав інших націй. Утім показово, що

Т. Масарик свої претензії висував у бік Відня та Австрійської корони, а не імперії як такої. У підсумку, Австро-Угорщина – приклад середньовічного династичного абсолютизму.

Як альтернативу він пропонував федерацію, засновану на свободі та справедливих потребах націй [357, с. 88]. Так виглядала його утопія про ідеальний центральноєвропейський союз держав. На його переконання, міждержавна інтеграція та міжнаціональна співпраця в регіоні може зупинити реалізацію проекту «Серединної Європи» та панславістської утопії [357, с. 81-82]. Т. Масарик уважав, що малі нації можуть вільно та повноцінно існувати в Центральній Європі за умови реалізації федеративних практик. Адже імперська влада в його розумінні була втіленням теократії [437, с. 126]. Австро-Угорщина – антинаціональна держава за своєю суттю, а в економічному вимірі порівнянна з величезною корпорацією або Вест-Індською компанією [357, с. 88]. Зрозуміло, що будь-яка федерація, створена на засаді підкорення та неволі, не може мати майбутнього, тому для Габсбургів така форма держави була лише утопією [357, с. 88-89]. «Малі» нації дуже схожі на маленьку людину, тому вони повинні мати всі права, як «великі» народи. Т. Масарик не був ідеалістом, але за основні принципи формування федерації вважав духовний розвиток і свободу.

Власне, його перші кроки щодо побудови «нової Європи» будуть пов’язані з ідеєю «Демократичної унії Серединної Європи» (англ. «Democratic Mid-European Union»). Цей проект мав на меті об’єднати «малі» народи в багатонаціональний конгломерат на теренах колишньої Австро-Угорщини: спочатку у формі організації, а потім уже – реальної конфедерації. Уперше ідею представлено 15-16 вересня 1918 р. на так званому з’їзді поневолених народів у Нью-Йорку. Як відомо, В. Вілсон прихильно поставився до створення цієї організації [див. 362]. Планувалося, що до участі у формуванні «Демократичної унії Серединної Європи» будуть залучені Чехословацька національна рада,

Польський національний комітет, Українська федерація у США, Югославська національна рада, Литовська національна рада, Румунська національна ліга та Політична асоціація італійських іредентистів. Активним просуванням ідеї займався близький соратник та адміністративний секретар Т. Масарика Герберт Міллер (1875–1951 рр.). Демократична унія Серединної Європи мала стати майданчиком для обговорення найконфліктніших питань представниками нових націй, передусім встановлення кордонів і прав національних меншин. Про це Т. Масарик виразно згадував у листі від 18 вересня 1918 р. до І. Падеревського [22, k. 13]. Він планував використати цю організацію задля вироблення спільної політичної платформи всіх нових націй перед початком Паризької мирної конференції [584, с. 249]. Чехословацький лідер особисто писав І. Падеревському, наголошуючи на важливості польсько-чеської співпраці [56, с. 480]. 26 жовтня 1918 р. у Філадельфії оголошено «Декларацію загальних цілей незалежних середньоєвропейських націй», в якій указано на право національного самовизначення для народів на теренах між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями, а також на потребу створення світової Ліги Націй [234, с. 3-4]. Т. Масарик переконував свого соратника, секретаря Чехословацької національної ради Е. Бенеша, в перемовинах із західними представниками повсякчас апелювати до актуальності перебудови Центральної Європи відповідно до ідеї про «Демократичну унію Серединної Європи»[22]. На його думку, вона буде організована на економічних засадах, що сприятиме відновленню зони вільних і «малих» націй [95, с. 133-134], а привілей на окрему державу обґрунтовував «історичними правами».

Очевидно, що для Т. Масарика це був тактичний крок, який він озвучував також Р. Дмовському. Чеський інтелектуал уявляв Центральну Європу як простір

[22] У листах Т. Масарика до Е. Бенеша від листопада 1918 р. це формулювання написано англійською як «Democratic Mid-European Union» (див.: Vzájemná neoficiální korespondence T.G. Masaryka s Eduardem Benešem z doby pařížských mírových jednání (říjen 1918 – prosinec 1919). – Č. 2: Dopisy. – S. 123–125).

нових держав від Балтики до Греції. У грудні 1918 р. він знову звернеться до тези про долучення Фінляндії та Греції як евентуального «північного» та «південного» кордонів цього конфедеративного проекту. Парадоксально інше: чехословацький лідер сам скептично оцінював можливість утілення цього наміру [95, с. 133-134]. Тоді ж з'явиться спільна ініціатива Т. Масарика, грецького прем'єр-міністра Елефтеріоса Венізелоса (1864–1936 рр.) та румунського політика Таке Іонеску (1858–1922 рр.), адресована до британських і французьких еліт щодо можливості створення альянсу східноєвропейських держав. Ішлося про формування блоку країн Центрально-Східної Європи за участю Чехословаччини, Югославії та Румунії [219, с. 178, 204, 206]. Однак цю пропозицію відкинули британці, натомість як альтернативу запропоновано створити Малу Антанту. Поза сумнівом, для нього це був один з інструментів реальної політики, а також зрозуміла риторика для західних еліт, яку Т. Масарик повсякчас використовував заради утвердження позиції про неминучість незалежної Чехословаччини, адже в тодішніх антантівських колах ще проявлявся «австрійський сентимент».

Улітку 1918 р., після провалу сепаратних переговорів з Австро-Угорщиною, легітимність Чехословацького національного союзу почали визнавати держави Антанти та її союзники: 29–30 липня першою це зробила Франція. Парадоксально, що цей процес випереджав створення Чехословаччини як держави [96, с. 201, 248, 282-284, 308-309]. Представники Антанти почали розглядати плани руйнування імперії Габсбургів та проголошення на її місці кількох національних держав. Це мало на меті послабити Німеччину та створювало «санітарний кордон» на шляху більшовизму до Центральної Європи [489, с. 19]. Очевидно, якби перемогу в Першій світовій війні здобув Четверний союз, «ідея Чехословаччини» ніколи не була б реалізована [547].

28 жовтня 1918 р. Чехословацький національний комітет оголосив про створення Чехословацької Республіки. 14 листопада це рішення затвердила Національна асамблея, яка одночасно скасувала місцеве самоврядування та автономію історичних земель. 30 жовтня Словацька національна рада оголосила про відокремлення від Угорщини [489, с. 14]. Однак вимоги щодо визнання словацької автономії повністю зігнорував празький уряд. Т. Масарик відкидав можливість внутрішньої федералізації Чехословаччини, хоча й погоджувався надати автономні права «етнографічним» регіонам. У листі від 28 жовтня 1918 р. до Е. Бенеша він писав, що «угорські русини[23] пропонують федерацію з нашою державою. Треба приєднати до нас угорських українців, і тоді ми будемо сусідом Румунії. Існує також організація карпатських русинів, сама назва вказує на русофільство, і вони також пропонують федерацію з нами. Це питання вимагає тактичного поводження, щоб не спричинити ворожнечі українців у Галичині» [95, с. 120].

22 грудня 1918 р. на засіданні Національної асамблеї Т. Масарик виступив за впровадження поділу на округи з широким самоврядуванням, але без надання права на суверенітет [355, с. 21-22, 25]. Фактично він виступив за відхід від федеративної моделі, представивши суто східноєвропейський варіант швейцарської кантональної системи. До складу Чехословаччини з самоврядними правами ввійшли Богемія, Чеська Сілезія, Моравія, Словаччина й Підкарпатська Русь. Політичну систему країни можна означити як парламентську демократію. Візію Т. Масарика загалом підтримали авторитетні словацькі діячі [5]. Тоді ж розпочався процес формування чехословацької нації, а державною мовою

[23] Так Т. Масарик (в оригіналі, англійською, – Ugro-Russians) назвав закарпатських українців.

визнано чехословацьку. Закарпатські українці випадали з Масарикової схеми націєтворення[24].

Чехословаччина стала не класичною федерацією, а національною державою «чехословацької нації» зі спільною чехословацькою мовою [489, с. 14; 503, с. 27]. Масарикова «нова Швейцарія» в тодішніх історичних реаліях виявилася центральноєвропейською утопією. Слід підкреслити, що Т. Масарик скептично оцінював державотворчий потенціал словаків та українців, а також побоювався відродження Німецької імперії.

Отже поява федеративної ідеї в середовищі чехословацького руху була зумовлена висуненням альтернативної до проекту «нової Австрії» доктрини та частиною загального публічного дискурсу в боротьбі за створення Чехословаччини. «Нова Європа» Т. Масарика, так само як і ідея «Середньоєвропейського союзу», були ідеологічні утопії, що їх вдало використали задля відстоювання національних інтересів Чехословаччини. Започаткування цих ідей слід оцінювати у двох аспектах. Перший: елементи обох ідей втілено у «проекті Чехословаччина», де нація не означала духовної «братерської єдності», а владу дістала коаліція політиків середнього класу й бюрократії, успадкованої від габсбурзького періоду [435, с. 252]. Другий: ці ідеї стали знаряддям реальної політики, а не справжнім інтеграційним проектом для «нових» націй у Центральній Європі, реалізація якого залежала від політичної волі Парижа, Лондона й Вашинґтона.

[24] Деякі українські діячі (М. Грушевський та ін.) переконували чехословацьку владу надати Підкарпатській Русі автономний статус у складі Чехословаччини (див.:. Pejša Robert. Podkarpatská Rus v Československu 1919–1922. Právni a politicko-společeenske aspekty připojeni Podkarpatske Rusi k Československu. – Praha: Karolinium, 2016. – 203 s.).

5.3. У пошуках «східної Швейцарії»: Оскар Ясі та ідея Дунайської конфедерації

Після конституційного компромісу 1867 р. Габсбурзька імперія не мала наміру проводити простий схематичний поділ держави за національною однакою, внутрішні соціальні, релігійні, етнічні кордони перехрещувалися [643, с. 404]. Така тактика адміністрування дістала найбільше поширення на землях Угорської корони. Тотальна уніфікація була закріплена в законі від 1868 р., коли оголошено ідею політичної єдності: «Усі громадяни Угорщини, відповідно до основних принципів конституції, у політичному вимірі становлять одну націю, єдину неподільну угорську націю» [543, с. 365]. Себто йшлося про звуження прав легітимації та самоврядування для інших народів, що населяли угорські землі. Це не була модель «уявленої спільноти», а концепція конструювання нової «імперської» нації. Поза тим, проблема конституційної норми полягала в повному та спрощеному трактуванні етнічного чинника.

Угорські еліти під скіпетром Габсбургів ніколи не розглядали федеративну ідею як реалістичну політичну модель. Значна більшість пам'ятали про неї завдяки діяльності Л. Кошута та спробам витворити самостійну Угорщину під час «Весни народів» 1848–1849 рр. Схильність угорської політики до значної централізації та жорсткої асиміляції закладала підвалини скепсису щодо розв'язання національного питання шляхом упровадження федеративних практик. Однак це аж ніяк не змінювало загального ідеологічного дискурсу, навіть після конституційного вирівнювання 1867 р. Тому озвучення будь-яких федеративних ідей у середовищі угорських еліт не мало серйозного впливу ані на внутрішню політику, ані на характер відносин із Віднем. Навіть автономний статус Хорватії-Славонії, який був збережений після 1867 р., сильно непокоїв угорських політиків.

Проблема перебудови Габсбурзької монархії, пошук моделі вирішення національного питання перебували в центрі уваги лідера Громадянської радикальної партії журналіста та соціолога Оскара Ясі (1875–1957 рр.), якого по праву можна вважати одним із теоретиків угорського федералізму [205; 215; 249; 306; 544]. Він мав єврейське коріння та народився в прикордонному угорсько-румунському регіоні. Його соціологічні погляди та науковий світогляд формувалися під впливом основоположника органічної школи в соціології, чільного ідеолога лібералізму Герберта Спенсера (1820–1903 рр.). 1904 р. О. Ясі опублікував книжку про проблеми взаємовпливів мистецтва й моральності. Угорський діяч планував створити партію соціалістичного напряму. У своїй програмній статті він писав, що «дотепер немає сумнівів для теоретичного дослідника, не більше, ніж для яскравого практичного політика, що історія найближчого майбутнього буде визначена відносинами двох великих соціальних тенденцій – націоналізму й соціалізму» [339, с. 32]. Ця думка визначатиме його спробу знайти синтетичну модель, яка об’єднала б ці дві ідеології. Власне, його зацікавлення федералізмом багато в чому базувалося на політико-правових елементах націоналізму та соціалізму. Можна виокремити своєрідний «ідеологічний трикутник», який уміщував соціалізм, націоналізм і федералізм. Однак найважливіша проблема, що хвилювала О. Ясі, – це сутність угорської державності. Очевидно одне: він сприймав її через постулат своєрідної «цивілізаційної місії» в Центрально-Східній Європі, яка мала полягати у створенні дунайського союзу держав, об’єднаних на демократичних засадах. У січні 1905 р. О. Ясі виїхав до Парижа, де приєднався до масонів і ближче познайомився з соціалістичними ідеями, а також соціологією Еміля Дюркгайма (1858–1917 рр.) [339, с. 35-38].

Усе це дозволило О. Ясі здобути авторитет у сфері розв’язання національного питання, хоча він і пропонував лояльний до Габсбурґів

«культурний мінімум» [544, с. 125]. Перед Першою світовою війною О. Ясі ще не розглядав можливості перетворення Австро-Угорщини на федеративну державу. Його інтерес до федералізму сформувався під впливом соціалістичних ідей, а у практичному вимірі – масонства. Відомо, що він досить скептично сприймав ідеї австромарксистів К. Раннера та О. Бауера, а також проект А. Поповичі, хоча й без огульної критики. О. Ясі стверджував, що ці пропозиції нехтують проблемою історичних кордонів [66, с. 245; 440, с. 228-229]. 1912 р. він розмірковував над формуванням спільноти держав, що економічно та політично належать одній культурі – «Сполучених щтатів Європи» [306, с. 72]. Це була його інтерпретація універсальної концепції об'єднання народів під омофором одного центру або влади, яка здобула популярність під час «Весни народів» 1848–1849 рр.

Це була політична мрія О. Ясі, пов'язана зі сподіваннями, що після закінчення війни в Європі буде створена якась форма федерації або конфедерації держав. Антислов'янський характер поглядів О. Ясі впливав на його політичні переконання та дослідницьку методологію. Він бачив небезпеку в поширенні панславізму й пангерманізму як доктрин тісного співробітництва. Не сприймав фундаменталістської риторики щодо протистояння між слов'янами та німцями, яке нібито детермінувало існування Європи, династій та імперій. Власне тому ближчою для О. Ясі виявилася ідея правової держави, яку успішно втілював віденський уряд, а також демократичні цінності, що не сприймали Габсбурґи. Концепція правової держави (нім. «Reichtsstaat») мала зцементувати майбутній союз держав і врівноважити регіональне співробітництво в Дунайському басейні. По суті, така візія стосувалася передусім федеративної моделі, яка може прийти на зміну централізмові Відня.

Отже, за джерела концепції федералізації О. Ясі можна вважати угорський досвід революції 1848–1849 рр., конституційний компроміс 1867 р. та ідею

відродження Королівства святого Стефана. Утім найбільший вплив на політичне мислення угорських еліт мав проект Дунайської конфедерації Л. Кошута. О. Ясі писав, що проект вміщував декілька важливих позицій: 1) внутрішні проблеми Угорщини можуть бути розв'язані лише тоді, коли націоналістичні прагнення різних національностей не перешкоджають державним; 2) Дунайський альянс може бути серйозною гарантією незалежності Угорщини; 3) східне питання, що передбачає розпад Османської імперії, можна остаточно розв'язати лише на федеративній основі; 4) створення конфедерації сприяло встановленню європейського балансу сил; 5) Угорщина здобула б можливості вільної торгівлі та загальної безпеки [65, с. 92-93]. 1928 р. О. Ясі став уже щирішим в оцінці концепції Л. Кошута. Він писав, що вона спиралася на ідею економічного й політичного союзу між Угорщиною, Румунією та Сербією (пізніше також Богемією), який мав стати гарантією для «малих» держав перед загрозою пангерманізму й панславізму [66, с. 313]. Тим самим лідер угорських радикалів визнавав цю концепцію не просто одним із мейнстрімів національного руху, а доктриною реальної політики, яка мала конкретні геополітичні цілі.

На початку XX ст. існували два стримувальних фактори створення евентуальних інтеграційних союзів: один – суто економічний та оборонний, другий – зі сфери влади і права. Військові цілі угорських націоналістів не передбачали підтримки німецько-австрійської програми анексій, однак були спрямовані на збереження мадярського панування в Угорщині [292, с. 494]. Крім того, складно порівнювати угорську традицію конституційного права з австрійською [292, с. 494]. О. Ясі підважував право на самовизначення для «малих» народів, утілення якого пропонував розглядати в кожному конкретному випадку. Також він відкидав вимоги щодо «історичних земель» для «малих» народів Дунайського регіону. Утім іншої логіки він дотримувався щодо Угорщини.

Після проголошення уряду Іштвана Тиси (1861–1918 рр.) у середовищі угорських еліт постійно змінювалося ставлення до національного питання, яке нагально треба було розв'язувати. І. Тиса вибрав тактику жорсткого стримування: протидіяв будь-яким спробам ескалації. У тодішніх політичних колах було кілька варіантів розв'язання національної проблеми. Помірковані діячі, такі як дипломат і барон Джуліо Шиласcі (1870–1935 рр.), пропонували концепцію загального привілею (франшизи), пов'язаного з подальшою мадяризацією, «відповідно до геополітичного сценарію Ф. Науманна» [292, с. 510]. Представник аристократичної фронди князь Лайош Віндішґретц (1882–1968 рр.), навпаки, прагнув не розширювати загальний привілей. Як видно, цей варіант аж ніяк не поступався своєю прямолінійністю попередньому.

Федеративна ідея не цікавила угорські еліти, бо статус Угорщини у складі Габсбурзької монархії де-факто містив багато елементів теорії федералізму. Важливе місце також займали економічні інтереси. На думку угорців, федеративний лад звужував можливості виходу з-під опіки Габсбургів, обмежував національний та економічний суверенітет [449].

У таких умовах О. Ясі звернувся до федеративних ідей. Він критикував уряд І. Тиси за «сліпу мадяризацію» та нехтування прав неугорських народів, уважаючи, що укладення компромісу між ними й угорцями сприятиме формуванню лояльності до влади та угорської культури. Спочатку О. Ясі був прихильником розширення культурної автономії як адміністративної одиниці, що мала виражатися в місцевому самоврядуванні на мові кожного з народів, що входили до складу Угорського королівства. Представники словацького й румунського національних рухів з недовірою поставилися до цієї пропозиції [544, с. 125]. О. Ясі критикував проект «Сполучених штатів Великої Австрії» А. Поповичі та концепцію розв'язання національного питання, що

запропонували австромарксисти. Хоча деякі з постулатів національно-персональної автономії він адаптував до «словацького питання».

Інший погляд репрезентували австрійські представники, які різко негативно оцінювали націоналізм і формування «малих» націй. Це була нова загальноімперська тенденція, спрямована проти націоналізму. 1916 р. значного резонансу серед габсбурзьких політиків та інтелектуалів набула книжка майбутнього канцлера Австрійської Республіки Іґнаца Зайпеля (1876–1932 рр.) «Nation und Staat» («Нація й держава») [403], в якій підважено тезу про ототожнення держави й нації. Народ, держава та нація не накладаються або не підкорюються одне одному, – це різні форми організації, бо вони виникли з різних коренів, хоча й на основі одного й того ж права [403, с. 57]. Він убачав, що розв'язання національних суперечностей в Австрії можливе лише на підставі наднаціонального патріотизму, ґрунтованого на християнському універсалізмі. Під скіпетром Габсбурґів можуть бути створені тривкі основи мирного співжиття багатьох національностей, а націоналізм веде лише до ненависті [403, с. 51-52]. Праця І. Зайпеля стала важливою ілюстрацією зародження «австрійського» дискурсу, що вже прямо не пов'язувався з династією. Його тези мали підстави в тодішній реальності, адже були переосмисленням та адаптацією швейцарської політичної ідеї, де держава не ототожнювалася з однією нацією. Власне «швейцарський» міф ставав підґрунтям різноманітних концепцій вирішення національного питання в габсбурзькому контексті.

2 жовтня 1918 р. Австро-Угорщина звернулася до держав Антанти з пропозицією щодо укладання перемир'я й початку мирних перемовин на основі «14 пунктів» В. Вілсона. У відповідь габсбурзькому урядові заявлено про визнання права чехів, словаків і південних слов'ян, а американський лідер не може вести переговори про надання цим народам автономії в межах монархії [543, с. 419]. Заклики до федералізації імперії, що озвучив Карл I (1887–1922 рр.),

не втримали її, вона почала розпадатися на нові національні держави, створені на основі історичних прав, етнічного або історичного простору та політичної традиції. Після Першої світової війни відбулося переродження геополітичної єдності «історичного Угорського королівства», за влучним виразом Ласло Контлера [543, с. 420]. Фундамент Корони святого Стефана здетонував, коли 18 жовтня 1918 р. у стінах угорського парламенту румунський депутат, майбутній ініціатор об'єднання Трансильванії з Румунією Александру Вайда-Воєвод (1872–1950 рр.) виголосив заяву Румунської національної партії про вілсонівське право для румунів самостійно обирати своє місце серед вільних націй. Наступного дня зі схожою заявою виступив словацький депутат католицький священик Фердинанд Юриґа (1874–1950 рр.), який також наголосив на відокремленні Словаччини. Сучасники цей процес оцінювали як шлях від «легітимізму» до самовизначення [278, с. 68].

23 жовтня 1918 р. розпочалася Угорська революція хризантем. Міхай Карої (1875–1955 рр.) заявив про створення Угорської національної ради у складі представників партій незалежників, буржуазно-радикальної та соціал-демократичної, а також політичних угруповань місцевої інтелігенції. Рада видала «Декларацію 12 пунктів», що містила вимогу угорської незалежності та негайного підписання сепаратного миру з державами Антанти. 31 жовтня імператор погодив призначення М. Карої новим прем'єр-міністром. Уже 13 листопада Карл I зрікся угорської корони, за кілька днів проголошено Угорську Народну Республіку.

Інтерес О. Ясі до федералізму був викликаний початком брестських переговорів у кінці 1917 – на початку 1918 рр. [476, с. 152-159] Його засаднича теза полягала в тому, щоб витворити новий антинімецький державний організм на теренах Габсбурзької монархії. Як знаємо, це повною мірою відповідало тодішнім планам держав Антанти. Весною 1918 р. О. Ясі висунув ідею

перетворення імперії на федеративну державу з шістьома спільнотами – німцями, чехами, угорцями, поляками, сербами й хорватами. Ці народи він сприймав як історично-політичні нації. Появу федеративної концепції варто розглядати в контексті окупації німецькими та австро-угорськими військами України.

О. Ясі відкидав можливість поділу Угорщини на федеративні частини, хоча щодо Цислейтанії пропонував виокремити Австрію, Чехію, Іллірію та Польщу [64; 306, с. 75]. Він не вважав, що Угорщина потерпає від якихось національних суперечностей, а отже не ставив під сумнів її унітарність. Лідер радикальної партії ще не розглядав можливість автономії Трансильванії та самостійності Румунії. О. Ясі вірив у можливість створення української держави, хоча наголошував на об'єднанні Галичини з новою Польщею. Як бачимо, його проект стосувався не історичних земель Королівства святого Стефана, а більшого простору від Балтики до Адріатичного моря. Хоча морський чинник, так само як і економічний, не були визначальними в його концепції. Вона спиралася на засади про «історичні права» та «історичні землі», навіть для «бездержавних» народів. На думку Тадеуша Кописа, концепція О. Ясі була проектом конфедерації на теренах Австро-Угорщини [306, с. 78]. Утім угорський інтелектуал ніде не вказував про природу суверенітету, шляхи його втілення, моделі розподілу, тому важко однозначно визначити, що насправді пропонував О. Ясі. Хоча більшість ознак дозволяє говорити саме про свого роду постімперську федерацію, яка матиме поділ суверенітету на рівні національних регіонів.

Отже, О. Ясі висунув концепцію центральноєвропейської федерації, яка охоплювала б землі колишньої імперії Габсбургів. До її складу мали ввійти п'ять нових держав, а назвою була б Пентархія [544, с. 129]. У майбутньому до неї могли приєднатися Болгарія та Сербія. О. Ясі пропонував створити балканську державу у складі Хорватії-Славонії, Далмації, Істрії, Боснії та Герцеговини,

словенських земель. Ця країна мала дістати назву Іллірія, а столицею її стало б місто Сараєво [544, с. 128]. Зразком політичного устрою для О. Ясі були США і Швейцарія, тому він намагався адаптувати до «унітарної» угорської моделі їхні федеративні засади.

Видається, що істинною метою цього проекту, крім демократичних цінностей, була реальна політика. Імовірне оголошення такої держави мало на меті стримати Сербію з її панбалканськими проектами проросійського спрямування, а також, що важливо, здобути контроль над узбережжям Адріатичного моря. Власне, О. Ясі звинувачував Росію в розв'язанні Першої світової війни, обвинувачуючи її у втручанні у справи Балкан. На цій засаді він патетично переконував, що причина національних конфліктів і суперечностей у Центральній Європі не політика Габсбурґів, а ілюзорна геополітична ситуація. По суті, йшлося про перекладання відповідальності на зовнішні сили, у цьому конкретному випадку – на ворогів Австро-Угорщини, себто Росію, Францію та Велику Британію. Тому він не засуджував прусський мілітаризм, як це робив із панславізмом [544, с. 131].

Концепцію О. Ясі прихильно сприйняли помітні угорські та словацькі інтелектуали. Однак категорично проти виступили румунські діячі. Один із лідерів Великої румунської національної ради у Трансильванії та Румунської національної партії Аурель Лазар (1872–1930 рр.) та знаний історик Йоан Лупас (1880–1967 рр.) вимагали румунської політичної автономії, а також конституційних прав для всіх національних меншин врівень з панівною угорською нацією [306, с. 83; 544, с. 131-132]. Ще з XIX ст. серед угорського політичного класу домінувало переконання, що словаки були «заражені» панславізмом, а румуни – дакороманізмом [405, с. 160]. Їх розцінювали як ідеологічне опертя сепаратизму, тому ліберальні та соціалістичні кола

намагалися віднайти прийнятну для всіх націй модель розв'язання національного питання. У цьому контексті й варто розглядати діяльність О. Ясі.

Дискусія розгорнулася щодо його опублікованої восени 1918 р. книжки «Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok» («Майбутнє монархії та Придунайські сполучені штати») [65, с. 117]. У цій праці угорський інтелектуал стверджував, що глибока демократизація та справжній парламентаризм – гарантія втілення федеративної моделі [65, с. 88-89]. За словами О. Ясі, прихильники угорської незалежності, крім критики дуалізму та реалістичного плану Л. Кошута, ніколи не ставили питання про те, що може стати її основою [65, с. 91]. Він повсякчас послуговувався прикладом Німецької імперії, яку тоді сприймали зразком імперської федерації, та США [65, с. 78-81].

О. Ясі вибудовував федеративну конструкцію на засаді «історичних прав», «історичних земель» і моделі регіональної інтеграції, яку може забезпечити відсторонений центр влади. Простіше кажучи, він приймав тезу про те, що кожен малий народ може мати власну державність, але за умови перебування у складі більшої держави. Тоді, на рубежі XIX – XX ст., альтернативою імперській автаркії вважали федеративний устрій, який сприймали через приклад Швейцарії, Німецької імперії та США. Зрозуміло, що в габсбурзькому контексті О. Ясі цікавив саме німецький випадок. Мав цілковиту рацію Р. Кенн, що ці федеративні пропозиції оцінював як софістичні та виразно нереалістичні, які запропонував скорше вчений, аніж практичний політик [292, с. 510]. Це випливало з базової ідеологічної підстави його проекту – критики заслабкої імперської політики у сфері національного питання.

О. Ясі був переконаний, що угорська незалежність матиме добрі перспективи лише у складі Дунайської конфедерації, і не може бути нічого тверезішого й реалістичнішого, аніж демократичний союз усіх малих націй, які зможуть вільно розвивати свої історичні та культурні цінності на кордоні між

Заходом і Сходом [64, с. 94]. На його думку, така конфедерація також матиме національні меншини в «цьому заплутаному хаосі народів», які проживали під скіпетром Габсбурґів.

Тим самим він, з одного боку, підважував сутність тодішньої імперії, а з другого – навпаки, пропонував модель удосконалення імперського режиму. Цікаво, що у сприйнятті О. Ясі Габсбурзька монархія не була автократичною машиною панування. Тому він пропонував розширити компетенції влади та суверенітету. О. Ясі доводив, що на кордоні Сходу та Заходу, що природно й неминуче, імперія більше не може бути об'єднана лише династичними та військовими силами, на відміну від середньовічних державних структур, але може об'єднатися на основі взаємовигідного співробітництва націй [65, с. 95]. Дунайським і балканським народам повинні бути надані громадянські свободи, що стане підставою для створення європейських «сполучених штатів» [65, с. 96]. Власне в цьому він бачив найвищу цивілізаційну місію імперії Габсбурґів, що може мати більше перспектив, ніж Німецька федерація або США.

Відмова від виокремлення «угорської цивілізаційної місії», спроба віднайти універсальну підставу федеративного союзу були свого роду інтелектуальним самобичуванням. Звідси найцікавіша частина проекту О. Ясі, що стосувалася засад формування Дунайської конфедерації. Це був набір відомих державно-правових принципів, поєднаних із фактором «історичних прав» та національних особливостей. По-перше, у віданні конфедерації мають бути загальні питання, як оборона, митна політика, торгівля, спільний дорожній рух, зовнішня політика, виокремлений суд щодо розв'язання внутрішніх спорів, а також загальний нагляд над федеральними коштами. По-друге, організація національних армій членів союзу. По-третє, колегіальний принцип влади, який полягає в рівноправному представництві кожної з п'яти держав-членів (до речі, цей підхід мав бути застосований до спільної дипломатії). По-четверте,

федеральний райхстаг як парламент конфедерації, сформований на демократичній засаді. По-п’яте, законодавчий орган кожного з членів мав бути у столиці іншої держави-члена. По-шосте, це модель відцентрового поділу влади (себто всі федеральні органи та установи рівномірно розподілялися поміж державами-членами; наприклад, міністерство оборони – у Відні, закордонних справ – у Будапешті, фінансів – у Празі, транспорту – у Трієсті, федеральний суд – у Варшаві). По-сьоме, кошти конфедерації не матимуть взаємного національного аудиту. По-восьме, кожна з п’яти мов матиме рівні права в загальному райхстазі та конфедерації загалом. Утім О. Ясі визнавав, що навряд чи німецька мова втратить історичну гегемонію на терені Дунайського союзу. Наостанок, це компетенція федерального суду, сформованого на основі рівного представництва [65, с. 83-85].

Отож у цій концепції Дунайської конфедерації відображено три тенденції тодішньої угорської інтелектуальної думки. Перша пов’язана з ідеєю незалежності Угорщини в її «історичних» кордонах та як спадкоємиці Корони святого Стефана. Друга стосувалася архаїчності політичної системи та адміністративного устрою, які вимагали внутрішньої демократизації. Третя тенденція – це дискурс громадянської рівноправності, що спирався на систему конституційних свобод, національної, етнічної та релігійної рівноправності. Звідси пропозиція О. Ясі створити декілька рівнів влади, простіше кажучи, забезпечити рівновагу між національними амбіціями кожної з держав-членів. Однак точно не йшлося про розділення суверенітету. Знаний британський історик Г’ю Сетон-Вотсон (1916–1984 рр.) оцінював ідею «сполучених штатів» Дунайського регіону як неперспективну, адже був переконаний, що «угорська культура може постати зі злиття декількох напівrозвинених культур, опертих на кілька різних мов» [405, с. 167]. На наше переконання, концепція О. Ясі була доктриною «культурної експансії» та ідеологічного культуртрегерства, тому

апріорі ставала безперспективною. Уже восени 1918 р. під впливом розпаду імперії Габсбурґів і закінчення Першої світової війни федеративна візія О. Ясі зазнає істотних змін, що спиратимуться на дихотомії «між Німеччиною й Росією».

Уперше концепція перетворення Угорщини на «східну Швейцарію» прозвучала в колі сербських політиків та інтелектуалів. Цю ідею в середині XIX ст. висунув сербський депутат угорського парламенту, правник Михайло Політ-Десанчич (1833–1920 рр.), який пропонував установити національну та етнічну рівноправність, щоб запобігти будь-якому пануванню одного з народів [306, с. 77]. Погляд щодо кантонального устрою О. Ясі прийняв восени 1918 р., коли обійняв посаду міністра у справах національностей в уряді М. Карої. Він виступав проти відокремлення від Угорщини неугорських регіонів, запропонувавши швейцарську модель державного устрою. О. Ясі писав, що «угорський уряд не бажає появи нових "центральноєвропейських Балкан" з митними війнами та гонитвою озброєнь, замість цього пропонує створити міцну й мирну "східну Швейцарію", до якої ввійшли б Чехія, Польща, Румунія та Югославія» [544, с. 141-142]. Нова влада виступала проти виокремлення Верхньої Угорщини (Словаччини) і Трансильванії як автономних частин угорської держави. Ці території сприймалися як «історичні землі», а отже визнання за ними права на національний суверенітет розцінювалося як загроза державній єдності. Власне, звернення до ідеї «східної Швейцарії» варто розглядати в контексті загострення проблеми статусу Трансильванії [див. 480]. Румунські представники вимагали надання їм влади у 26 комітатах. У відповідь О. Ясі закликав розпочати роботу над створення кантонів, однак його пропозицію 2 грудня 1918 р. відкинуто. Відомо, що за проектом передбачалося утворити 14 кантонів: сім угорських, по одному словацькому (Західна Словаччина), русинському, румунсько-саксонському (зі столицею Деш),

угорсько-німецькому (з центром Дьєр), сербсько-німецькому (Темешвар / Тімішоара), румунському та саксонському (столиця Надьсебен / Сібіу) [544, с. 142-143]. Землі, заселені секлерами і трансильванськими угорцями, мали ввійти до угорської автономії. О. Ясі пропонував передати у відання Румунської ради в парламенті території, на яких більшість становлять румуни [544, с. 143].

Водночас лідер угорських радикалів розпочав перемовини щодо статусу словацьких земель – обговорювалося майбутнє 15 комітатів. Словаків представляв один з керівників національного руху та Словацької народної партії, адвокат Е. Стодола (1862–1945 рр.), однак помітнішу роль відігравав М. Годжа. Сторони дійшли попередньої згоди та підписали тимчасову угоду, що словаки здобудуть владу там, де їхня частка становить понад 50 % [544, с. 145]. Зазначалося, що майбутній статус найспірніших територій мала визначити мирна конференція. Слід підкреслити, що предметом переговорів щодо визначення кордонів словацької автономії стали медьє – дрібніші адміністративні одиниці. Словаки мали отримати контроль у 67 медьє. М. Годжа робив усе можливе, щоб угорські війська та жандармерія могли якнайшвидше полишити майбутню словацьку автономію [278, с. 73]. Із цією метою він пропонував виокремити її у складі 17 областей.

М. Годжа та О. Ясі дійшли навіть згоди щодо механізму реалізації прав автономії: демократичні вибори й обрання словацького парламенту, депутати якого автоматично ставали послами угорського [544, с. 146]. Однак ця домовленість так і залишилася «на папері». О. Ясі відкидав усілякі дії угорських політичних сил, спрямовані на самоорганізацію низових органів самоврядування, наголошуючи на необхідності витворити федерацію на демократичних підставах. Випадок зі створенням у листопаді 1918 р. Ради східних словаків був тому підтвердженням.

Значно більших успіхів революційна угорська влада досягла в питанні німецької та русинської автономій. Німці проявляли доволі високий рівень лояльності, тому проблема їхнього самоврядування не мала значної гостроти. Схоже виглядала ситуація з українцями, або русинами, відповідно до тодішньої офіційної номенклатури. 21 грудня 1918 р. ухвалено закон про утворення Руської Крайни, а 30 грудня міністром призначено Ореста Сабо (1867 – між 1939 і 1944 рр.) [387, с. 26]. До її складу ввійшла гірська частина комітатів Унг, Берег, Угоча, Марамарош. Самоврядний статус передбачав обрання Руського народного сойму, який засідатиме в Унгварі (Ужгороді), а також культурну, адміністративну автономію та свободу віросповідання [504, с. 106-107; 544, с. 148]. Резиденція губернатора розміщувалася в Мункачі (Мукачеві). Створення Руської Крайни угорці розцінювали як перший крок до реалізації швейцарської моделі. Однак набагато складніше було з сербами, словаками та румунами, які тяжіли до утворення власних національних держав. Крапкою в історії невдалого втілення ідеї «східної Швейцарії» стало проголошення Угорської Радянської Республіки в березні 1919 р.

Отже, Дунайська конфедерації у складі «п’яти націй» сприймалася як концепція збереження габсбурзького домінування в Центральній Європі. Очевидно, що О. Ясі переслідував дві мети: збереження Угорщини в королівських кордонах і віднайдення спільних підстав для регіональної співпраці між «історичними» та «неісторичними» націями на теренах Габсбурзької монархії. Найчіткіше сутність федеративної візії О. Ясі витлумачив Р. Кенн. На його думку, той видозмінив Найманнову візію «Серединної Європи» на імперську федерацію «п’яти великих» (німців, угорців, чехів, поляків, хорватів) [292, с. 510]. Це не був політичний ідеалізм, а скорше тонкий геополітичний розрахунок, який полягав у пошуку альтернативи до німецької та російської концепцій панування в Центральній Європі та на Балканах. Із цим завданням він

упорався, але реалізувати не зміг. Під час урядування О. Ясі спробував впровадити кантональний устрій Угорщини заради збереження її територіальної інтегральності на основі концепту «історичних земель» Корони святого Стефана. Загострення проблеми Трансильванії і Словаччини спонукало його звернутися до ідеї «східної Швейцарії», яка була реакцією на ситуацію «між Німеччиною й Росією». Внаслідок Першої світової війни Угорщина втратила більшість колишніх провінцій, що тамтешні еліти вважали невіддільною частиною середньовічного patrymonium – Трансильванію, Верхню Угорщину (Словаччину), Підкарпатську Русь і території, населені південнослов'янськими народами (Хорватію-Славонію, Далмацію) [329, с. 10]. Антанта зупинила історію Корони, а мрії про «Швейцарію Сходу» залишилися ідеологічною утопією. Концепція Дунайської конфедерації О. Ясі зазнала прогнозованого фіаско, а після проголошення комуністичного режиму її автор навесні 1919 р. емігрував з Угорщини.

РОЗДІЛ 6.

ФЕДЕРАТИВНА ПАСТКА В СХІДНІЙ ЄВРОПІ:

ВІД НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ДО РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК

Розрив між імперіалізмом та націоналізмом, що дедалі зростав, став ключовою дилемою імперій та однією з причин Першої світової війни [337, с. 5]. Д. Лівен запропонував застосовувати концепцію «другого світу» щодо історії європейської периферії в 1914 р. [337, с. 5] На нашу думку, ця візія розкриває більші аналітичні можливості, якщо прикласти її до подій 1917 р. на теренах Центрально-Східної Європи. Щодо царської Росії, вказана дилема також призвела до вибуху Лютневої революції 1917 р. Д. Лівен уважав, що політика Австро-Угорщини щодо Сербії набувала тих самих форм та ідей, які визначали імперіалістичну політику європейських держав на інших континентах. У Росії, навпаки, була ситуація внутрішнього колоніалізму, тому проблема Петрограда з Польщею та Україною на імперському заході порушувала питання не лише кордонів, а й політичної лояльності до колишнього центру влади. Ці два виміри мали прямий стосунок до федералізму як модерної ідеології, що передбачала трансформацію політичного простору, суверенітету і владної компетенції.

Після Лютневої революції 1917 р. федералізм дістав нове народження та переродження. Тепер його ідеї ставали не тільки частиною вимушеної політичної риторики, але й ідеологічним гаслом та програмою втілення. Звідси його трактування як одного з варіантів легітимації нових національних держав [559]. У польському випадку федералізм перетворився на інструмент реальної політики в міжнародних відносинах, у Чехословаччині – невтіленою концепцією державного устрою, в Угорщині – революційною доктриною «східної

Швейцарії», яка мала короткочасний успіх, згодом перетворившись на ідеологічну утопію. Як це не парадоксально, але політичний курс Тимчасового уряду мав багато спільного з угорською спробою перетворити Королівство святого Стефана на «східну Швейцарію». Російському розумінню «обласної» автономії відповідало поняття «кантон» у швейцарському вимірі. Угорська революція хризантем у багатьох випадках нагадувала Лютневу. Однак існувала одна велика відмінність. Після падіння царату «національне питання» зазнало найвідчутнішої трансформації – розпочався реальний процес творення національних держав у Центрально-Східній Європі та демократизації як політичної моделі. У листопаді 1916 р. початок поклали Німеччина та її союзники, що оголосили створення сателітної Польської держави. Царат апелював до норм міжнародного права й доктрини «божественного права», але без успіху. Тимчасовий уряд, навпаки, найбільше проблем у виробленні стратегії політичної реформи в Росії мав з Україною, яка 1917 р. запропонувала власний сценарій державності та втілення федеративних засад. Щодо Фінляндії та Польщі, російська революційна влада прийняла постулат їхньої самостійності.

Р. Шлезінґер пропонував інший погляд на російську ситуацію: формування більшовиками ідей щодо національної проблеми почалося з обставин, дуже схожих із тими, які постали перед австрійською соціал-демократією [400, с. 319]. Цей процес спирався на багатонаціональний характер обох імперій. Габсбурґи й Романови мали справу з потужним національним рухом, який повсякчас підважував легітимність монарха та принцип «божественного права». Р. Шлезінґер мав на увазі виразну подібність у виборі стратегії, а не практики. Утім це дозволяло маніпулювати федеративною ідеєю в різноманітних контекстах. Восени 1917 р. Тимчасовий уряд усе ж таки спробував прискорити скликання Установчих зборів та оголосити федеративну республіку. Проте ігнорування українського заклику щодо федеративної перебудови,

сформульованого з'їздом народів Росії у вересні 1917 р., більшовицький переворот поховали надію на втілення федеративного проекту, запропонованого Особливою комісією Тимчасового уряду. З іншого боку, федеративна ідея продовжила свою подорож по всій Центрально-Східній Європі, де українські, білоруські та литовські політики вміло використовували її задля відстоювання власних національних інтересів.

Виходячи з цього, спробуємо відповісти на кілька важливих питань. Чи були передумови перетворити Росію на «східні США» або «Сполучені штати Євразії»? Чому українські та білоруські політики в 1917–1918 рр. виявилися набагато більшими федералістами, аніж міністри Тимчасового уряду та більшовики? Якою мірою більшовицька концепція федералізму стала реінкарнацією «політики збирання земель» та імперіалізму?

6.1. Між імперіалізмом та націоналізмом: російська візія федералізму

У 1916 р. російський ліберал, депутат І Державної думи Микола Гредескул (1865–1941 рр.) патетично писав, що «народи, які проживають у Росії, аж ніяк не шукають виходу з нашої держави і не заражені так званим сепаратизмом» [512, с. 68]. Такий політичний утопізм став останньою спробою надання ідеї «великої Росії» позитивної конотації. Це було риторичне питання для російського суспільства, коли залишалося незрозумілим, чи зможе конституційна перебудова зберегти імперію, або, навпаки, чи зможе федералізм вирішити національне питання?

Перша світова війна швидкоплинно змінювала політичну дійсність, у суспільстві з'явилася тенденція до переосмислення влади монарха та суверенітету загалом. По суті, постало питання про те, що і хто джерело влади? Власне боротьба за національні держави як альтернативу до монархії та імперії

становила суть революційних процесів після лютого 1917 р. Ішлося про протилежне розуміння сутності влади: «божественне право» супроти народного суверенітету. Головне завдання Тимчасового уряду, яке відразу постало, було зупинення територіального розпаду колишньої імперії. Стратегія пропонувалася така: конституційна перебудова або політична реформа, що мала б означити республіку як форму державного правління та федерацію як форму державного устрою. Однак цей вибір вимагав найважливішого в умовах революції: затвердження й легітимації Всеросійськими Установчими зборами. Це було першорядне завдання Тимчасового уряду, виконання якого наштовхнулося на національні рухи, що стрімко охопили всю територію колишньої імперії Романових. Схожі погляди панували в середовищі Петроградської ради та в лівому політичному спектрі. Д. Лівен справедливо відзначив, що в короткостроковій перспективі прихильність до федеративної системи, яка домінувала серед меншовиків та есерів, могла б зняти напругу серед неросійського населення, зокрема націоналістичної української інтелігенції [337, с. 353].

Ідея про політичну перебудову була прописана у програмах більшості політичних партій та організацій, починаючи від монархістів, октябристів і закінчуючи кадетами й есерами. Це, своєю чергою, спричинило величезний вал публікацій, в яких порушувалися питання державного майбутнього Росії, можливості її федеративної й республіканської трансформації. Основний аргумент такий: республіка та федерація – альтернатива до самодержавної автаркії, адже їх трактували як демократичний шлях розв’язання національних суперечностей. Публікації федералістського змісту писали на замовлення конкретних політичних сил і зацікавлених діячів. Більшість цих текстів складно розцінювати як самостійні й оригінальні твори.

Федералізм означувався та сприймався в найрізноманітніших вимірах, але його популярність слід розглядати в контексті невирішеного національного питання у самодержавній Росії [400, с. 320-321]. Суть усіх цих публікацій 1917 р. в тому, що рецепція «федерації» мала виразний епігонський характер з «ідеологічним» тягарем від того середовища або регіону, до якого належав автор [542]. Значна більшість тодішніх інтелектуалів розглядали проблему федеративної перебудови Росії в контексті трансформації державного устрою. Така традиція щодо сприйняття політичних кордонів і внутрішньої політичної системи майбутньої республіки спиратися на дискусії 1905–1907 рр., особливо в середовищі ліберальних кіл та кадетської партії зокрема. Федералізм розглядали як свого роду панацею, щоб розв'язати національне питання в колишній імперії, коли практично всі політичні партії відкрито заявляли, що саме впровадження його стане запорукою розв'язання національних суперечностей. Проте здебільшого федеративна риторика була прикриттям намірів та планів щодо збереження «старих» кордонів. Тобто йшлося про обрання політичного устрою, який мав би задовольнити всі національності, що раніше перебували під скіпетром Романових. Навіть у ситуації з польським і фінляндським «питаннями» для тодішніх російських діячів та інтелектуалів було характерне лукавство.

Падіння самодержавства стало причиною захоплення федералізмом, що охопило російське суспільство та національні рухи в Східній Європі. Тільки поляки не виказували будь-яких федеративних концепцій у російському контексті. У Фінляндії політичний клас розглядав можливість установлення свого роду конфедеративного зв'язку з республіканською Росією. У 1917 р. українці та білоруси поки що вимагали національної автономії та створення демократичної федерації.

У 1917 р. в середовищі впливової кадетської партії виокремилися поміркована та радикальна течії стосовно проблеми конституційної реформи. Питання щодо проведення її «знизу» чи «згори» визначала суть побудови правової держави [585, с. 434]. Демократизацію та федералізм, у цьому випадку, можна вважати істотними елементами будь-яких політичних перетворень, що пропонували російські кадети. Тому полеміка між поміркованою (С. Муромцев) та радикальною (П. Мілюков, Ф. Кокошкін) групами стосувалася наступної проблематики: «Чи має бути майбутня конституція «дарованою» верховною владою чи договірною, себто ухваленою внаслідок народного волевиявлення; чи для її ухвалення необхідна лише воля монарха або скликання Установчих зборів; які, своєю чергою, повинна ініціювати й контролювати верховна влада, чи все ж таки вони мають бути проведені на основі загальних виборів» [585, с. 434].

У березні 1917 р. один з лідерів кадетів Ф. Кокошкін відкрито заявляв, що «врятувати» нову Росію може лише скликання Установчих зборів, що мають вирішити питання не лише вибору форми правління й конституції, але й подальший спосіб існування та збереження Росії [див. 130]. Свою відповідь він сформулював так: республіка – найпридатніша формою правління в немонархічній Росії [132].

Позиція кадетів щодо автономії та федерації, якщо порівняти з періодом революції 1905–1907 рр., у 1917 р. не зазнала істотних змін. Найчіткіше їхню політичну платформу з цього приводу озвучено в травні на VIII партійному з'їзді. П. Мілюков так окреслював суть програми щодо національного питання та політичної перебудови Росії: «Збереження державної єдності Росії – це та межа, якою диктується крайнє рішення партії. Розпад держави на суверенні незалежні одиниці видається неможливим» [153, с. 79]. Власне з того часу відбулася переорієнтація кадетів, які прямо почали виступати проти будь-яких автономій у складі федеративної Росії. Тому, на переконання П. Мілюкова, порушувати

питання про створення національних територіальних одиниць було б «повторенням помилок» 1848 р., коли «спроби територіальної децентралізації зіштовхнулися з далекосяжними вимогами народностей, що призвело врешті-решт до краху революції» [153, с. 80]. Усе ж таки з'їзд ухвалив рішення, в якому з'явилося положення про право центральної влади зупиняти дію місцевих законів, якщо вони порушують конституцію. Окрім того, зазначено про можливість укрупнення територіальних одиниць і створення більших областей.

Більшість кадетів дотримувалися такої позиції, яка була озвучена 24 липня 1917 р. на IX з'їзді провідним діячем партії Борисом Нольде (1876-1848 рр.) [593]. Одначе особливу думку мала єврейська демократична група. Один з її помітних представників, член Центрального комітету партії кадетів Григорій Ландау (1877–1941 рр.), уважав, що федералізм в історії завжди мав лише об'єднавчий вимір, а не сепаратистський [195, с. 549]. Тому розв'язання національного питання можливе, коли будуть задоволені вимоги всіх без винятку національностей. Проте надання автономії на певній території завжди матиме спротив меншої кількісно національної групи [195, с. 551]. Його критика самої суті ідеї автономії стосувалася виняткового й вирішального панування національного принципу, який руйнує соціально-політичні та державні лінії. Г. Ландау дійшов висновку, що «ототожнювати національну самодіяльність з обласним самоврядуванням, будувати автономії державні за ознакою національною […] значить гальмувати соціальний і правовий розвиток країни, вносити в неї національний розлад і ворожнечу» [195, с. 562].

Соціалісти-революціонери по-іншому бачили вирішення національного питання. Можливості його розв'язання у двох вимірах розглядав один з лідерів партії, голова Установчих зборів Віктор Чернов (1873–1952 рр.), коли «старий принцип, федерація, с.-р. ставиться на чергу поза та всередині: поза – як федерація держав, за типом Сполучених Штатів, всередині – як федерація

національностей» [153, с. 87]. У підсумку він вибрав другий варіант, який передбачав створення російської федерації як союзу вільних народів.

Київські кадети також пропагували підтримку найрізноманітніших варіантів національної автономії та федерації [645, с. 8]. Один з їхніх лідерів, Леонтій Чолганський, доводив, що відомі тільки дві основні форми децентралізації державної влади: автономія окремих «областей» і федеративний устрій держави. Федерація подібна до «обласної» автономії, адже тут місцеві інтереси враховуються за допомогою місцевої влади, місцевого парламенту [645, с. 2-3]. У будь-якому разі, федерація поділяється на окремі «області» (штати, держави), повністю самостійні у своїх внутрішніх справах та об'єднані центральною владою. Прикладом успішного втілення федеративного устрою Л. Чолганський уважав США [645, с. 4-5]. В Австро-Угорщині існує інший варіант, коли всередині «штату», що входить до складу федерації, наявні автономні області [645, с. 5]. Далі він сам собі суперечив, стверджуючи, що створення федерації йде тільки «знизу», шляхом «з'єднання окремих держав або самостійних земель» [645, с. 8]. Л. Чолганський звертався до ідеї національно-персональної автономії, яка ніколи не була на практиці реалізована, хоча може існувати як доповнення до «обласної» автономії або федеративного устрою.

Над ідеєю перетворення Росії на «сполучені штати» розмірковував літературознавець Семен Займовський (1868–1950 рр.). Він переконував, що модель республіканського устрою Франції, пропагована Тимчасовим урядом, не матиме успіху [128]. 1917 р. національні рухи на території колишніх західних «окраїн» імперії (Україна, Білорусь, балтійські країни) виступали за надання їм національно-територіальної автономії та пропонували проголосити федеративну Російську Республіку [128, с. 12-15]. Теоретичне опертя С. Займовський віднайшов у працях британського спеціаліста з державного права, професора Оксфордського університету Альберта Дайсі (1835–1922 рр.), який доводив, що

надання гомруля Ірландії приведе до політичної трансформації Великої Британії на федеративних основах [238]. Російський публіцист згадував тезу англійця, що побудова федерації можлива лише тоді, коли наявне «переважання в народу духу законності» [128, с. 47]. С. Займовський спирався на означення «федерації» як союзної держави [128, с. 17], що найкраще пасувало до обґрунтування ідеї «сполучених штатів». Парадокс у тому, що це поняття повсякчас використовували радикальні кола російської революції, які не мислили такого перетворення Росії. Здебільшого вони переймалися забезпеченням територіальної інтегральності на основі унітаризму з наданням національних прав. Праця С. Займовського не містила ніякого проекту створення «Російських Сполучених Штатів», а лише озвучувала ідею про це. Утім сама поява такої ідеї в інтелектуальному та політичному дискурсі доводить, якими розпливчастими й поверховими були уявлення російських інтелектуалів про майбутній устрій країни. З іншого боку, ця ідея не визначала змісту тогочасних політичних дискусій щодо нього. Про федерацію як революційну необхідність, що має забезпечити єдність держави, писав юрист, професор і більшовик Михайло Рейснер (1868–1928 рр.) [156, с. 21]. Така геґельянська оцінка сутності федерації мала опертя в теорії про державу, державні форми та політичну ідеологію [див. 155].

Національно-культурну / персональну автономію обговорювали на X з’їзді Бунду, який відбувся на початку квітня 1917 р. Тоді ж ідею єврейської автономії прийняв також польський Бунд [481, с. 37]. Бундівці випускали з поля зору проблему федеративної перебудови Росії, приділяючи увагу саме вирішенню національного питання.

Посилення національних рухів на території західних «окраїн» колишньої імперії спонукало Тимчасовий уряд до офіційного визнання федеративної засади в майбутній Російській Республіці. Р. Шлезінґер виділяв декілька типів

національних рухів за їхнім ставленням до центру й монарха. Перший – національний рух, що проголошував політичне відокремлення від імперії за найвищу мету боротьби (Польща, Фінляндія). Другий – національний рух із перерваною політичною й культурною традицією, що вимагав вільного розвитку та самоврядування для власних етнічних територій (Україна, деякі кавказькі народи, балтійські країни та ін.). Третій – рух національностей, що жадали лише політичного визнання (вірмени) як пріоритетної вимоги для культурного самовизначення. Четвертий – рух типових колоніальних народів (Середня Азія) [400, с. 321-322]. Ця класифікація, хоча й відсилає до діалектичного поділу народів, важлива поставленням діагнозу політико-правової диференціації Російської імперії. Це була основна проблема, з якою зіткнулася революційна, немонархічна влада. Визнання легітимності Тимчасового уряду в середовищі національних рухів було основним аргументом боротьби за автономію, державність або самостійність. Український випадок – найкраще свідчення цього процесу. Наростання національного руху в Києві та проголошення автономії змушувало Петроград активніше займатися виробленням національної політики.

Це дає підстави виділити кілька основних тенденцій, які детермінували трансформацію «божественного права», основ легітимності та ідеї народного суверенітету на теренах колишньої імперії: 1) фінляндський шлях, тобто процес мирного відокремлення Фінляндії від Росії, який також передбачав можливість творення конфедеративного союзу; 2) федералістський сценарій, що був характерний для українського, білоруського, литовського, латвійського рухів і допускав можливість створення російської демократичної федерації; 3) випадок Польщі, котра переважно виступала за незалежність від Росії в будь-якій політико-правовій формі. У 1916 р. ці тенденції заздалегідь спрогнозував і проаналізував знаний український соціолог Ольґерд-Іполит Бочковський (1884–1934 рр.) [493, с. 70-71, 82, 144-145 та ін.].

7 березня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив проект конституції Великого князівства Фінляндського та постановив скликати сейм. Як відомо, автором документа був кадетський лідер П. Мілюков. Цим маніфестом нова влада відновила фінляндську автономію, урізану 1910 р. [126, с. 45] Поряд із цим акт створював підстави державно-правової невизначеності, адже якщо раніше фінляндський народ мав персональну унію з імператором, то тепер – з іще не скликаними Всеросійськими установчими зборами [607, с. 776].

20 березня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову про скасування будь-яких обмежень за національністю, віровченням і віросповіданням [609, с. 46-49]. Слід підкреслити, що в цьому офіційному акті не було згадки про політичні та правові підстави права національного самовизначення.

Засади майбутнього державного устрою й політично-правової системи обговорювали на засіданнях Особливої комісії з підготовки проекту Основних законів при Тимчасовому уряді, яка запрацювала на початку жовтня 1917 р. Головував на засіданнях кадет Микола Лазаревський (1868–1921 рр.), що очолював Юридичну нараду Тимчасового уряду. Створення цього органу мало на меті пришвидшити процес скликання Установчих зборів і випрацювати попередній текст російської конституції. Особлива комісія проаналізувала різноманітні варіанти державного устрою, що спиралися на концепт поділу суверенітету. 17 жовтня ухвалено «Проект основних законів про автономію (федерацію)», який оголошував принцип нероздільності Росії, підтверджував автономні права Фінляндії, запроваджував «обласну» автономію як адміністративну одиницю, компетенція яких мала визначатися законами, що видає центральна законодавча влада [150, с. 131-132].

1917 р. про автономію й федерацію писали багато представників політичного класу та інтелектуалів. Відповідно, кожне поняття автори інтерпретували на свій манер, що призводило до мішанини в розумінні їх

сутності. Проблему автономії представлено в кількох вимірах як «обласну», національно-територіальну, національно-персональну та культурну. «Обласна» автономія уявлялася первинним елементом державного устрою Російської Республіки. Тим самим Тимчасовий уряд планував упровадити своєрідну кантональну систему. Однак цього реалізувати не вдалося. Проблему федерації та федералізму завжди розглядали в контексті прикладу США або Швейцарії, які уявлялися ідеальним прикладами успішного втілення федеративного устрою. Знову ж таки, видається, що в російському політичному середовищі, а тим більше серед міністрів Тимчасового уряду, ніхто до кінця не усвідомлював, якою мала бути омріяна федерація, щоб урятувати Росію від розпаду.

6.2. Від автономії до Акта злуки: українські практики федералізму

Боротьбу за українську автономію досить детально вивчили історики [502; 559; 590; 591; 623; 633]. У 1917 р. панували дві ідеологічні тенденції: віра в соціалістичні ідеї та демократію на противагу імперії й централізмові; а також вимога національно-територіальної автономії українських земель у складі російської демократичної федеративної республіки [633, с. 23]. Проблема здобуття автономії стосувалася федералізації Росії, яку повсякчас обговорювали як у Петрограді, так і в центрах новопроголошених республік.

У середовищі українського руху існували кілька означень автономії: національно-територіальна, культурна, національно-персональна [див. 552]. Окремі партії також висували гасло «обласної» автономії, підсилюючи її аргументацією М. Драгоманова. Як відомо, ідея національно-персональної автономії стосувалася самоврядування для екстериторіальних громад. Національно-територіальна автономія передбачала зміни адміністративного устрою та політичної системи загалом. Культурна розширювала місцеве

самоврядування етнічних або релігійних спільнот. Якщо ідея національно-територіальної автономії мала виразний політичний відтінок і передбачала виокремлення якоїсь спільноти, то друга – колоніальну асиміляцію на користь «високої» культури. Ці ідеї осмислювалися як імовірні варіанти запровадження автономії, але найбільший вплив мала вимога національно-територіальної автономії.

Ідеї української автономії неможливо зрозуміти без чинника загальноросійської влади та проблеми легітимації відповідно до тодішніх правових норм. Спочатку Тимчасовий уряд не сприймав вимогу автономії українських земель, уважаючи, що Центральна Рада – це нелегітимна влада, адже її не обрано всенародним голосуванням [153, с. 59]. Розв'язання питання легітимності пов'язувалося зі скликанням Установчих зборів, на яких мали означити політично-правовий зміст автономії [567]. Спроби Української Центральної Ради здобути від Петрограда визнання автономії наштовхувалися на тінь Установчих зборів [153, с. 60]. Взамін Тимчасовий уряд пропонував реалізувати право культурного самовизначення та «не завдавати смертельного удару всій державі й самим собі» [153, с. 62].

Схожу позицію займали сили «російської демократії», що категорично не сприймали ідеї української автономії. Загальноросійські партії лівого та правого спектрів висували свої причини, які не дозволяли розглядати можливість визнання автономного статусу України: це і стан війни, і необхідність рішення Установчих зборів, і побоювання замінити національні проблеми класовими [500, с. 245]. Проросійські сили мали також значний вплив на київську інтелігенцію. Наприклад, рада Київського університету у зверненні до Тимчасового уряду «з жалем» зазначала, що створення УЦР, Генерального Секретаріату, війська, поширення української мови свідчать про реальний факт існування автономії «Малоросії» вже в липні 1917 р. [153, с. 176]

6–8 квітня 1917 р. в Києві відбувався Всеукраїнський національний конгрес. Його скликання варто розглядати в контексті проблеми легітимності УЦР. Тому одним з основних питань було обговорення сутності національно-територіальної автономії [501]. Загалом форум виступив за національно-територіальну автономію України у складі російської федеративної демократичної республіки. Ця подія мала набагато більшу вагу, аніж І Універсал. Ішлося про процес внутрішньої легітимації української влади, а федералізм у цьому випадку можна розглядати як його інструмент. Подальше проголошення автономії в І Універсалі спиралося якраз на цю тенденцію. Київський адвокат, член Малої ради від Єврейської народної партії Олексій Гольденвейзер (1890–1979 рр.) згадував, «з якою легкістю та швидкістю "відвалили" Україні десяток губерній» [509, с. 199]. Він розмірковував також над ідеєю національно-персональної автономії, що «запозичена з книжки австрійського соціаліста Шпринґера (Реннера) про національну проблему» [509, с. 180]. Представники національних меншин (поляки, євреї), що співробітничали з Центральною Радою, були скептичні щодо української автономії, адже її кордони викликали неприйняття [509, с. 193]. Однак позиція неукраїнських партій стосовно проблеми автономії та федерації не мала значного впливу на визначення політичних цілей українського руху.

Інші уявлення були характерні для національного середовища. Голова Української національної ради в Петрограді Петро Стебницький (1862–1923 рр.) розглядав питання української автономії у зв’язку з перебудовою Росії, яка не збереже єдності, якщо не визнає національних автономій [40, арк. 1]. Він доволі скептично оцінював швидке визнання автономій на «національних окраїнах», адже «російська революція наочно перетворювалась із політичної в соціальну, – і то самого крайнього напрямку» [39, арк. 2-4]. Звідси його теза, що «без признання прав української національної культури і української державності,

принаймні в формах широкої національно-крайової автономії, ніяка влада не зможе встановити доброго ладу на території України» [41, арк. 2].

М. Грушевський так само закликав до визнання української національності та її прав на самостійний розвиток. На його думку, автономія означає право жити за своїми законами, самостійно їх ухвалювати, а не перебувати під чужою владою. Великого значення він надавав поділові суверенітету та законодавчому самоврядуванню [120, с. 137]. 1917 р. він ще стверджував, що здобути українську автономію та створити федерацію «без участі найбільшого її члена, Великоросії» буде неможливо [186]. У статті «Повороту нема» М. Грушевський оцінював національно-територіальну автономію як середній етап між програмою культурно-національного самоозначення та повною політичною незалежністю [119, с. 98].

Загалом поняття «автономія» в документах УЦР було «річчю в собі», що асоціативно ототожнювалося з демократією та республіканським устроєм. У тодішній літературі та пресі це окреслення діставало найрізноманітніші смислові відтінки. Сприйняття цього терміна відповідало прийнятим у тогочасній правовій думці положенням про незалежні права для певних станів, корпорацій, а також широку сферу самоврядування [650, с. 126].

Федеративна ідея, яка займала одне з провідних місць у програмах українських політичних партій, мала ширші теоретичні й політичні рамки [див. докл. 581]. 1917 р. більшість українських лідерів говорили про федерацію з російською демократичною республікою, що трактувалося як дорога до легітимації української державності та реституції умов Переяславського договору 1654 р.

Восени 1917 р. відбулося переосмислення ідеї крайового та національного самоврядування. 8–15 вересня в Києві зібрався з’їзд народів Росії за участю 93

делегатів від різних національностей [605, с. 8]. Ідея його скликання виникла ще навесні. Політичною метою, якої прагнули досягти лідери УЦР, було перехоплення федеративної ініціативи в Тимчасового уряду. Як образно висловився М. Грушевський, слід було «розробити план цього "палацу народів", де всі народи житимуть вільно і гарно». Він звертався до федералістської ідеї як важливої частини української національної ідеології, наголосивши, що «українське громадянство не розуміє нового устрою держави без федерації і ніколи від цього гасла не відступить», а «ідея федералізму надалі буде служити народам провідним компасом» [157, с. 288-289]. 15 вересня 1917 р. ухвалено підсумкову постанову про федеративний устрій Росії, в якій зазначалося, що республіканський лад і центральна влада можуть мати перспективи лише у федерації [157, с. 308].

Проблема української автономії в тій або іншій формі обговорювалася в середовищі українських і всеросійських сил, що підтверджують програми різних партій, здебільшого лівого спрямування [581, с. 44-56]. Для українського студентства ідея автономії та федеративно-демократичного устрою Росії була мінімумом, «який забезпечить Україні повну рівноправність з іншими народами й принесе їй повну культурну й економічну незалежність» [159, с. 235]. Більшість селянських з'їздів, що відбувалися на теренах українськомовних губерній, поряд із соціальними питаннями ухвалювали рішення щодо автономії та федерації. Значну більшість учасників таких зібрань становили селяни, які ще слабко усвідомлювали засади функціонування автономії як адміністративного статусу [615, с. 101-102]. Загалом автономію трактували як право кожного народу на самостійне розв'язання нагальних проблем, «визнаючи, що кожна нація має право на самовизначення і повинна бути автономною при рішенню всіх справ в межах їх національно-територіальних границь, крім питань державного значення» [159, с. 651]. Селянство українськомовних губерній доволі прихильно

сприймало ідею автономії у федеративній російській республіці, але ставлячи здобуття такого статусу в залежність від рішення російських Установчих зборів [159, с. 652].

Більшість членів УЦР мали ліві погляди, а тому сприймали автономію та федерацію як політичні моделі, що можуть удосконалити «потворну» сутність держави як такої. Микола Порш (1879–1944 рр.) виходив із засновку про «національну неволю», коли нема рівності «проміж різними народами (націями) одної держави, коли один народ (властиво його капіталісти) панує в державі та гнітить інші» [602, с. 1]. Для нього автономія – це право націй на самовизначення, «коли якийсь край чи народ в державі має право самостійно влаштовувати своє життя по своїх місцевих законах» [602, с. 20]. Із «пролетарських» позицій розглядав автономію Михайло Ткаченко (1879–1920 рр.), який писав, що «в цілому розуміння автономії пролетаріату може значно відміняється від розуміння буржуазії. Пролетаріатові важна якнайдемократичніша автономія з найповнішими політичними правами» [159, с. 104]. Для М. Ткаченка українська автономія можлива у федеративній Росії лише за умов політичної гегемонії пролетаріату [159, с. 100-101]. Візії М. Порша та М. Ткаченка відображали інструменталізацію понять «автономія» й «федералізм», посилену вірою в перемогу «соціалістичної революції».

Заступник голови УЦР Дмитро Антонович (1877–1945 рр.) сприймав автономію в категоріях соціалістичної ідеології, розглядаючи її формою організації життя пролетаріату на власній етнічній території [159, с. 106-107]. Він критикував автономістський курс УЦР, пізніше заявивши, що замість пошуку компромісу з Петроградом слід було рішуче виступити за повне відокремлення від Російської держави та триматися ідеї української самостійності. Для його колеги в УЦР Сергія Єфремова (1876–1939 рр.) характерний національний дискурс у розумінні автономії, що становить спільну вимогу для латишів,

естонців, «литвинів», білорусів і грузинів [190]. Він порівнював український випадок із боротьбою за гомруль в Ірландії [189]. С. Єфремов вірив у можливість створення демократичного союзу держав на етнічній основі. Оцінюючи рішення селянських з'їздів, що проходили в українських губерніях, він відзначав масовий інтерес до ідеї федерації та автономії: «Останніми часами гасло автономно-федеративного ладу перекинулося і в широкі маси на Україні й захопило їх з чисто стихійною силою» [191]. Тож реалізація автономного статусу відбудеться тільки після перебудови колишньої імперії на федеративних засадах. Панас Феденко (1893–1981 рр.) також звертався до прикладу боротьби ірландців за звільнення від англійського панування [159, с. 90]. Поняття «автономія» він сприймав на основі антиколоніальної парадигми, стверджуючи, що «сепаратизм – рідний брат централізму» [159, с. 94], тому їхнє місце має зайняти федеративна (союзна) держава, адже федералізм – вдосконалення принципу незалежності народів, а не його приниження [159, с. 95]. Українську автономію він розумів як форму реалізації національних і крайових прав у федеративній Росії.

Д. Дорошенко означив автономію як «порядок державного правління, коли певна країна в своєму внутрішньому житті управляється місцевими виборними людьми», а тому автономія може мати законодавчі та представницькі функції, щоб задовольняти «всі потреби місцевої людності і робить обов'язкові постанови, які мають силу закону тільки для народу тої країни» [38, арк. 2]. Він наділяв автономію повноваженнями та компетенцією, характерними для самостійної держави. На його думку, зразком утілення автономного устрою була Австрія, де ціла низка країв мають автономію [38, арк. 2]. Д. Дорошенко окреслював федерацію як спілку автономних країв, а отже штати або кантони – «це зовсім окремі, самостійні держави, які об'єднуються в один союз зі спільним парламентом» [38, арк. 2]. Він скептично оцінював ідею федералізації колишньої імперії Романових. У період гетьманату П. Скоропадського, як міністр

закордонних справ, він писав про плани створення федерації, які з'явилися серед частини урядовців одразу після поразки Німеччини, а до цього не розглядалися «ні гетьманом, ні головою Кабінету» [517, с. 287]. Відомо, що такі плани аналізувала німецька військова адміністрація в Києві.

Австрійські та німецькі дипломати критично розцінювали гетьманську внутрішню політику, а вже в серпні 1918 р. означили Україну як державне утворення без майбутнього. Наприклад, габсбурзький посол Йоганн Форгач (1870–1935 рр.) в аналітичній записці щодо особливостей національної політики, направленій на ім'я канцлера Австро-Угорщини, писав, що Україна – джерело величезних проблем і не викликає до себе поваги [3, K. 153, s. 251-251R]. На його думку, якщо українська держава буде розбудовуватися на вузьконаціоналістичній підставі, через деякий час вона зіткнеться з національною ірредентою та шовінізмом [3, K. 153, s. 252]. Звідси їхній скепсис щодо перспектив формування федеративних відносин між Україною та іншими державними утвореннями, що виникали на теренах колишньої Російської імперії.

Звернення до федеративної ідеї П. Скоропадського та його урядовців варто розглядати в контексті поразки Німеччини [555]. Хоча ще раніше голова Ради Міністрів Федір Лизогуб (1851–1928 рр.), перебуваючи з візитом у Німеччині, висловлювався про можливість відновлення федеративних зв'язків між Україною й «новою Росією» на засадах Переяславської угоди 1654 р. [491, с. 161]. Така ідеологічна переорієнтація була детермінована різкою зміною німецької політики в Україні.

Видання П. Скоропадським грамоти «До всіх українських громадян і козаків» від 14 листопада 1918 р. визначалося політичною переорієнтацією на держави Антанти [616, с. 305]. У тексті документа йшлося, що «тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна

бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць» [517, с. 286]. Отже, П. Скоропадський розглядав федерацію як модель установлення рівноправних відносин між «новою Росією» та Україною зі збереженням «державно-національної самобутності» [див. 596].

Тим самим гетьман, за рекомендацією німецького військового командування, давав сигнал державам Антанти, що вони можуть використати потенціал українських земель для «відродження Росії» [596, с. 192-193]. Федеративна грамота відображала конфлікт між двома опозиційними силами – «російською контрреволюцією та східноукраїнською революційною демократією» [323, с. 79]. П. Скоропадський вірив, що Росія може відродитися лише у формі федерації, а Україна – існувати тільки як рівноправний член федеративної держави [323, с. 79]. Він схилявся до думки, що самостійність – шлях до федерації. Перебуваючи в еміграції, колишній гетьман написав, що «за мною не пішли, але я залишився переконаним, що велика Росія відновиться на федеративних началах, де всі народності ввійдуть у склад великої держави, як рівне до рівного» [616, с. 325].

Проблема внутрішньої федералізації України не була в центрі уваги українських еліт до кінця 1918 р. Після падіння гетьманської Української Держави та поразки Четверного союзу до цієї ідеї почнуть звертатися впливові політики й інтелектуали. Певним втіленням федеративної ідеї стало ухвалення Акта Злуки в січні 1919 р., коли де-юре створено федерацію УНР і ЗУНР. Останню перетворили на Західну Область УНР. Ще раніше, у грудні 1918 р., відповідно до «передвступного» договору, ЗУНР мала дістати територіальну автономію, обриси якої повинна була опрацювати окрема комісія [591, с. 180]. Проте в самому січневому універсалі не було характеристики правового статусу об’єднання.

Різноманітні варіанти федеративних відносин обговорювалися українськими політиками та дипломатами впродовж 1919 та 1920 рр., а саме: ідея федерації з Кубанню, Доном та іншими «недержавними» народами [93, с. 266]. Наприклад, резюмуючи засідання Української дипломатичної місії в Польщі у серпні 1919 р., М. Порш писав, що «засадничо ми всі федералісти» і не виступаємо проти федерації народів бувшої Росії [93, с. 318-319]. Треба підкреслити, що такі ідеї повсякчас виникали серед українських діячів, що прагнули якнайшвидше віднайти союзників у боротьбі з більшовиками.

У квітні 1921 р., після поразки Директорії УНР, федеративні ідеї у формі союзу причорноморських держав також обговорювали в середовищі соратників Симона Петлюри [595]. За поданням міністра закордонних справ Андрія Ніковського Рада Народних Міністрів ухвалила «Інструкцію щодо підготовки та організації союзу причорноморських держав» [595, с. 389]. Передбачалося до роботи над скликанням конференції залучити урядових представників Азербайджану, Вірменії, Грузії, Дону, Кубані, Тереку та Російського політичного комітету.

Загалом появу цієї ідеї слід розцінювати як спробу створити антибільшовицький фронт у Східній Європі. Очевидно також, що ідея Причорноморського союзу держав спиралися на польську доктрину «Міжмор'я», аніж на плани українських політиків про чорноморську федерацію весни 1918 р. З іншого боку, це звернення до федеративної ідеї мало лише ситуативний характер і було реакцією на підписання Ризького миру в березні 1921 р.

Отже, в українському випадку федералізм повсякчас залишався та розглядався як одна з концепцій національної державності. 1917 р. був позначений боротьбою за автономію українських земель у складі російської республіки, яка досягла певного успіху. У вересні 1917 р. УЦР спробувала

розпочати дискусію щодо майбутньої російської федерації. Однак прихід до влади більшовиків змусив її лідерів переглянути попередні ініціативи на користь проголошення незалежності. Інакша подорож спіткала федералізм у період гетьманської України, що в листопаді був означений як варіант збереження самостійності у складі федерації з Росії. У період Директорії УНР до федеративної ідеї політики звернуться після низки воєнних поразок. Її розглядали як варіант майбутньої міждержавної архітектури Східної Європи.

6.3. Ідея українсько-білоруської федерації

У ході сепаратних мирних переговорів у Бресті 24 січня 1918 р. у Києві Центральна Рада ухвалила IV Універсал, яким проголошувалася незалежність УНР. Поза тим, у його тексті зазначено про те, що Українським Установчим Зборам «належатиме рішати про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської імперії» [158, с. 104]. Двома місяцями пізніше, 25 березня 1918 р., представники іншого східнослов'янського народу оголосили II Уставну грамоту про створення БНР. На відміну від українського акта, тут не було ніякої згадки про федеративні відносини з Росією. Два офіційні документи, названі за історичною давньоруською традицією, визначали формою державного правління «народну республіку». Утім це аж ніяк не вплинуло на остаточну відмову від федеративних ілюзій.

В українському випадку побутували дві візії створення федерації: або з Росією, або у складі європейської федерації. Перша була панівна впродовж 1917 р., коли проголошувалися автономія та народна республіка. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. у середовищі політиків з'явилося інше бачення: федерація, орієнтована на Європу. М. Грушевський пропонував ідею чорноморської федерації, відстоюючи «західну орієнтацію» [119, с. 141-142,

150]. Він же схилявся до федеративного союзу на терені цілої Східній Європі. Отож тоді українська федеративна концепція залежала від конкретних геополітичних преференцій лідерів УЦР.

Як і в українському випадку, федеративна візія серед білоруських політиків спиралася на ідеологічний образ «іншого». Себто створення ймовірної федерації залежало від того, кого в конкретний історичний момент розглядали як рівноправного союзника Білорусі, а кого, навпаки, як загрозу її існуванню. Ішлося про російський, литовський та український виміри. Перший оприявнено на Всебілоруському з'їзді у грудні 1917 р. в Мінську під час дискусії між прихильниками автономії / незалежності та речниками «загальноросійського» погляду, що відстоювали належність Білорусі до Росії [587, с. 165]. На форумі ухвалено компромісний документ без згадки про майбутню федерацію, але з положенням, що всі народи БНР мають право на національно-персональну автономію [127, с. 22-23]. Литовський вимір мав найбільший вплив у середовищі білоруських національних кіл. Його суть полягала в реституції ВКЛ, або у створенні спільної федерації обох країн. Третій вимір – український – був скорше ідеалістичною концепцією, яку розглядали як запасний варіант збереження та легітимації БНР. Два останні виміри здобули потужне ідеологічне опертя в дискусіях під час Першої світової війни, особливо в середовищі БСГ та БНК у Вільні [див. 367].

Лідери УЦР, так само як і представники Білоруської Ради, сприймали федеративну ідею іманентною частиною націоналізму та національного проекту [236]. Цей погляд спирався на популістичну або народницьку концепцію історії. Два учні визначного історика, професора Київського університету Володимира Антоновича – Митрофан Довнар-Запольський (1867–1934 рр.) і М. Грушевський – були добре обізнані з федеративним аргументом, основоположним для концепції Київської Русі, яка трактувалася середньовічною федеративною

державою. На цій засаді перший розглядав витоки білоруського руху та його недорозвиненість на підставі впливу централізму шляхетської Речі Посполитої та монархічного абсолютизму Москви [516, с. 317-345]. Другий, навпаки, убачав стратегію українського руху – це боротьба супроти Варшави й Москви [113; 118]. 1917 р. М. Довнар-Запольський був прихильником федерації з Литвою, а М. Грушевський ще бачив українську автономію у складі російської федерації.

З'їзд народів Росії, скликаний за ініціативою УЦР у вересні 1917 р., був покликаний посилити роль українського руху в процесі федеративної трансформації, адже «через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле, і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра заснована на національній підставі» [158, с. 308]. З'їзд оголосив про початок роботи Ради народів задля вироблення федеративної конституції Російської Республіки.

У Петрограді не сприймали федеративні ініціативи УЦР. Однак, очевидною відповіддю було скликання Особливої комісії з підготовки проекту основних законів. Як зазначено вище, 17 жовтня 1917 р. ухвалено «Проект основних законів про автономію (федерацію)», який оголошував принцип неподільності Росії, і що важливо підтверджував автономні права лише для Фінляндії [150]. У результаті, більшовицька революція 1917 р. перекреслила всі федеративні наміри Петрограда та Києва щодо ймовірної федерації УНР і демократичної Росії.

Білоруські національні діячі, навпаки, під впливом петроградських подій повернулися до обговорення ідеї створення конфедерації ВКЛ. У грудні 1917 р. на зустрічі литовських політиків та БНК на чолі з Антоном Луцкевичем ухвалено програму зі створення ВКЛ. По-перше, це незалежність земель колишнього князівства й Курляндії від Росії; по-друге, відмова від ідеї об'єднання з

Польщею; по-третє, пропонувався поділ майбутньої держави на три окремі автономні утворення (білоруське, литовське, латиське); по-четверте, столицею мало стати місто Вільно, увійшовши до литовської частини [49, L. 7-8]. Відомо, що німці цей конфедераційний проект так і не визнали [49, L. 7]. Білоруси розуміли, що ігнорування німецьким командування «білоруського питання», їхня політика, спрямована на створення незалежної Литви, перекреслювали будь-які сподівання на визнання білоруської державності. Тож вони почали шукати альтернативу.

Після підписання Брестського договору та окупації Німеччиною й Австро-Угорщиною УНР на політичному горизонті з'явилася ідея білорусько-української федерації. Однак кожен національний рух переслідував різні політичні цілі. Якщо українці намагалися посилити свою незалежність під захистом Четверного союзу, то білоруси, навпаки, шукали партнера щодо можливого союзу держав без політичних і культурних зазіхань на суверенні права Білорусі. Республіканська й соціалістична Україна сприймалася як найбажаніший союзник, Литва – як найреальніший. У меморіалі від 22 січня 1918 р. один із лідерів білоруського руху А. Луцкевич трактував входження Білорусі та Литви до складу російської держави як трагедію, а ВКЛ розглядав як дуалістичну державу, що має складатися з рівноправних частин – Білорусі й Литви [366, с. 37]. У лютому 1918 р. з білоруської перспективи геополітична ситуація кардинально змінилася. Литовська Тариба (Рада Литви) оголосила незалежність Литовського королівства та запропонувала обійняти престол герцогові Вільгельмові фон Ураху, що прийняв титул під іменем Міндовґа II. Хоча рішення й викликало роздратування німецького військового командування, проте наближало білоруських політиків до якнайшвидшого проголошення незалежності. Мають цілковиту рацію білоруські історики, що за таких умов БНР була «мертвонародженим дитям», адже російські, українські, польські та

литовські територіальні претензії, а також німецька окупація несли пряму загрозу її незалежності [570, с. 41].

Подібно до української ситуації, білоруси сприймали федералізм як модель збереження самостійності лише в міждержавному вимірі. Однак ніколи не виникала ідея внутрішньої федералізації БНР, як це було в литовському або українському випадках. 29 березня 1918 р. Рада БНР розглядала питання «про бажаність федерування з Великоросією, Україною й Литвою» [103, с. 66]. Із цього моменту можна говорити про федеративну переорієнтацію на Київ, який став місцем, де федеративна ідея творила публічний та ідеологічний дискурс тодішнього білоруського руху.

Міждержавні контакти між УНР і БНР розпочалися навесні 1918 р. Треба підкреслити, що без офіційного визнання другої. Українські політики чекали на санкцію від німецького військового командування, яке зі зрозумілих причин ігнорувало «білоруське питання». 10 квітня 1918 р. голова (старшина) делегації БНР у справах закордонних переговорів Олександр Цвікевич (1888–1937 рр.) надіслав два прохання на ім’я міністра закордонних справ УНР щодо створення української частини комісії для проведення переговорів про встановлення кордону між республіками [32, арк. 4–4 зв.], а також про оголошення українською владою повідомлення про незалежність БНР [32, арк. 5]. Уже 15 квітня від українського МЗС надійшла відповідь про створення такої комісії на чолі з Анастасом Ліхнякевичем [32, арк. 9].

19 квітня 1918 р. відбулися перші перемовини між обома делегаціями. О. Цвікевич заявив, що «обидва народи в короткий час дійдуть до державно-братньої спільності», а кордон буде визначений на основі принципу етнографічного розмежування [32, арк. 25]. Українська сторона висловилася за те, щоб узяти до уваги також економічну та географічну засади. Натомість О. Цвікевич пропонував орієнтуватися на «мапу академіка Карського, вид. з року

1917, та мапу проф. Рудницького» [32, арк. 25зв.]. Згадану ним «Етнографічну мапу білоруського племені» етнограф і літературознавець Юхим Карський (1860–1931 рр.) підготував на основі критерію поширення білоруської мови й концепту «історичних земель», заселених білорусами ще з часів Великого князівства Литовського.

Між делегаціями розпочалися дискусії про те, що таке насправді етнографічний принцип. Проблема так званого «західного пункту "Вигоновського озера"» та міжнародно-правової суті Брестського договору завела переговори в глухий кут. Українці виступили проти пропозиції взяти за основу мапу Ю. Карського, А. Ліхнякевич висловив тезу, що делегація користуватиметься картою німецького вченого Дітріха Шефера (1845–1929 рр.) від 1917 р. (як відомо, ця карта була випущена у 1916 р.) Дальші зустрічі оприявнили, з одного боку, які схожі були уявлення та підходи представників обох сторін, особливо щодо етнографічного принципу, а з іншого – як етнографічний аргумент перетворювався на інструмент реальної політики. Українці наполягали на тому, що політичний кордон має йти за річкою Прип’ять на північ [32, арк. 28]. Білоруси, навпаки, заявляли, що територія басейну Прип’яті етнографічно належить Білорусі та, з економічного погляду, є для неї «питання життя і смерті» [32, арк. 28]. Звідси резонною була апеляція білоруської делегації щодо потреби офіційного визнання незалежності БНР задля врівноваження позицій [32, арк. 13]. Досі невідомо, в якому статусі перебувала делегація БНР, беручи до уваги німецьку присутність у Києві.

Очевидно «етнографічні» проблеми на переговорах спонукали мінських політиків посилити свою позицію щодо уявлених державних кордонів. 22 квітня 1918 р. народний секретар міжнародних справ БНР Йосип (Язеп) Воронко (1891–1952 рр.) у зверненні до українського уряду повідомляв, що «територія Республіки займає всі обшири розселення білоруського народу, там, де він має

абсолютну більшість» [32, арк. 15]. Кількома днями пізніше до складу білоруської делегації, крім О. Цвікевича та Симона Рака-Михайловського (1885–1938 рр.), введено М. Довнар-Запольського, який мав привезти «конкретні дані» для розгляду на комісії [32, арк. 20].

У підсумку переговори не мали успіху ані в питанні визначення кордонів, ані у процесі детального обговорення можливості створення спільної федерації. Пізніше М. Грушевський, який брав персонально участь у кількох засіданнях, згадував, що тоді серед українських еліт серйозно обмірковувалися реальні плани «утворення федерації на інших, ширших підставах, скажім, федерації слов'янської, до котрої увійшли б західнослов'янські і балканські землі, або федерації чорноморської в ширших розмірах» [179, с. 51]. Якою мірою ці ідеї мали реальне підґрунтя важко визначити.

У квітні 1918 р. на кількох засіданнях делегації Народного секретаріату БНР у справі перемовин з УНР озвучено можливість створення федерації з Україною або Польщею [103, с. 121]. Загалом більшість білоруських політиків до цієї ідеї ставилася доволі скептично, М. Довнар-Запольський закликав зупинити київські переговори та видати меморандум про «імперіалістичні тенденції» УНР [103, с. 122].

Білоруські політики продовжували вірити в можливість офіційного визнання Німеччиною та іншими державами Четверного союзу. Задля цього використовували арсенал найрізноманітніших конфедеративних ідей, у цьому випадку вже не йшлося про федерацію у класичному розумінні. У квітні 1918 р. А. Луцкевич повідомляв Й. Воронка та керівника «Мінського білоруського представництва» Романа Скірмунта (1868–1939 рр.) про видання В. Ластовським відозви організації «Сувязі Незалежнасьці і Непадзельнасьці Беларусі» від 22 квітня 1918 р. у справі федерації з Україною, до якої більшість білоруських організацій не мала стосунку [50].

Складно оцінювати цю політичну декларацію. В. Ластовський грав на випередження та прагнув заручитися підтримкою німців, а відозва була одним із варіантів легітимації БНР, навіть у межах імовірної федерації з Україною. Цікаво, що про федеративні інтенції в середовищі мінських еліт А. Луцкевича повідомляв шеф політичного відділу німецької військової адміністрації Литви [103, с. 23]. Він схилявся до того, що тим самим німці намагаються довести білорусам: «1) що Білорусь і Литва нічим не зв'язані, так як інтереси Білорусі тягнуть її не до Балтійського, а до Чорного моря – через Україну; 2) що Білорусь не думає про західну орієнтацію, а лише про південну – з Україною, а через неї – з Австрією, – значить, що для Німеччини немає сенсу приймати бажання білорусів щодо перегляду Брестського договору і про відділення від «Литви» білоруських земель» [103, с. 23]. Зусилля білоруських еліт були спрямовані на офіційне визнання БНР, а появу різних федеративних ідей можна пояснити в цьому контексті. По суті, вона була інструментом дипломатії, а не серйозною концепцією створення якого-небудь державного союзу.

Після гетьманського перевороту у квітні 1918 р. білоруська делегація ще залишалася в Києві. На початку червня того року федеративну ідею знову обговорила делегація, де більшість членів висловилася за потребу створення федерації БНР із тією або іншою з сусідніх держав, ураховуючи неможливість її існування в самостійній формі [103, с. 167]. На нараді запропоновано два варіанти, що дозволять Білорусі мати вихід до моря: федерація з Україною або з Литвою. М. Довнар-Запольський підтримав другий варіант, наголошуючи на рівноправності та тому, що нема підстав для «підкорення Литвою Білорусі» [103, с. 167]. О. Цвікевич, навпаки, розцінював цей варіант як шлях до «германізації» Білорусі, а тому закликав не робити будь-яких публічних заяв і кроків щодо встановлення федеративного зв'язку ані з Литвою, ані з Україною. Однак більша частина висловилася за створення федерації з Україною. Аргументами такої

орієнтації була можливість отримання продовольства, близькість двох народів і слабкість України в економічному плані, що унеможливлювало господарське підкорення нею Білорусі [103, с. 168].

Дискусія про «федеративного» союзника продовжилася 10 червня 1918 р. М. Довнар-Запольський повідомляв про деталі зустрічі з членом Державного сенату Сергієм Шелухіним, який йому запропонував план створення українсько-білорусько-литовської федерації [103, с. 175]. Однак резонно, що під час розмови білоруський делегат наполягав на важливості офіційного визнання незалежності БНР, проте С. Шелухін уникав цієї теми. М. Довнар-Запольський заявив про погіршення ситуації щодо визнання БНР після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського.

У вересні 1918 р. головою Народного секретаріату й міністром закордонних справ (від жовтня того року) призначено А. Луцкевича, якого можна вважати одним із речників федеративних ідей. Новий прем'єр був радше прихильником федерації з Литвою, аніж з Україною. Восени 1918 р. жодна з європейських країн не визнала офіційно БНР. Утім білоруські політики ще сподівалися, що це може статися під час Паризької мирної конференції. 18 вересня до Києва прибула надзвичайна делегація Ради БНР, яка надіслала меморандум міністрові закордонних справ Української Держави Д. Дорошенку про позицію німецького уряду щодо визнання державної незалежності Білорусі, також погляд на її відносини з Німеччиною, Україною, Литвою й Польщею [103, с. 262-263]. Себто йшлося про факт білоруської держави, а не її входження до ймовірної федерації з Україною або Литвою. Однак українці пропонували створення чогось на зразок конфедеративного союзу. Зокрема в жовтні 1918 р. заступник міністра закордонних справ Отто Ейхельман на зустрічі з білоруською делегацію, очолюваною А. Луцкевичем, пропонував об'єднання Білорусі й України на основі спільного митного кордону, організації двох територіальних

армій та єдиної зовнішньої політики [103, с. 269]. Український дипломат заявив навіть, що спірні повіти відійдуть до складу Білорусі, аби тільки не до Росії. Невідомо, чи О. Ейхельман, який не мав значного впливу на українську політику, озвучував власне бачення, чи офіційну позицію українського уряду. Очевидно, що йшлося про персональну візію. З іншого боку, впливові гетьманські політики Олександр Палтов (1867 – дата смерті невідома) і Д. Дорошенко висловлювалися на підтримку білоруської державності та за донесення факту її існування до німців, але без окреслення будь-яких федеративних відносини [103, с. 269]. Тому білоруси почали перемовини з більшовиками.

Лідер українських більшовиків Християн Раковський (1873–1941 рр.) на нараді з білоруськими представниками негативно висловився про незалежність Білорусі, наполягаючи на створенні федерації з радянською Росією, у межах якої та дістала б автономію [103, с. 269-270]. Білоруська делегація пропонувала провести роботу з населенням щодо підтримки уряду БНР, щоб довести «нашу повагу і силу українцям, а особливо німцям» [103, с. 270]. Власне про це йшлося в нотах, підписаних А. Луцкевичем, до Д. Дорошенка з вимогою якнайшвидшого визнання незалежності БНР [103, с. 274-275; 290-291].

У документах департаменту чужоземних зносин МЗС УНР збереглася аналітична записка білоруського автора, очевидно датована груднем 1918 р., в якій зазначено, що тільки федерація з сильним і дружнім сусідом може надати Білорусі необхідну стабільність, а тому в найближчому майбутньому постане питання вибору поміж Україною, Польщею й радянською Росією. Власне, саме Україна була названа тим сусідом, «федерація з котрим обіцяє Білорусі економічні вигоди й політичну безпеку» [26, арк. 12зв.]. Автор наводив економічні та культурні аргументи на користь об’єднання двох країн, що забезпечить мирний розвиток білоруської культури. Звідси його однозначний висновок про важливість «возз’єднання» з Україною на засадах вільної

федерації, яка не загрожує Білорусі жодним політико-економічним гнобленням [26, арк. 13-13зв.].

Отож ідея українсько-білоруської федерації не здобула практичного втілення, залишаючись інструментом переслідування конкретної політичної мети. На білорусько-українських перемовинах весною 1918 р. йшлося про визначення кордону між народними республіками. Ідея федерації України та БНР скорше була інструментом реальної політики, аніж щирою політичною концепцією, яку кожна зі сторін прагнула імплементувати. Як бачимо, вирішальною перепоною серйозного обговорення ідеї федеративного союзу народних республік були етнографічний принцип, різне сприйняття національної території та використання аргументу «історичних земель». Після гетьманського перевороту відносини між Українською Державою та БНР погіршилися. Хоча офіційні представники уряду – член Державного сенату С. Шелухін і заступник міністра закордонних справ О. Ейхельман – пропонували розглянути проект білорусько-українсько-литовської федерації, або конфедерації у формі митного союзу. Врешті, у грудні 1918 р. аналітики білоруського МЗС пропонували саме створення федерації з Україною. Однак початок мирної конференції переніс дискусії щодо майбутнього України та Білорусі до Версаля.

6.4. «Між Чорним і Балтійським морями»: федеративні проекти Східної Європи

Формування Версальсько-Вашинґтонської системи та утвердження більшовицької Росії спонукало українських і білоруських політиків переосмислити ідею білорусько-української федерації в широкому контексті Східної Європи [315; 317]. Ця тенденція була характерна для більшості колишніх провідних діячів УНР і БНР. Цьому передувала невдача в Парижі та ігнорування

державами-переможцями українського й білоруського «питань», що їх переважно сприймали в російському контексті.

Українська делегація всіляко намагалася стати легітимним учасником версальського процесу та досягти визнання УНР стороною переговорів. Білоруські діячі пропонували варіанти федеративного альянсу на теренах Східної Європи. 1919 р. Д. Семашко під час засідання польської делегації в Парижі відкрито висловився за федерацію Білорусі з етнографічною Литвою, долученою до Польщі [253, с. 36]. Хід версальських переговорів спонукав А. Луцкевича підготувати меморіал, в якому він виклав політико-економічні й геополітичні підстави федерації в Східній Європі [103, с. 356-358]. Цей текст увиразнив трансформацію його федеративної риторики – від ідеї ВКЛ та незалежної Білорусі до згоди на масштабний федеративний союз. Він переконував: якщо перебіг подій змусить народи створити східноєвропейську федерацію, їхнє об'єднання буде засноване на спільній угоді, вільно ухваленій державами-учасницями, представленими їхніми установчими зборами та урядами, відповідно до принципу рівних прав для всіх [103, с. 357]. Зі зрозумілих причин цей меморіал так і не був представлений у Парижі.

1920 р. А. Луцкевич спробував детальніше розвинути цю думку. Під псевдонімом «Веслав Калиновський» він опублікував у Варшаві брошуру, в якій подав свій погляд на розв'язання «східної проблеми» [67]. Після закінчення війни на цьому просторі – сході Європи – «мають зберігатися народи й новостворені держави, яких доля вмістила між двома розбитими, але знову відродженими гігантами – Німеччиною та Росією» [67, с. 4]. Ідею слов'янської федерації як один з геополітичних проектів відродження Росії в її колишніх кордонах він трактував фікцією [67, с. 5]. Однак саме дихотомія «між Німеччиною й Росією» була засаднича для його федеративної та геополітичної візії.

А. Луцкевич знову повернувся до ідеї союзу держав на просторі між Балтійським і Чорним морями, основою якого мали стати Білорусь, Литва, Україна. Як відомо, ще в червні 1916 р. він обґрунтовував проект «сполучених штатів країн між Балтикою та Чорним морем» для білоруської делегації на з'їзді поневолених народів у Лозанні [580, с. 78-81]. Однак саме ця думка була контекстуальним переосмисленням польської концепції «Міжмор'я», а сама праця писалася під впливом польсько-більшовицької війни 1919-1920 р.

А. Луцкевич розширював межі простору шляхом долучення Чехословаччини, Югославії та балканських країн [67, с. 6]. Одним із маркерів майбутньої федерації стало Адріатичне море, визначене її південним кордоном. Можна стверджувати, що така візія А. Луцкевича була не щирою, а ситуативною та кон'юнктурною політичною заявою. Закономірно, що в підсумку він дійшов до переосмислення ролі II Речіпосполитої в Східній Європі, яку ще рік тому розцінював як одну з найбільших загроз для білоруської державності Однак у брошурі 1920 р. Польща, на його переконання, найбільше зацікавлена у створенні білоруської держави та її відокремленні від Росії [67, с. 12]. Далі А. Луцкевич повторював сумнівну тезу, характерну для антиколоніальної ідеології, про те, що «Росія без Балтики, без Білорусі, без України не злякає нікого», особливо якщо на тому терені постане міцний союз держав [67, с. 14].

Усі розмірковування А. Луцкевича над долею Білорусі та Східної Європи були спробою віднайти варіант збереження хоч якихось здобутків періоду БНР. Він звертався до федеративної риторики задля доведення тези про білоруську окремішність від Росії, України та Польщі. А. Луцкевич скептично оцінював федерацію України й Білорусі, залишаючись прихильником відновлення Великого князівства Литовського в будь-якій формі. Однак для цього, на його думку, мають бути реалізовані дві важливі умови: створено спільну державу з Литвою та здобуто остаточну перемогу над «російським імперіалізмом».

Дуже схожі ідеологічні метаморфози відбувалися з екс-головою УЦР М. Грушевським. На початку 1920 р. він писав, що «се проголошення самостійності хоч відтинає всякі претензії до України представників старої й нової Росії, одначе не погребує ідеї федерування Української Республіки з іншими республіками, з якими їй буде по дорозі» [185]. Ця теза, очевидно, стане основою його аналітичного розроблення ідеї великої соціалістичної федерації та федеративної України зокрема. Як відомо, у березні 1919 р. М. Грушевський емігрував до Чехословаччини, очолив Закордонну делегацію партії українських есерів (центральної течії).

У Відні М. Грушевський підготував проект програми за підсумками роботи ІІІ конференції есерів, що відбулася наприкінці травня 1920 р. 10 липня того року він надіслав листа до Микити Шаповала (1882–1932 рр.) і Миколи Шрага (1894–1970 рр.). У проекті він планував сказати «коротко про радянську орієнтацію, суверенність і федерацію (головна теза)», а тому, на його думку, треба підкреслити, що «коли хід революції дасть змогу ввести Україну в склад широкої федерації соціалістичних, радянських республік, цілої Європи, чи значної частини, але ми рішуче проти того, щоб Україна була в якій-небудь формі провінцією чи колонією Московщини» [37, арк. 122]. Однак суть позиції М. Грушевського – радянська самостійність України у складі більшого федеративного утворення [див. докл. 563, с. 206-207].

Змальовуючи ситуацію після проголошення незалежності УНР, М. Грушевський писав, що «Україна могла б щось виговорити собі у Антанти, тільки прийнявши федеративний принцип для нових відносин» [179, с. 51]. Однак це мала бути «федерація в рамках б.[увшої] Росії, з виключенням тільки Фінляндії та Польщі». Ці тези важливі стали поясненням контексту білорусько-українських переговорів весною 1918 р. Тобто йшлося про те, що українські

політики чудово розуміли, що створення будь-якої федерації УНР із БНР або іншою державою німецьке військове командування не розглядало.

М. Грушевський стверджував, що «справжню самостійність» України та суверенність українського народу можна також забезпечити в межах федеративного союзу [187, с. 47]. Він закликав до вироблення «нових підстав» радянської федерації, що має будуватися не централістськими методами, а сама ініціатива повинна виходити від народів [187, с. 49]. Уважав, що Україна має бути повністю автономною у складі такої федерації, яка мала базуватися на самоврядній самостійності. За альтернативу до радянської розглядав європейську соціалістичну федерацію, до складу якої мають увійти як рівноправні члени Україна та Росія [187, с. 49]. Ішлося не про федеративні відносини, а скорше про конфедеративний зв'язок. Як бачимо, для М. Грушевського характерна зміна акцентів: він розглядав можливість запровадження федеративного устрою України. Себто федеративну ідею він не трактував лише як модель рівноправних взаємовідносин між народами, особливо на теренах Східної Європи. Тому він пропонував, що радянська Україна повинна організуватись як федерація своїх фактичних республік-громад [187, с. 44].

М. Грушевський запропонував встановити федеративно-радянський устрій. Така вертикаль влади мала забезпечити повну децентралізацію, коли основна влада буде зосереджена у органах «земель» та Всеукраїнський конгрес обмежиться лише представницькими функціями. Цю ідею він висловлював ще в грудні 1918 р. на сторінках газети «Народна воля». На думку М. Грушевського, за таких умов Україна як республіка може перетворитися на федерацію окремих земель – «сполучені штати України». За таких умов відпаде проблема спеціального статусу країв, «котрим історичні умови надали відмінну етнографічну, економічну чи культурну фізіономію, як, скажімо, Крим, Бессарабія, Галичина» [187, с. 44]. М. Грушевський повертався до питання про

регіональну диференціацію, що може стати основою адміністративно-територіального устрою. Його візія України к формі «сполучених штатів» мала на меті чітку політичну ціль: утвердити легітимність української державності.

О. Ейхельман був одним із головних теоретиків конституційного устрою, співавтором перших законів УНР та розробником концепції федералізації України шляхом упровадження моделі адміністративних одиниць – «земель» [див. 556]. Як теоретик-правник він виявляв прихильність до німецької візії федералізму. Так само, як і М. Драгоманов, уважав, що держава передує формуванню нації. Після поразки Директорії О. Ейхельман емігрував до Польщі, де підготував проект Конституції УНР на основі принципу народного суверенітету й ідеї федералізації [520]. 30 червня 1920 р. Рада Народних Міністрів створила Комісію з вироблення Конституції УНР, яку очолив керівник зовнішньополітичного відомства А. Ніковський (1885–1942 рр.). До її складу також увійшов О. Ейхельман [33, арк. 6], який у рамках її роботи відстоював федералістські принципи. Як засвідчують протоколи засідань, він повсякчас повторював тези про «послідовне проведення демократично-республіканських основ», про нагальність державного будівництва «знизу» та про «дві системи» врядування [33, арк. 8]. «Перша система є адміністративно-федеративна, – стверджував учений, – коли вищеземська одиниця наділяється лише певною, визначеною по пунктах з боку державної влади компетенцією. Друга система – федеративно-політична, коли вищій земській одиниці наділяється державна влада з усіма її функціями, але за винятком тих державних справ, котрі конституцією віднесені до вищого, т. зв. федеративно-державного з’єднання. При цій системі маємо поділ: на землі, повіти, волості, громади» [33, арк. 8]. В основу конституційного ладу він поклав засаду поділу влади, а референдум мав стати інструментом «федерально-державного контролю», який був найвищим утіленням народного суверенітету [33, арк. 9].

За формою державного правління УНР мала бути демократичною республікою. На цій підставі О. Ейхельман запропонував поділити Україну на землі-держави, що матимуть власну представницьку, виконавчу й судову влади. Федеративно-державна організація республіки мала виглядати так: «Федеральна установча влада народу УНР, федерально-державний парламент, федеральна управа, федерально-державна рада міністрів, федерально-державний суд» [34, арк. 182]. О. Ейхельман використав теорію поділу влади, обґрунтовану Ш. Монтеск'є, однак доповнив її установчою та контрольною гілками влади. Це, своєю чергою, мало встановити правовий контроль і створити засади демократичного устрою.

Виокремлення федеральної установчої влади народу, який уявлявся єдиним джерелом влади, було переосмисленням доктрини народного суверенітету. Відомо, що вона зародилася в епоху Просвітництва у XVIII ст. на противагу принципові «божественного права», коли верховний правитель (король, цар, султан або імператор) уважався й оголошувався намісником і помазаником Бога на своїх підвладних територіях.

Новим центром суверенітету О. Ейхельман розглядав двопалатний федеральний парламент, який відображав волю народу. Його перша палата – земська державна – мала складатися з не менш як трьох представників місцевих парламентів, обраних на два роки [34, арк. 189]. Друга палата – федерально-державна рада – формувалася на основі прямих, таємних і пропорційних виборів, членів її обирали на чотири роки [34, арк. 190]. Окремі функції надавалися федерально-державному судові, членів якого призначали пожиттєво [34, арк. 220].

О. Ейхельман наділяв особливою місією владу федерально-державного контролю, що розумівся насамперед як податкова та фіскальна поліція [34, арк. 224]. Роль цієї гілки влади в наповненні федерального бюджету, що на практиці

також обмежувало фінансову автономію суб'єктів федерації. Виокремлення «п'ятої» гілки влади зі специфічним статусом не мало жодного стосунку до федералізму, адже йшлося про централізацію фінансів, а не їх унезалежнення на рівні земель. Особливе місце в системі державної влади О. Ейхельман надавав федерально-державному голові.

Проект федеративної Конституції УНР О. Ейхельмана схвально оцінили С. Шелухін, Леонід Білецький (1882–1955 рр.), Станіслав Дністрянський (1870–1935 рр.) – автор проекту Конституції ЗУНР. Однак його розкритикували на засіданнях Комісії з вироблення Конституції УНР, а в підсумку відхилили як занадто громіздкий і детальний. Член комісії, доктор права Степан Баран (1879–1952 рр.) відзначав, що проект О. Ейхельмана «замість в коротких реченнях декларувати основи державного устрою і прав та обов'язків громадянина, входить дуже часто в подробиці, що належать до права цивільного, карного, процесуального, адміністративного і т. д.» [33, арк. 14зв.]. Загалом С. Баран досить критично оцінив документ, назвавши його науковим трактатом, що далекий від ясної й короткої кодифікації найважніших засад державного устрою, прав та обов'язків громадянина [33, арк. 14зв.]. На його думку, він не відповідав реаліям суспільно-політичного життя в УНР та Східній Європі. При цьому відзначав, що проект передбачає «створення кількох десятків держав, зв'язаних із собою у федерацію з центральними федеральними установами» [33, арк. 14зв.]. С. Баран повністю відкидав федеративну теорію, що була засадничою для проекту О. Ейхельмана. Ця позиція пов'язана з його досить радикальним поглядом на розвиток тогочасних геополітичних процесів у Східній Європі. С. Баран критикував модель федеративного устрою, адже «законодавчі функції вищих законодавчих тіл можуть перейти на нижчі, а навіть на тіла автономічно адміністраційні, як повіти або волості, через що витвориться безперервний компетенційний спір і шкодлива мозаїка в законодавстві» [33, арк. 14зв.]. Він

підкреслював концептуальну схожість між федеративними ідеями М. Драгоманова й конституційним проектом О. Ейхельмана, «який знову зближений до устрою по рецепті анархістів». На його думку, хибою конституції була апологетика абсолютної децентралізації, що визначала засади функціонування державної влади, авторитет якої «зведений до нуля» [33, арк. 15зв.].

1921 р. О. Ейхельман розробив «Меморандум УНР і її відношення до питання єдності між державами, що утворилися на території бувшої Російської імперії, в тому числі і новою Росією» [35, арк. 287]. Його головним джерелом стали «14 пунктів» В. Вілсона, а ідеєю – право націй на самовизначення, особливо в межах етнічних територій. О. Ейхельман обґрунтовував нову федеративну архітектуру Східної Європи, що мала замінити імперський принцип «божественного права». Це був шлях легітимізації нових національних держав, які втратили суверенітет у боротьбі з більшовиками. О. Ейхельман пропонував два варіанти перебудови колишньої імперії Романових: 1) союз незалежних держав, при збереженні повного суверенітету та міжнародно-правових організацій на зразок Ліги Націй; 2) «єдина і неподільна» федерація, що засновуватиметься на домінуванні центральної влади [35, арк. 288]. На його переконання, суверенний розвиток УНР залежав від дотримання міжнародних норм, тому країна має укладати вільні договори з кожною державою-учасницею такого міжнародного союзу. О. Ейхельман розглядав три форми державного устрою, які існували в тогочасній «політичній культурі» – це конституційна монархія, демократична республіка та союз держав [43, арк. 17]. Слід підкреслити, що перші дві належать до форми державного правління, а остання – до форм державного устрою. Звідси виникає питання критерію такої класифікації О. Ейхельмана. Можна припустити, що цей фундаментальний

ґандж мав опертя у виборі критерію щодо кількості людей, які перебувають при владі [43, арк. 17].

Пояснюючи своє розуміння «союзу держав», О. Ейхельман відзначав ознаку незалежності державної влади, при цьому не пояснюючи мотивів такого висновку. Адже саме формулювання «незалежності державної влади» ставить питання про залежність «державної влади». Учасники союзу держав не земства з широким самоврядуванням, а саме повноцінні держави [43, арк. 17]. Обсяг і компетенція держав у складі союзу визначаються тільки за згодою всіх сторін, запобігаючи домінуванню однієї з них. При цьому О. Ейхельман указував на кілька найреальніших справ, що можуть мати загальносоюзне значення: «зовнішня оборона всієї союзної держави» та «об'єднана дипломатія у всіх спільних політичних справах федеративного об'єднання» [43, арк. 17] .

Виникнення федеративного союзу держав можливе в разі наявності «специфічних умов, що викликають таке об'єднання»: «тісні національні зв'язки, особлива культурна та політична зближеність, давніші історичні мотиви за прикладом Німеччини, Швейцарії, США» [43, арк. 18]. О. Ейхельман уважав, що організація влади у федеральній державі засновується на принципі всієї повноти влади частин федерації – кантонів, штатів, землі [43, арк. 18].

1933 р. О. Ейхельман брав участь в Українському правничому з'їзді у Празі, де виголосив доповідь про «публічно-правовий» устрій України, в якій презентував проект «Програми для складання Зводу законів для звільненої України» [36, арк. 182]. Правник узагалі пропонував систему законодавств назвати «Українська правда» [36, арк. 182]. Він знову підкреслював важливість формування горизонтальної системи державної влади, що сприятиме децентралізації. «Публічно-правова влада» в державі виконується у чотирьох ступенях, знизу догори: у волості, у повіті, у землі та в державі [36, арк. 182]. При цьому виникає питання: чому він використовував старий, ще імперський,

адміністративний поділ? Який, м'яко кажучи, виглядав анахронізмом для обґрунтування федеративної концепції державного устрою України.

Після Версальського миру та закінчення польсько-більшовицької війни помітна різка трансформація у ставленні до федеративної ідеї. Четвертий прем'єр-міністр БНР А. Луцкевич розмірковував над створенням союзу держав між Балтійським і Чорним морями. М. Грушевський закликав до витворення європейської соціалістичної федерації та запропонував ідею «сполучених штатів» для України. Політично-правова (або публічно-правова) концепція О. Ейхельмана ґрунтувалася на принципах народовладдя й федералізму.

6.5. Більшовики, реальна політика та федералізм (1918–1921 рр.)

Має рацію американський історик Тері Мартин, що насправді Радянський Союз не був ані федерацією, ані, тим паче, національною державою [583, с. 32]. Ставлення більшовиків до федеративної ідеї та різноманітних проектів національної автономії – свідчення того. Утім передісторія цієї проблеми набагато складніша. Ф. Бродель переконував, що російська модернізація, починаючи з XVI ст., проходила на революційному фоні: найчастіше кардинальні зрушення відбувалися на глибині, але періодично вихлюпувалися на поверхню [494, с. 515]. Поява більшовизму якраз відображала цю тенденцію. Чи не найкраще її сутність пояснив російський філософ Микола Бердяєв (1874–1948 рр.), що писав, «як це не парадоксально звучить, але більшовизм – третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, – першим явищем було Московське царство, другим явищем – петровська імперія» [486, с. 99]. Більшовики адаптували стару імперську візію задля відновлення колишньої міці російської держави.

Аналізуючи ставлення більшовиків до національної проблеми, Р. Шпорлюк поставив резонне питання про те, коли їхній лідер Володимир Ленін (1870–1924 рр.) почав доводити, що «великороси» були окремою нацією, як і українці? [434, с. 617] Власне в цьому контексті слід розглядати його ставлення до федералізму. Більшовицька концепція національності засновувалася на визначенні національної належності на основі принципу народження і спадковості, що наклало відбиток на розуміння націй, які походили від раніше сущих етнічних, релігійних і мовних спільнот [629, с. 193]. Себто йшлося про фундаменталістське розуміння етнографічної засади в конструюванні уявлених національних кордонів. Як наслідок, більшовицька національна політика посилила процеси націєтворення серед неросійських народів[25]. Тому федералізм завжди займав особливе місце в арсеналі більшовицьких ідеологічних гасел та інструментів реальної політики.

Першим фактом невдалого встановлення федеративного зв'язку УНР із РСФРР був ультиматум Раднаркому Центральній Раді у грудні 1917 р. У «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» від 3 (16) грудня 1917 р. більшовицький уряд оголошував про визнання УНР та її права на повне відокремлення від Росії або вступу в договір з Російською Республікою на федеративних засадах між ними [582]. Цей акт варто оцінювати прагматично. Більшовики використовували федералістську риторику для політичної дезорієнтації новоутворених держав на теренах колишньої імперії. Федералізм став прикриттям їхніх реальних планів щодо України,

[25] Цю тему відображено в американській історіографії, що обрала національний чинник як основну причину розпаду СРСР, себто внаслідок активізації національних почуттів населення радянських республік наприкінці 1980-х рр. Тому логіка розвитку СРСР пояснюється інтернаціональною та антиросійською природою комуністичної ідеології, яка навіть в умовах радянського імперського простору не змогла подолати внутрішній націоналізм (див.: Szporluk Roman. Lenin, "Great Russia", and Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 28. – № 1–4. – 2006. – P. 611–626; Суни Р. Диалектика империи: Россия и Советский Союз // Новая имперская история постсоветского пространства. / Ред. И. Герасимов и др. – Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004. – С. 163–196).

фактично перетворюючись на різновид централістської політики. У травні 1919 р. П. Стебницький у статті «В пазурах доктринерства» писав, що більшовицькі лідери будують «федерацію рад робітничих, солдатських та селянських депутатів» і «провадячи в підвладних країнах реформи, що цілком міняють всю структуру громадських відносин держави» [628, с. 54]. Тобто йшлося про своєрідну форму державного устрою, в якій ради створювали систему політичних та державних органів від низу до верху.

Точкою відліку в перетворенні більшовицького федералізму в інструмент реальної політики можна вважати постанову Установчих зборів про державний устрій Росії від 5 січня 1918 р. Цей акт проголошував російську демократичну федеративну республіку, що об'єднує в «нерозривному союзі» народи та «області» [147, с. 569].

Більшовицька концепція федералізму була видозміненою платформою «збирання земель», пристосованою до нових революційних умов. Відомо, що федералістська ідея не відповідала положенням класичного марксизму. Про це знав і це визнавав більшовицький лідер В. Ленін. У праці «Про право націй на самовизначення» він писав, що Карл Маркс (1818–1883 рр.) скептично оцінював федералізм, бувши його принциповим ворогом [143]. Проте в ірландському випадку він допускав можливість створення федерації заради звільнення Ірландії від Великої Британії революційним шляхом. Теоретик марксизму неодноразово висловлювався проти федерації й децентралізації, розглядаючи їх як нові форми феодального партикуляризму, що гальмуватиме розвиток виробничих сил. К. Маркс був переконаний, що для економічного поступу та розвитку потужного робітничого руху прийнятніші великі централізовані унітарні держави, організовані на засаді широкого місцевого самоврядування.

Розвиток революційного процесу на теренах колишньої Російської імперії вимагав від більшовиків ситуативного відходу від базових принципів марксизму.

У найчіткішій формі В. Ленін виклав погляд на національну автономію, федерацію й федералізм у листі до керівника революційного руху на Кавказі Степана Шаумяна (1878–1918 рр.), написаному в грудні 1913 р. На думку С. Шаумяна, право націй на самовизначення означає не лише право на відділення, але й право на федеративний зв'язок та право на національну автономію. В. Ленін, навпаки, стверджував, що право на самовизначення не означає права на відокремлення та федерацію. «Федерація є союз рівних, союз, – писав він, – що вимагає загальної згоди. Як же може бути право однієї сторони на згоду з нею другої сторони? Це абсурд. Ми взагалі проти федерації – вона послаблює економічний зв'язок» [149].

Загалом тези, окреслені в листі, підважували майбутню національну політику більшовиків та використання ними федеративної риторики під час та після революції. Федералізм в їхній рецепції був лише моделлю співіснування народів, що не мав значення через вирішальну роль «боротьби класів» у поступі людства. По суті, йшлося не про переосмислення федералізму, а його інструменталізацію, особливо в контексті реальної політики. Можна стверджувати, що розповзання колишньої імперії, проголошення народних республік та їх підтримка з боку Четверного союзу спонукали більшовиків звернутися до федералізму. Власне, це повернення до федеративної риторики було реакцією на українсько-більшовицьку війну, брестські сепаратні переговори і проголошення незалежності Литви в лютому 1918 р.

Зрозуміло, що в теоретичному плані федералізм для більшовиків залишався теорією розбудови великих держав, точніше підкорення «малих» народів. Відповідно, тому федерація сприймалася одним із ситуативних елементів «світової соціалістичної революції», евентуально політичною моделлю нового суспільного порядку. Комуністичні лідери будували нову

дійсність і нову багатонаціональну спільноту, що нібито об’єднана однією метою.

Остаточно федералізм як форму державного устрою радянської Росії закріплено в січні 1918 р. ІІІ Всеросійським з’їздом рад у постанові «Про федеральні установи Російської Республіки». Ухвалення цього рішення було продиктоване брестськими мирними переговорами. Основним доповідачем щодо федеративних перспектив на форумі був Й. Сталін. Федерація в цьому рішенні трактувалася як свого роду антипод державі, хоча федеративна засада означувалася основоположною для державного устрою. Насправді ця резолюція мала суто пропагандистські цілі, спрямовані на поширення ідеї «світової радянської республіки», створення ілюзії політичного плюралізму в представників національних рухів [607, с. 945]. Водночас почалася дискусія про сутність, параметри та перспективи впровадження національної автономії. Дедалі частіше право на національне самовизначення почали розглядати як «контрреволюційне» гасло [411, с. 22]. Пізніше відбулося його переосмислення передусім у контексті виокремлення національних автономій, адже екстериторіальну сприймали як «примітивну вигадку» австромарксистів. Подальші дискусії щодо автономних національних одиниць і так звані «національні кордони» інтерпретували на основі «духу самовизначення» [411, с. 22].

Отже, більша частина більшовицьких лідерів розглядала федералізм як інструмент реальної політики, метою якої було створення унітарної соціалістичної держави замість колишньої Російської імперії. До того ж слово «держава» викликало несприйняття, адже асоціативно пов’язувалося саме з імперією. Можна стверджувати, що 1918 р. більшовики прагнули організувати масштабну унітарну республіку, допускаючи входження до її складу автономних утворень. На цій підставі народний комісар у справах національностей Й. Сталін

підготував документ, де зазначив, що «совдепи» з особливим національним складом об'єднуються в автономні обласні союзи [625, с. 79]. Як бачимо, у цьому випадку йшлося про принцип «обласної» автономії, а не про широку територіальність, а тим більше не про якусь австромарксистську екстериторіальність. Саме цей проект став базовим для конституційної комісії на чолі з Й. Сталіним та Яковом Свердловим (1885–1919 рр.), що була створена при Всеросійському Центральному Виконавчому Комітеті у квітні 1918 р. У липні 1918 р. під час чергового з'їзду рад ці положення стануть нормами конституції радянської Росії [146, с. 54].

Спочатку радянську федерацію розробляли В. Ленін і більшовики як шлях до повної єдності різних «націй трудящих», а не як новий тип держави, альтернативний до імперії. Себто йшлося про право створення незалежних радянських республік як автономних одиниць у складі РСФРР. Поряд із цим більшовики уникали будь-яких тлумачень принципів федерації, ставлячи їх у залежність від практики [427, с. 119]. Чинник низької політичної культури та «класової свідомості мас» детермінував більшовицькі експерименти з означення сутності державного устрою [429, с. 5]. Тому «відривання» новостворених радянських республік від «Вітчизни міжнародного пролетаріату» не дуже прихильно сприймало партійне керівництво. Як відомо, Українська, Білоруська, Грузинська та Вірменська Республіки до 1923 р. формально залишалися незалежними, пов'язаними з радянською Росією лише міжнародними договорами. Демократично-парламентський «фасад» використовувався в радянській зовнішній політиці в тактичному періоді «народних фронтів» і належності СРСР до Ліги Націй [429, с. 8]. Усі спроби більшовиків витворити реально нову форму держави наштовхнулися на самозаперечення держави як такої.

У березні 1918 р. лідер більшовицької партії на VII з'їзді охарактеризував федерацію як перехід до свідомої й тіснішої «єдності трудящих», що навчилися підніматися вище за національну ворожнечу [142, с. 73]. Згодом, у 1919 р., цю тезу ще більше оприявнили в партійній програмі. Зокрема, вказувалося, що партія висуває її як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності федеративного об'єднання держав, організованих за радянським типом. У червні 1920 р. перед початком II конгресу Комінтерну В. Ленін у робочих тезах висловиться, що федерація – лише перехідна форма задля досягнення «єдності робітників», яка, на його переконання, довела свою значущість у башкирському, українському випадках, а також у внутрішньополітичній архітектурі РСФРР [144, с. 164]. На ці тези відреагував Й. Сталін, закинувши лідерові більшовиків ігнорування конфедерації як кращої перехідної форми, аніж федерації, особливо в контексті «світової революції» [148]. Нарком у справах національностей суперечив сам собі: з одного боку, він переконував прийняти формулу конфедерації як союзу самостійних держав, а з іншого – схилявся до унітарної моделі всередині радянської Росії без будь-яких федеративних моделей.

Більшовики сприймали соціалістичну федерацію як договір між національними державами, що мають виникнути у процесі революції. Однак реалії 1918–1921 рр. виявилися інакшими. Нові національні держави, що їх розглядали як членів майбутньої федерації, стали на заваді її будівництву. Більшовики почали трактувати ідею соціалістичного союзу республік як імперію, а не федерацію.

Це підтверджує політика стосовно України, коли йшлося про нове «збирання земель». Про формування евентуальної федерації з радянською Росією заявлено ще під час II Всеукраїнського з'їзду рад у березні 1918 р. Ішлося про ототожнення радянської федерації з Росією та «світовою соціалістичною федерацією», до якої має прямувати радянська УНР [154, с. 23-24]. Остаточно

крапку у виборі форми державних відносин поставили рішення Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувся в Харкові 16–20 травня 1920 р. За його підсумками ухвалено резолюцію «Про державні взаємини між УСРР і РСФРР». У тексті документа зазначено, що «УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є член всеросійської соціалістичної федеративної радянської республіки» [154, с. 73]. Тобто радянська Україна, зберігаючи певну державність, стає частиною «всеросійської федерації», яка в майбутньому мала трансформуватися у «велику міжнародну республіку рад» [154, с. 74]. У березні 1921 р. на черговому з'їзді укладено «союзний робітничо-селянський договір» між радянськими Росією та Україною про військовий і господарчий союзи [154, с. 121-122].

Схожу політику більшовики проводили щодо Білорусі й Литви. Як відомо, після відступу німецьких військ у грудні 1918 р проголошено Литовську Радянську Республіку, а на початку січня 1919 р. – Білоруську. Задля посилення військового командування та ресурсів 27 лютого у Вільні / Вільнюсі створено об'єднану республіку Літбел – ніщо інше, як квазіфедеративне утворення [129, с. 116-117]. Тим самим більшовики задовольняли вимоги «сепаратистів», прихильників литовсько-білоруської держави, та федералістів . У будь-якому разі про самостійність від Петрограда не йшлося.

Узагалі варто підкреслити, що часте проголошення різних радянських республік мало на меті створити ілюзію політичної й суспільної самоорганізації не тільки робітників, а народів. Власне подальша диференціація між політичними та соціальними системами стала результатом такої політики. На теренах колишньої імперії існували дві основні моделі імплементації права на національне самовизначення: перша – народні республіки, що за характером були переважно парламентські та взорувалися на конституційні практики Європи; друга – радянські республіки, організовані на основі «диктатури

пролетаріату». Г. Заштовт-Сукенницька писала, що в Східній Європі це був вибір між двома федеративними розв'язаннями – між радянською державою та парламентською республікою [475, с. 259-260].

Більшовики відмовилися від практики організації держави за конфедеративним принципом. Утім федеративна засада не була частиною їхньої політичної доктрини, а однією з багатьох теорій, використаних задля реальної політики. Декларуючи федералістські гасла, більшовики прагнули відродити Росію в колишніх кордонах. Теоретик федералізму Деніел Елейзер (1934–1999 рр.) зазначав: «У XX ст. (початок цього процесу належить Жовтневій революції в Росії) деякі тоталітарні режими, що прагнули зміцнити свою владу, скористалися тим, що вони називали федералізмом, надавши мінімально необхідний рівень культурної автономії етнічним групам, які проживають на їхній території» [649, с. 108]. І тільки доволі обережно можна стверджувати про щирість більшовиків щодо розбудови рівноправного федеративного союзу держав. Під час створення конституції федералізм як політичне та юридичне поняття не мав ніякого державотворчого сенсу. Федералізм фігурував у назві радянської російської держави, сприймався як принцип співіснування націй. Проте на практиці став важливим елементом ідеологічної концепції відновлення централізму та відтворення імперії.

Ще з часів Великої французької революції 1789 р. склалося, що федералізм – це відповідь на існування імперій та апріорі мав би детермінувати втілення демократичних засад й проголошення республіки. Це, своєю чергою, передбачало розподіл влади та її формування на основі принципу стримування і противаг. Однак втілити ці засади було неможливо, адже партія поступово перетворилася на єдине джерело влади. Спочатку більшовики створювали федерацію задля стримування міжнаціональних і міжрелігійних конфліктів. Однак формування тоталітарного режиму, девальвація республіканської форми

врядування, однопартійний централізм влади не дозволяли більшовицькій державі бути по-справжньому федеративною [див. 550]. При цьому виявляється, що використання федеративних гасел додавало інституційної сили партійним та експансіоністським інтересам і проектам, перетворюючи їх на інструмент реальної політики. На практиці більшовики виступали за створення унітарної та централістської держави, а не союзу демократичних республік у формі федерації.

ВИСНОВКИ

Започаткування федеративних ідей і проектів у Центрально-Східній Європі детерміновано кількома основними чинниками: філософією Просвітництва XVIII ст., посиленням системи європейського абсолютизму, французькою й німецькою романтичними історіографіями та зародженням націй і націоналізму. Виникнення інтересу до федералізму було пов'язане зі створенням США. Щодо Центрально-Східної Європи, Річ Посполита й Київська Русь сприймалися як приклад середньовічних федерацій. Велика французька революція 1789 р. посилила сподівання на широку емансипацію для поневолених націй. Власне тоді почали з'являтися різноманітні варіанти такого звільнення: європейська федерація вільних народів, федералізація імперій, слов'янська федерація, утопія про «священний союз людства» тощо.

У «довгому XIX ст.» федералізм став однією з найвпливовіших модерних ідеологій. Діячі національних рухів сприймали його як концепцію концентрації та виокремлення національного простору, навіть за умови існування в межах імперії або широко витлумаченого союзу держав. А. Чарторийський закликáв до витворення універсальної держави на теренах Європи. Л. Кошут звужував кордони цієї держави до Дунайського басейну, вказуючи на особливу роль угорців у процесі її створення – звідси його ідея Дунайської конфедерації. Ф. Палацький, навпаки, не шукав центру універсальної федерації, якою вважав Габсбурзьку імперію. У підсумку, національні діячі, що повсякчас зверталися до федеративної ідеї як моделі розв'язання національної проблеми, завжди виступали за це рішення з позиції політичної слабкості. У цьому випадку їхні федеративні візії можна розглядати ідеологічними утопіями, що, з одного боку, містили ідеї демократії, гуманізму та кантівського «вічного миру», а з другого – були далекі від реальної політики.

Схожий вимір федеративна ідея мала під скіпетром Романових. А. Міцкевич, Й. Лелевель, М. Костомаров розглядали її як концепцію виокремлення національних спільнот усередині імперії, тим самим конструюючи теорії домінування свого власного народу або країни в межах майбутньої слов'янської федерації. Бувши романтиками, ці діячі по-різному тлумачили сутність нації та громадянства, і тому в їхніх візіях ігнорувався інший етнічний чинник. Народ сприймався як об'єктивна даність. Їхні погляди про своєрідну слов'янську утопію були концепцією про федерації в Східній Європі, але без Росії як такої.

Федералізм М. Драгоманова мав два ідейні виміри: громадівський та анархістський. Останній можна вважати основою його проекту «Вільної спілки» (1884 р.), в якому автор, деконструюючи поняття «держави» як такої, обґрунтовував позицію про федерацію як форму державного устрою. «Вільна спілка» стосувалася перебудови не Східної Європи, а Російської імперії. Його проект був спрямований на видозміну природи імперії, створення умов реалізації права націй на самовизначення та громадянську рівноправність. У цьому аспекті М. Драгоманов пропонував створити наднаціональну спілку держав, якою мала стати «Вільна спілка», що в жодному разі не могла бути ані спілкою країн, ані союзом держав, ані державним об'єднанням кантонів. Адже засада «обласної» автономії, витворена М. Драгомановим, перекреслювала національні амбіції інших народів у Східній Європі, де, на його думку, держави цілком не відповідають народам, націям. М. Бакунін також сприймав анархічну візію федералізму, який розглядав альтернативою не просто до імперії, але й держави як такої. На його думку, федерація ставала найліпшим утіленням анархізму, коли свобода відіграє роль регулятора влади. Уся майбутня політична організація має сформуватися як федерація «вільних робітників», а не етнічних спільнот, народів або країн.

У середині XIX ст. в Центральній Європі націоналізм, як ідеологія та рух, здобув посилення в ідеї свободи спільнот, яка була антиподом імперії. Трансформація політичної системи монархії Габсбурґів не могла мати далекосяжних перспектив, адже після конституційного компромісу 1867 р. лише дві нації здобували суверенітет як інструмент реалізації влади. Слово «Ausgleich» із німецької мови перекладається як «компенсація» або «вирівнювання», що повніше окреслює сутність політичної перебудови імперії та створення Австро-Угорщини. Це був процес узгодження норм угорської конституції з правовою базою Австрії (Цислейтанії). На практиці йшлося про надання нової політичної та територіальної форми для історичних земель Королівства святого Стефана. Габсбурзька імперія була перетворена на конфедерацію, в основі якої лежав імперський федералізм.

Розділення суверенітету в Австро-Угорщині хвилювало теоретиків австромарксизму. К. Реннер запропонував концепцію екстериторіальної автономії задля збереження територіальної інтегральності імперії. Він розглядав національну автономію іманентною частиною теорії федералізму, одним з його елементів разом із союзом / унією. Однак, у теоретичному плані використав її як концепцію внутрішнього посилення імперії. Австро-Угорщина мала стати союзно-національною державою, що спиратиметься на ці дві структури. О. Бауер у багатьох аспектах розширив Реннерове розуміння національної автономії. Його внесок полягав у тому, що він додав до концепції національно-персональної автономії «єврейське питання». Окрім того, у нього помітне уникання федеративного виміру цієї проблеми.

Проект «Сполучених штатів Великої Австрії» А. Поповичі був типовою консервативною утопією. Автор використав федералізм як інструмент збереження імперського панування, не запропонувавши механізму впровадження федеративного устрою. Ішлося про свого роду адміністративну

реформу, спрямовану на стирання етнічних кордонів усередині Австро-Угорщини, коли визначений центр влади її зберігатиме. Його проект мав виразний антислов'янський характер, а також послаблював імперські амбіції угорців, розвиваючи їх в інших підкорених народів, особливо в румунів, що в XIX ст. почали формуватися як модерна нація.

Ідеї «обласної» автономії та російської федерації не були пов'язані з розв'язанням національного питання. Усі тодішні проекти децентралізації та федералізму націлювалися на зміцнення імперії, що сприймалася єдиним носієм суверенітету, і не суперечили принципові державної єдності. Російські ліберали, переважно кадети, пропагували ідею правової держави. Польські діячі виступали за надання національно-територіальної автономії та відновлення Царства Польського. Ця вимога мала реальне підґрунтя в рішеннях Віденського конгресу й конституції 1815 р. Сіоністи переважно дотримувалися кадетських позицій. Ліві єврейські інтелектуали, здебільшого ідеологи Бунду, розглядали ідею національно-персональної автономії як найкращий варіант збереження самобутності євреїв та уникнення асиміляції. Українські діячі не виходили за межі панівного конституційного дискурсу, висуваючи два погляди на автономію – національно-територіальна й національно-культурна. З легкої руки М. Драгоманова більшість російських ліберальних і навіть правих політиків погоджувалися на впровадження «обласної» автономії.

Спочатку білоруські та литовські політики розглядали ідею автономії в тогочасному російському дискурсі. Вони не висували гасла національної автономії у вузькому значенні, переважно йшлося про такий статус для «етнографічної» Литви – у розумінні литовських політиків, та «історичної» Литви з Вільном – у трактуванні білоруських діячів. «Крайовці», так само як і білоруси, обґрунтовували проекти відбудови ВКЛ. Перші відстоювали позиції щодо створення федерації Речі Посполитої, де «історична» Литва з Вільном

(Вільнюсом) буде однією з її основ. Т. Врублевскіс розмірковував над суттю національно-персональної автономії. Другі обґрунтовували звужений погляд, пропонуючи звернутися до ідеї литовсько-білоруської федерації. Під час Першої світової війни цей «білоруський» погляд буде доповнено можливістю входження України або Латвії до складу майбутньої федеративної спілки.

Розвиток російського академічного дискурсу найкраще відображено у працях О. Ященка та О. Жиліна. Теорія дуального федералізму першого доводила тезу про множинність суверенітету. Другий обстоював поняття федерації як союзної держави. О. Ященко дотримувався анархістського трактування федералізму, натомість О. Жилін доводив успішність правової держави. Обидва трактували федералізм на основі конституційного паралелізму, себто розриву між формальною й реальною конституцією.

Початок Першої світової війни (1914-1918 рр.) детермінував появу багатьох федеративних проектів, осмислюваних як концепції вдосконалення імперій. Проект «Слов'янської імперії» К. Крамаржа став пропозицією створення федеративної імперії під берлом Романових. Автор обґрунтував систему влади, що характерна для союзних держав, а не союзу держав. На його переконання, частини цієї імперії у формі царств і королівств не діставали права єдиного суверенітету, а лише передавали його до центру, яким був російський імператор. Цей проект передбачав посилення ролі не слов'янства як такого, а Російської імперії, ставши панславістською ідеологічною утопією.

Інструменталізація федеративної ідеї в середовищі чехословацького руху була зумовлена висуненням доктрини, альтернативної до проекту «нової Австрії», що набирав популярності під час Першої світової війни. «Нова Європа» Т. Масарика, так само як ідея «Середньоєвропейського союзу», стали ідеологічними утопіями, деякі положення яких згодом втілено у проекті «Чехословаччина». Загалом ці ідеї можна розглядати в контексті реальної

політики, а не як щирі інтеграційні проекти для «нових» націй у Центральній Європі.

Ідея О. Ясі про створення Дунайської конфедерації у складі «п'яти націй» стала однією з концепцій збереження габсбурзького панування в Центральній Європі, що була видозміненою візією «Серединної Європи» Ф. Науманна. О. Ясі шукав альтернативу до російського та німецького імперіалізмів. Після революції 1918 р. він виступав за внутрішню федералізацію Угорщини шляхом упровадження кантонального устрою. Власне загострення проблеми «угорських історичних земель» детермінувало появу ідеї «східної Швейцарії».

Інтеграційна місія вкладалась у проект «Сполучених штатів Польщі» І. Падеревського, який мав зібрати під польською парасолькою народи колишньої Речі Посполитої. Також це був тактичний крок щодо винесення «польського питання» на міжнародний порядок денний. Ця ідея доводить, якими неоднозначними були погляди польських еліт та як історичні міфи можуть бути використані для цілей реальної політики. Федеративний аргумент відіграв вирішальну роль у визначенні пріоритетів польської східної політики. Ю. Пілсудський сприймав його як важливий інструмент боротьби за незалежність та повернення до кордонів 1772 р. Концепція «Міжмор'я» стала реакцією на геополітичну ситуацію «між Німеччиною й Росією», а також була ідеалістичною програмою політичного ладу Східної Європи. Ця доктрина не мала впливу на завдання зовнішньої політики та ніколи не була елементом серйозного політичного наміру. Про складність і неоднозначність, з якою польські політики сприймали такого кшталту ідеї, свідчать проекти створення литовсько-польської федерації, які мали набагато більше щирості, аніж «міжморська» утопія.

Ідеї литовської федерації та Балтійського союзу відображали ідеалістичне сприйняття східної політики і прагнення відновлення давньої Речі Посполитої.

Проекти П. Гіманса були спробою держав-переможців витворити щось на кшталт «східної Австро-Угорщини» у складі Польщі та Литви. Поза тим, проекти повністю ігнорували етнічний чинник, право на національне самовизначення та нову геополітичну реальність на сході Європи.

Після Лютневої революції 1917 р. ідеї автономії й федерації полонили уми новоявлених революціонерів і діячів національних рухів. Проблема автономії була представлена в кількох означеннях: «обласна», національно-територіальна, національно-персональна, культурна. «Обласну» автономію трактували як первинний елемент державного устрою Російської Республіки. Восени 1917 р. Тимчасовий уряд мав плани щодо впровадження своєрідної кантональної системи. Тему федералізму в тогочасному суспільному дискурсі розглядали в контексті США чи Швейцарії, які сприймали ідеальними прикладами запровадження федеративного устрою.

Нездатність Тимчасового уряду реалізувати програму перебудови колишньої імперії підтвердила українська ситуація, яка пройшла еволюцію від боротьби за автономію та закликів до створення російської федеративної республіки у вересні 1917 р. Серед українських лівих політиків найбільший вплив мала ідея національної автономії, що була втілена у проголошенні УНР (листопад 1918 р.) та законом про національно-персональну автономію. Після підписання Брестського договору в середовищі еліт УНР обговорювали можливі варіанти великих федеративних утворень у Східній Європі, які проте не повинні обмежувати здобутий суверенітет. У листопаді 1918 р. гетьман П. Скоропадський спробував урятувати Українську Державу федеративною грамотою. У січні 1919 р. ухвалено Акт Злуки, що суттю передбачав створення конфедеративного об’єднання УНР і ЗУНР.

Ідея українсько-білоруської федерації не здобула будь-якого практичного втілення, залишаючись інструментом переслідування конкретних політичних

цілей. На білорусько-українських перемовинах весною 1918 р. йшлося про визначення кордону між народними республіками. Ідея федерації України та БНР була скорше інструментом реальної політики, аніж серйозною політичною концепцією, яку кожна зі сторін прагнула імплементувати. Вирішальними перепонами в обговоренні ідеї федеративного союзу народних республік стали етнографічний принцип щодо визначення кордонів, різне сприйняття національної території та апеляція до аргументу «історичних земель».

Після підписання Версальського миру та завершення польсько-більшовицької війни помітна різка трансформація у ставленні до федеративної ідеї серед інтелектуалів і політиків Східної Європи. Прем'єр-міністр БНР А. Луцкевич розмірковував над створенням союзу держав між Балтійським та Чорним морями. М. Грушевський закликáв до витворення чорноморської або європейської соціалістичної федерації, а пізніше запропонував ідею «сполучених штатів» для України. Проект федералізації УНР О. Ейзельмана передбачав створення адміністративного устрою земель та поділ влади на п'ять гілок. Його політично-правова концепція ґрунтувалася на принципах народовладдя й передбачала створення конфедерації на теренах колишньої Російської імперії.

Більшовики мали особливий стосунок до федералізму. 1918 р. вони відмовилися від конфедерації як принципу організації держави та збереження інтегральності частин імперії Романових. Більшовицькі лідери звернулися до популярної федеративної ідеї, трактованої як інструмент реальної політики та засада відновлення втраченого імперського статусу. Під гаслом федералізму й автономії більшовики вступали у відносини з новоствореними республіками. В. Ленін розглядав федерацію як перехідну форму на шляху до повної єдності «всіх трудящих» світу. Й. Сталін, навпаки, пропонував організувати нову радянську державу на унітарній основі, однак майбутню «світову державу робітників» – як конфедерацію.

Отже, проаналізовані федеративні проекти та утопії в Центрально-Східній Європі можна пояснити в контексті історичної ситуації «між Німеччиною й Росією», яка визначала пошук нових форм існування модерних націй. Якщо в «довгому XIX ст.» йшов процес «націоналізації імперії» [347], то Перша світова війна зруйнувала уявлення про вічність імперій. Після 1914 р. з'явилися ознаки іншого процесу, який після падіння імперій остаточно переміг. 1918 р. більшість національних діячів виходили з принципу «імперіалізації націй», риторично приймали формулу федералізації (конфедерації), при цьому навіть не думаючи про її реалізацію [220; 317; 318]. Масарикова ідея про Чехословаччину як «нову Швейцарію» – яскраве свідчення того.

Тобто національні еліти використовували найрізноманітніші ідеологічні гасла про створення федерації або союзу держав, і все ж не мислили про потребу їх імплементації. Здебільшого стратегією була лише національна держава. Відповідно, це обумовлювало змагання за території, які кожна національна еліта розуміла «своїми». Їхні уявлення спиралися на «етнографічний детермінізм», що був нічим іншим, як фундаменталістським відображенням національного наративу. Тобто після 1918 р. практично всі нові нації боролися за національне звільнення, що передбачало здобуття незалежності та демократизацію. Парадокс в іншому: усі національні держави в Центрально-Східній Європі, які вистояли до 1939 р., відмовилися від декларованих демократичних цінностей, де-факто перетворюючись на диктатури в найрізноманітніших варіаціях.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Österreichisches Staatsarchiv

Allgemeinen Verwaltungs-, Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien

1. AT-OeStA/AVA Inneres MR-Präsidium VRK, Dritter Jahresbericht der Kommission zur Förderung der Verwaltungsreform, Karton 15, 44 Bd. Wien, 1914.

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien

2. AT-OeStA/HHStA MdÄ Zeitungsarchiv, K. 121–4: 1. Weltkrieg, Pressestimmen aus der Ukraine, Lage der österreichisch-ungarischen Ukrainer, nationalstaatliche Idee der Ukraine, die Ukraine und Polen, ukrainische Innenpolitik, Friedensschlüsse.

3. AT-OeStA/HHStA PA X, K. 150–158: Russland, Liasse XI: Entwicklung des russischen Reiches zu einer Pluralität von Staaten, 1917–1918.

4. AT-OeStA/HHStA SB NL Baernreither K. 20: Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein 1916, Handelspolitisches Komitee 1916, Orient- und Überseegesellschaft 1917/1918, Kriegspatenschaft.

Archiv Národního muzea, Praha

Fond Milan Hodža

5. Karton: 4, Inventární číslo: 236, The Political Evolution of Slovakia, 45 ll. stroj. a rkp., 8 ll.

Fond Karel Kramář

6. Karton 60, Inventární číslo: 1832, Die Zukunft Öesterreichs, „Politik", 38, č. 71, 12. 3. 1899.

7. Karton 60, Inventární číslo: 1836, Europe and the Bohemian Question, fotosnímek z The National Review.

8. Karton 60, Inventární číslo: 1835, Das böhmische Staatsrecht, in: Budapester Tagblatt 17, š., 113,114, 115, 26., 27. a 28.4.1900.

9. Karton mimo, Inventární číslo: 1971, Deklarácia slovenského národa…, 30.10.1918.

Archiwum Akt Nowych, Warszawa

Prezydium Rady Ministrów. Protokoły (11.12.1917–31.12.1937)

10. t. 10. Protokoły posiedzeń RM RP 1. IV. – 30. VI. 1920 r.

11. t. 15. Protokoły posiedzeń RM RP, 1. VIII. – 30.IX. 1921 r.

Ambasada RP w Berlinie ([1919], 1920–1939)

12. Sygn. 728. Stosunki polityczne (Instrukcje MSZ), s. 184 (1920–1923)

Akta Romana Knolla.

13. Sygn.1 Raporty, sprowadzenia, korespondencja dotyczące do sytuacji wewnętrznej 1917–1919 (instrukcja w sprawie ukraińskiej, 23 listopada 1918 r.)

Akta Leona Wasilewskiego.

14. Sygn. 33. Litwa. Litewska propaganda i działalność antypolska. Sprawozdania, wypisy, ulotki (1919)

15. Sygn. 38. Litwa. Rokowania polsko-litewska. Sprawozdania, korespondencja, notatki wycinki prasowe (1919–1929)

16. Sygn. 39. Wilno, listy, telegramy w spr. Bieżących, uroczystość otwarcia Uniwersytetu St. Batorego. (1919–1920, 1925)

17. Sygn. 56. Granice Polski. Broszura i artykuły o granice wschodniej. „Korytarz gdański".

18. Sygn. 44. Konferencja w Helsinkach. Skład delegacji polskiej, notatki i sprawozdania z konferencji, listy do redakcji pism fińskich, zaproszenia, bilety wizytowe (1920).

Archiwum Ignacego J. Paderewskiego.

19. Sygn. 669. Stosunek Stanów Zjednoczonych A.P. do sprawy niepodległej Polski 1917–1918.

20. Sygn. 673. Problemy polityczne państw europejskich, uczestniczących w wojnie. Memoriał w sprawie przyszłości Europy Środkowej (1917–1918).

21. Sygn. 933. Projekty memoriałów w sprawie granic wschodnich, 1914, 1918, 1919.

22. Sygn. 965. Polskie projekty podziału Galicji i przyznania jej autonomii. Memoriał gen. T. Rozwadowskiego, 1917, VI–XII 1919.

Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

23. Materiały Marcelego Hendelsmana, sygn. III–10, tk. 228, 229, 230.

24. Materiały Witolda Kamienieckiego, III–109. tk. 10 (Aleksander Lednicki – notatka, list oraz fragment życiorysu A.L., odpisany z aktu W. Dzwonkowskiego), k. 81.

Biblioteka Książąt Czartoryskich, Kraków

25. Rkp. 5226 IV. “Sur le système politique que devrait suivre la Russie”, 1803.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ

Ф. 3696. Міністерство закордонних справ УНР, м. Київ, з листопада 1919 р. – Кам’янець-Подільський, з травня 1920 р. – Вінниця, м. Тарнів (Польща)

Опис 1.

26. Спр. 32. Листування з Департаментом Чужоземних Зносин про дипломатичні відносини з Білоруссю, представлення її представників, зав’язання дружніх взаємовідносин (20 грудня 1918 – 25 жовтня 1919 р.), 26 арк.

27. Спр. 32. Аналітична записка, невідомий автор, грудень 1918 – початок 1919 р., Арк. 12–13зв.

28. Спр. 178. Пояснювальна записка про етнографічне визнання території України, 1919.

Ф. 3766. Міністерство закордонних справ, м. Київ. 1918 р.

Опис 1.

29. Спр. 186. Про межі України. Част. 1. (2 травня – 25 листопада 1918 р.). Клопотання окремих бурж. організацій про приєднання місцевостей до України і про пересунення демаркаційної лінії, листування з відомством

внутрішніх справ про приєднання частин Холмщини, Бессарабії, Криму і інших, законопроект про адміністративний устрій України, 106 арк.

30. Спр. 187. Про межі України. Част. 2. (21 травня – 9 грудня 1918 р.), 57арк.

Ф. 2592. Секретарство національних справ УЦР, Генеральне секретарство справ міжнародних УЦР, Народне міністерство справ закордонних УНР 1917–1918 р.

Опис 1.

31. Спр. 54. Запитання установ про належність окремих місцевостей до України (14 березня – квітень 1918 р.), 14 арк.

32. Спр. 62. Листування з делегацією Білоруської Народної Республіки в Україні про визнання її самостійності, уставні грамоти, протоколи спільної комісії про встановлення кордонів України з Білорусією. (15 квітня – 8 травня 1918 р.), 53 арк.

Ф. 1065 «Ради міністрів УНР, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, травень 1920 р. – 1921р.»

Опис 2.

33. Спр. 294. Матеріали до вироблення конституції УНР. Проекти конституції. Протоколи комісії, поч. 1 вересня 1920 р. – зак. 1 жовтня 1920 р., 163 арк.

Ф. 3882. Ейхельман Оттон Оттонович, 1919–1933

Опис 1.

34. Спр. 14. Проект статуту Міністерства закордонних справ, копія конвенції про міжнародний правовий союз, листи О. Ейхельмана до міністерства та ін., 413 арк.

35. Спр. 287. Ейхельман О. Меморандум Украинской Народной Республики о его отношении к вопросу о единении между государствами, образовавшимися на всей территории б. Российской Империи, в том числе, и Новой Россиею, Арк. 182–187, 287–288.

Ф. 3997. Український Правничий з'їзд у Празі (Чехословаччина)

Опис 1.

36. Спр. 6. Ейхельман О. Тези та тексти науких рефератів на Український Правничий з'їзд у Празі, поч. 7 січня – закін. 24 лист. 1933: Програми для складання Зводу законів для звільненої України, Арк. 182.

Ф. 3563. Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – політичний і державний діяч

Опис 1.

37. Спр. 155. Лист М. Грушевського до М. Шаповала та М. Шрага, 10 липня 1920 р., Арк. 122.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського

Ф. 318. Дорошенко Дмитро Іванович

38. Од. зб. 36. Дорошенко Д. З історії автономії і федерації України. Стаття (1917 р.), 15 арк.

Ф. 244. Стебницький Петро Януарійович

39. Од. зб. 1. Стебницький П. «Але тимчасовий російський уряд…» – стаття про створення української держави. (1918 р.), 11 арк.

40. Од. зб. 22. Стебницкий П. О национально-территориальной автономии. Отрывок статьи, 4 арк.

41. Од. зб. 17. Стебницький П. «На роздоріжжі» (Про державність України). (Після 1917 р.), 5 арк.

Ф. 36. Кримський Агатангел Юхимович

42. Од. зб. 660. Крымский А. Рукопись «Что такое украинство? Научное исследование», Арк. 38зв.

Государственный архив Российской Федерации, Москва

Ф. 7008. Украинская библиотека им. С. Петлюры в Париже

Оп. 1.

43. Д. 2. Лекции преподавателя Украинского университета О. Эйхельмана по государственному праву (1922 г.), Л. 84.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas, Vilnius

F. 383. Užsienio Reikalų Ministerijos Fondą

44. F. 383 – Ap. 7. – B. 56. – L. 53 (відозва «Грамадзяне!», лютий 1916 р.)

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius, Vilnius

F. 21. Vilniaus baltarusių fondas.

45. F. 21. – Vnt. 2069. – Lap. 11v–12r. (реферат А. Луцкевича про білорусько-литовські відносини).

46. F. 21. – Vnt. 2068. – Lap. 4r. (протокол засідання БНК від 7 травня 1916 р.)

47. F. 21. – Vnt. 2068. – Lap. 6r, 14r–14v. (протоколи засідань БНК від 21 травня і 4 червня 1916 р.)

48. F. 21. – Vnt. 2068. – Lap. 16r–16v. (протокол засідання БНК від 8 червня 1916 р.)

49. F. 21. – Vnt. 2069. – L. 7–8 (протоколи білоруських організацій, 1917 г.).

50. F. 21. – Vnt. 871. – L. 8R. (відозва «Сувязі Незалежнасьці і Непадзельнасьці Беларусі» від 22 квітня 1918 р.)

ОЦИФРОВАНІ АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Instytut J. Piłsudskiego w Ameryce (Józef Piłsudski Institute of America)

http://archiwa.pilsudski.org/index.php

51. List J. Piłsudskiego skierowany do L. Wasilewskiego w sprawie polityki wobec Litwy i Białorusi, 08.04.1919 // Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce. – F.: 701/2/15, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza. – S. 329.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam)

https://socialhistory.org/en/archives

52. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam), Article de la main de Dragomanov, M. P., ‘Dinamitno-anarchi eskaja epidemija', dans Vol'noe Slovo. Avril 1883, p. 7.

53. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam), Périodique, Narodnoe Delo, avec les articles ‘Neobchodimoe ob"jasnenie', ‘Naša Programma' et ‘Nauka i narod'. 1 septembre 1868 . Avec dédicace de Žukovskij à Nettlau. 6 août 1893.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

54. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919. – Cz. 1, Program terytorjalny delegacji / zebr. i wyd. przez Sekretarjat Jeneralny Delegacji Polskiej, Paris: [s.n.], 1920. – Paris: Levé. – 133 s.

55. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919. – Cz. 3, Sprawa Galicji / zebr. i wyd. przez Sekretarjat Jeneralny Delegacji Polskiej Paris: [s.n.], 1926. – Paris: Levé. – 107 s.

56. Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. – T. 1: 1890-1918 / Oprac. W. Staniewicz i A. Piber. – T. 1. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydaw. PAN, 1973. – 596 s.

57. Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. – T. 2: 1919-1921 / Oprac. W. Stankiewicz, A. Piber. – Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, Wydaw. PAN, 1974. – 700 s.

58. Baernreither Joseph M. Der Verfall des Habsburgerreiches und die Deutschen. Fragmente eines politischen Tagebuches 1897–1917, hrsg. von Oskar Mitis. – Wien, 1938. – 313 S.

59. Baernreither Joseph M. Fragmente eines politischen Tagebuches: die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg. – Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1928. – 351 S.

60. Baernreither Joseph M. Fragments of a Political Diary / J. Redlich (ed.). – London: Macmillan, 1930. – 322 p.

61. Czartoryski Adam J. O systemie politycznym, którego winna trzymać się Rosja, 1803 // Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809 / Oprac. J. Skowronek. – Warszawa, 1986. – Aneks II. – S. 504– 566.

62. Czartoryski Adam. Essai sur la diplomatie, manuscrit d'un philhellène. – Paris – Marseille, 1830. – 421 p.

63. Dmowski Roman. Problems of Central and Eastern Europe. Privately printed. – London, 1917. – 89 p.

64. Jászi Oszkár. A nemzeti államok kialakulása és nemzetiségi kérdés. – Budapest, 1912. – Old. 532.

65. Jászi Oszkár. Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok. – Budapest: Új Magyarország, 1918. – Old. 117.

66. Jászi Oszkár. The Dissolution of the Habsburg Monarchy. – Chicago: University of Chicago Press, 1929. – 488 p.

67. Kalinowski Wiesław. Kwestja Wschodnia a Białoruś. – Warszawa: Drukarnia Literacka, 1920. – 14 s.

68. Kamieniecki Witold. Geneza Państwa Litewskiego. – Warszawa: Skład Główny w Księgarni W. Jakowickiego, 1915. – 52 s.

69. Kamieniecki Witold. Państwo litewskie. – Warszawa, 1918. – 13 s.

70. Kelles-Krauz Kazimierz. Czy jesteśmy patriotami we właściwym znaczeniu tego słowa // Kelles-Krauz Kazimierz. Pisma wybrane / Oprac. A. Żarnowska. – T. 2. – Warszawa, 1962. – S. 31–35.

71. Kelles-Krauz Kazimierz. Klasowość naszego programu: przemówienie tow. Luśni na posiedzeniu sekcyi Nr 8 Zw. Zagr. Soc. Polskich. – A. Reiff, 1894. – 32 s.

72. Kelles-Krauz Kazimierz. Niepodległość Polski w programie socjalistycznym // Kelles-Krauz Kazimierz. Naród i historia. Wybór pism / Oprac. S. Ciesielski. – Warszawa, 1989. – S. 86–136.

73. Kramář Karel. Anmerkungen Zur Böhmischen Politik. – Wien: Konegen – Stülpnagel, 1906. – 160 s.

74. Krauz Kazimierz. Socyologiczne prawo retrospekcyi. – Warszawa, 1898. – 32 s.

75. Lednicki Aleksander. Po wyborach // Краёвая ідэя: канец XIX – пачатак XX стагоддзя. Анталогія. – Vilnius: “Палітычная сфера”, 2014. – С. 487–491.

76. Lelewel Joachim. [Historyka rękopiśmienna] // Lelewel Joachim. Dzieła. – T. 2: Pisma metodologiczne. – Warszawa, 1964. – S. 145–146.

77. Lelewel Joachim. Dzieje historii, jej badań i sztuki // Lelewel Joachim. Dzieła. – T. 2: Pisma metodologiczne. – Warszawa, 1964. – S. 838.

78. Lelewel Joachim. Polska, dzieje i rzeczy jej. – T. 20. – Poznań: Nakł. J. K. Żupańskiego, 1864. – 638 s.

79. Limanowski Bolesław. Pamiętniki 1870–1907 [t. 2]. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1958. – 845 s.

80. Litwa wobec wojny (poufny memoriał Michała Romera z sierpnia 1915), publikacja W. Sukiennickiego // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 1970. – T. 17. – S. 58–127.

81. Mickiewicz Adam. Literatura słowiańska. Kurs trzeci // Mickiewicz Adam. Dzieła. Wydanie Rocznicowe. – T. X. – Warszawa: „Czytelnik”, 1998. – 429 s.

82. Mickiewicz Adam. Wybór poezyj / Oprac. C. Zgorzelski. – T. 1 – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. – S. XXXIII–XXXVI, 78–91.

83. O niepodległą i granice. – [T. 6] Komitet Narodowy Polski, protokoły posiedzeń 1917–1919 / Wstęp, wybór, oprac. i przygot. M. Jabłonowski, D. Cisowska-Hydzik. – Warszawa; Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2007. – 764 s.

84. Piłsudski Józef. Pisma zbiorowe. – T. IV. – Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego, 1937. – 402 s.

85. Polskie Dokumenty Dyplomatyczne, styczeń-maj 1919 / S. Dębski (red.). – Warszawa: PISM, 2016. – 986 s.

86. Popławski Jan. Stosunek prawno-polityczny Królestwa Polskiego do Rosyi // Przegląd Wszechpolski. – 1905. – № 7. – S. 362–386.

87. Popovici Aurel C. Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn. – Leipzig, 1906. – 427 S.

88. Przybylski Adam. Utopie, idee i projekty Związku Narodów i wieczystego pokoju. – Warszawa: Skład Główny „Dom Książki Polskiej”, 1932. – 63 s.

89. Römer Michał. Dziennik, 1914–1915. – T. 2. – Warszawa: KARTA, 2017. – 542 s.

90. Römer Michał. Litwa: studyum o odrodzeniu narodu litewskiego. – Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe, 1908 (Kraków: Aleksander Ripper). – 438 s.

91. Römer Michał. Wojna a solidarność Polski z ludami północnego wschodu // Wiadomości Polskie (Piotrków). – № 70. – 2 kwietnia 1916. – S. 2–4.

92. Synopticus [Karl Renner] Staat und Nation. – Wien: Josef Dietl, 1899. – 42 S.

93. Ukraine and Poland in Documents 1918–1922 / T. Hunczak (ed.). – Part 1. – New York – Paris – Sydney –Toronto, 1983. – 456 p.

94. Vzájemná neoficiální korespondence T. G. Masaryka s Eduardem Benešem z doby pařížských mírových jednání (říjen 1918 – prosinec 1919). – Č. 1, Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání / Zdeněk Šolle; k vyd. připr. Zdeněk Šolle. – Praha: Archiv AV ČR, 1993. – 106 s.

95. Vzájemná neoficiální korespondence T. G. Masaryka s Eduardem Benešem z doby pařížských mírových jednání (říjen 1918 – prosinec 1919). – Č. 2, Dopisy / k vyd. připr. Zdeněk Šolle. – Praha: AV ČR, 1994. – S. 107–425.

96. Vznik Československa, 1918. Dokumenty československé zahraniční politiky / Antonín Klimek, Helena Nováčková, Milada Polišenská, Ivan Sťovíček (red.). – Ústav mezinárodních vztahů. – Praha 1994. – 439 s.

97. Wasilewski Leon. Józef Piłsudski jakim go znałem. – Warszawa: Tow. Wyd. „Rój”, 1935. – 233 s.

98. Wróblewski Tadeusz (Juodvarnis). Uwagi o projekcie P. Hymansa. – Wilno: Wyd. „Nowin Wileńskich”, 1921. – 36 s.

99. Wróblewski Tadeusz. Naród i samookreślenie narodowe. – Wilno: s.n., 1919. – 16 s.

100. Wróblewski Tadeusz. Sejmy prowincyonalne i obrona praw mniejszości // Краёвая ідэя: канец XIX – пачатак XX стагоддзя. Анталогія. – Vilnius: “Палітычная сфера”, 2014. – С. 468–475.

101. Автономия, федерация и национальный вопрос / Под ред. Вл.М. Гессена. – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1906. – 48 с.

102. Антонович В. Про козацькі часи. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

103. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. – Т. 1, Кн. 1–2. / Шупа Сяргей (уклад.). – Вільня – Нью-Ёрк – Менск – Прага: «Наша Ніва», 1998. – 1640 с.

104. Бакунин М. А. Избранные сочинения. Т. III: Федерализм, социализм и антитеологизм. – Петербург – Москва: Книгоиздательство Союза анархо-синдикалистов «Голос труда», 1920. – 217 с.

105. Бакунин М. А. Исповедь // Алексеевский равелин: Секретная государственная тюрьма России в XIX веке. Кн. I / Сост. А.А. Матышев. – Ленинград: Лениздат, 1990. – С. 250–356.

106. Бауэр О. Австрийская революция 1918 года. – Москва–Ленинград: Гос. Изд-во, 1925. – 294 с.

107. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. – Санкт-Петербург: «Серп», 1909. – 602 с.

108. Бодуэн де Куртенэ И. А. Национальный и территориальный признак в автономии. – Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – 84 с.

109. Вишняк М. В. Автономия и федерация. – Петроград: Революционная мысль, 1917. – 32 с.

110. Герцен А. И. Русский народ и социализм. – Берлин: Мысль, 1921. – 64 с.

111. Грушевский М. Национальный вопрос и автономия. – Санкт-Петербург: «Общественная польза», 1907. – 15 с.

112. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1907. – 294 с.

113. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1906. – 512 с.

114. Грушевский М. Украинцы // Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 152–177.

115. Грушевский М. Украинцы // Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 309–330.

116. Грушевский М. Из польско-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или национально-территориальная. – Санкт-Петербург, 1907. – 74 с.

117. Грушевський М. До питання про національно-територіальну автономію // Грушевський М. Твори у 50 томах. – Т. 3: «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)» / П. Сохань (гол. ред.) та ін. – Л.: Видавництво «Світ», 2005. – С. 144–160.

118. Грушевський М. Україна, Білорусь, Литва // Грушевський М. Твори у 50 томах. – Т. 3: «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)» / П. Сохань (гол. ред.) та ін. – Л.: Видавництво «Світ», 2005. – С. 65–69.

119. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во. «Знання» України, 1991. – 240 с.

120. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації // Грушевський М. Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л.: Видавництво «Світ». – 2007. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 137–150.

121. Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня 1905–1906 рр. – К., 1906. – 126 с.

122. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева: Типография «Работника» и «Громады», 1881. – 520 с.

123. Драгоманов М. Швейцарська спілка. 4-те вид. – К.: Ранок, 1907. – 30 с.

124. Драгоманов М. П. Вольный союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы: свод и объяснения. – Женева: Тип. "Громады", 1884. – 109 с.

125. Драгоманов М. П. Шістьсот років Швейцарської спілки (1291–1891) – Л., 1892. – 33 с.

126. Журналы заседаний Временного правительства, март – окт. 1917 г.: В 4т. / Сост. Е. Д. Гринько, О. В. Лавинская. – Т. 1: Март – апр. 1917 г. / Отв. ред. Б. Ф. Додонов. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 448 с.

127. За Дзяржаўную Незалежнасць Беларусі (for national independence of Byelorussia): дакументы і матэр'ялы / Сабраў і падрыхтаваў І. Касяк. – Лёндан: Выданьне Беларускай Цэнтральнай Рады, 1960. – 198 с.

128. Займовский С. Российские Соединённые Штаты (Федеративная республика). – Москва: Тип. Моск. т-ва Н.Л. Казецкого, 1917. – 47 с.

129. Знешняя палітыка Беларусі: Зб. дакументаў і матэрыялаў. Т. 1 (1917–1922) / Складальнікі У. М. Міхнюк, У. К. Ракашэвіч, Я. С. Фалей, А. В. Шарапа, С. А. Шупа – Мінск, 1997. – 461 с.

130. Кокошкин Ф. Ф. Автономия и федерация. – Петроград: Лештуковская паровая скоропечатня «Свобода», 1917. – 280 с.

131. Кокошкин Ф. Ф. Областная автономия и единство России. – Москва: Типогр. О. Л. Сомовой, 1905. – 13 с.

132. Кокошкин Ф. Ф. Учредительное собрание: [доклад, прочитанный 7 съезду партии Народной свободы 25 марта 1917 г.]. – Петроград: Синод. Тип., 1917. – 22 с.

133. Корф С. А. Федерализм. – Петроград: К-во «Огни», 1917. – 109 с.

134. Коссовский Вл. Вопросы национальностей. – Вильна: Трибуна, 1907. – 108 с.

135. Костомаров Н. И. Две русские народности // Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1863. – С. 223–287.

136. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киев. Ун-те, 1989. – 736 с.

137. Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1863. – С. 3–56.

138. Костомаров Н. И. Мысли об истории Малороссии / Публ. і примітки О. Ясь // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 182–197.

139. Костомаров Н. И. О значении Великого Новгорода в русской истории // Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1863. – С. 382.

140. Котляревский С.А. Конституционное государство: опыт политико-морфологического обзора. – Санкт-Петербург: Издание Г.Ф. Львовича, 1907. – 316 с.

141. Котляревский С.А. Национально-областной вопрос // Российские либералы: кадеты и октябристы / Сост. Д. Б. Павлов, В. В. Шелохаев. – Москва: РОССПЭН, 1996. – С. 114–117.

142. Ленин В. И. Десять тезисов о Советской власти // Ленин В.И. Полное собрание сочинений / Издание 5. – Т. 36. Март – июль 1918. – Москва: Политиздат, 1969. – С. 73.

143. Ленин В. И. О праве наций на самоопределение // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 25. – Москва: Политиздат, 1969. – С. 306.

144. Ленин В. И. Первоначальный набросок тезисов по национальному и колониальному вопросам (для второго съезда Коммунистического интернационала) // Ленин В. И. Полное собрание сочинений / Издание 5. – Том 41. (май – ноябрь 1920). – Москва: Политиздат, 1981. – С. 161–169.

145. Медем В. Д. Социал-демократия и национальный вопрос. – Санкт-Петербург: Трибуна, 1906. – 64 с.

146. Образование СССР. Сборник документов. 1917–1924. – Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1949. – 472 с.

147. Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914–1918: в 4 т. – Т. 1: Эволюция взглядов. – Москва: РОССПЭН, 2014. – 636 с.

148. Письмо И. В. Сталина В. И. Ленину о тезисах по национальному и колониальному вопросу // Коминтерн и идея мировой революции. – Москва: Наука, 1998. – С. 182–184.

149. Письмо С.Г. Шаумяну, 6 декабря 1913 г. // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 48. Письма: ноябрь – декабрь 1913 г. – Москва: Политиздат, 1969. – С. 235.

150. Предварительный проект статей основных законов по вопросу об автономии (федерации) // Красный архив. Исторический журнал. – 1928. – Т. III (28). – С. 131–132.

151. Ратнер МБ. О национальной и территориальной автономии. С приложением статьи Синоптикуса (Р. Шпрингера) «Государство и нация». – Киев, Санкт-Петербург: Серп, 1906. – 83 с.

152. Ратнер М. Б. Предисловие к русскому изданию // Шпрингер Рудольф. Национальная проблема (Борьба национальностей въ Австрии). – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1909. – С. IV–V.

153. Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса России и СССР в XX веке / Под ред. С.М. Диманштейна. – Т. 3: (февраль – октябрь 1917 г.). – Москва: Изд-во Ком. акад., 1930. – 467 с.

154. Резолюції Всеукраїнських з’їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (від 1-го до 13-го з’їзду Рад) / Упоряд. Ю. О. Іванов. – Харків: Партвидав «Пролетар», 1932. – 412 с.

155. Рейснер М. А. Государство. Часть 1: Идеология и метод, 2-е изд. – Москва: Издание Социалистической Академии Общественных наук, 1918. – 222 с.

156. Рейснер М. А. Революция и федерация. – Петроград: Книгоиздательство И. Р. Белопольского, 1917. – 46 с.

157. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – 590 с.

158. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – 424 с.

159. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / В. Верстюк (відп. ред.), О. Бойко та ін. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

ГАЗЕТИ, ЖУРНАЛИ

160. Abramowicz Ludwik. Objaw tutejszości // Kurier Litewski. – 19 grudnia 1906 (1 stycznia 1907). – № 287.

161. Churchill Winston. The United States of Europe // Saturday Evening Post. – 15 February 1930. – P. 25.

162. Dmowski Roman. Doktryna a realizm w polityce // Przegląd Wszechpolski. – 1904. – № 8. – S. 561–567.

163. Dmowski Roman. Podstawy polityki polskiej // Przegląd Wszechpolski. – 1905. – № 7. – S. 334–360.

164. Kamieniecki Witold. Polityka bałtycka // Przegląd Współczesny. – Rok 1. – T. 2. – №2 (wrzesień 1922). – S. 265–281.

165. Kramář Karel. Federativné Rakousko // Čas. – № 4 (1. 11. 1890). – S. 694–701.

166. Lednicki Aleksander. Po wyborach // Kurier Litewski. – 21 lutego / 6 marca 1907. – № 7 (41).

167. R. M. (Römer Michał) W sprawie Litwy // Przegląd Polityczny (Lozanna). – 1916. – Zeszyt III (wrzesień). – S. 29–35.

168. Römer Michał. Artykuł redakcyjny // Gazeta Wileńska. – 15/28 lutego 1906. – № 1.

169. Römer Michał. Blok ludów b. Rzeczypospolitej // Myśl Polska. – 1916. – R. 2. – Zeszyt V. – S. 78–81.

170. Römer Michał. Kampania autonomistów // Gazeta Wileńska. – 8 (21) czerwca 1906. – № 66.

171. Wasilewski Leon. Białoruś i ruch białoruski // Przegląd Współczesny. – T. 9. – Kwiecień/czerwiec 1924. – S. 390.

172. Wróblewski Tadeusz. List otwarty do wyborców miasta Wilna, Litwinów i Polaków // Gazeta Wileńska. – 28 marca / 10 kwietnia 1906. – № 34.

173. Акты-хроника. Программа конституционно-демократической партии // Вестник Европы. – 1905. – Т. VI (ноябрь–декабрь). – С. 355–356.

174. Бакунин М. А. Русским, польским и все славянским друзьям // Колокол. – 1862. – № 122–123. – С. 1021– 1028.

175. Внутреннее обозрение. Военное положение в царстве польском // Вестник Европы. – 1905. – Кн. 12 (декабрь). – С. 788.

176. Грушевский М. На новом пути (по поводу думских выступлений по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 10–11.

177. Грушевский М. Наши требования // Украинский Вестник. – 1906. – № 5. – С. 268–273.

178. Грушевский М. Национальный вопрос и автономия // Украинский Вестник. – 1906. – № 1. – С. 8–17.

179. Грушевський М. В першій делегації Української партії соц.-революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // Борітеся – поборете! – Відень, 1920. – № 3. – С. 47–60.

180. Грушевський М. Польський законопроект автономії й Українці // Рада. – 1907. – № 94 (21 квітня). – С. 1.

181. Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності. Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві. – Кн. III. – Київ, 1909. – С. 5–14.

182. Грушевський М. Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства // Борітеся – поборете! – Відень, 1920. – № 5. – С. 1–15.

183. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вістник. – Т. XXX. – Кн. VI. – Львів, 1905. – С. 245–258.

184. Грушевський М. Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – 541 с.

185. Грушевський М. С. Роковини української незалежності // Його ж. Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.) та ін.– Т. 4. – Кн. 2. – Л.: Видавництво «Світ», 2013. – С. 257–259.

186. Грушевський М. Світова війна і революція // Український голос. – 10 вересня 1919.

187. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання: Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – Відень, 1920. – № 1. – С. 1–51.

188. Долгоруков П. (Русский). Национальный вопрос в России и конституция // Освобождение (Париж). – № 59. – 10 ноября (26 октября) 1904. – С. 147–148.

189. Єфремов С. Ірландська справа // Нова Рада. – 8 червня – 1917 р.

190. Єфремов С. Народи Росії та державний централізм // Нова Рада. – 27 квітня – 1917 р.

191. Єфремов С. Нова перемога федералізму // Нова Рада. – 31 мая. – 1917 р.

192. Кадеты и национально-персональная автономия // Голос Бунда. – 1917. – № 1. – С. 3–4.

193. Кистяковский Б. (Украинец). К вопросу о самостоятельной украинской культуре. (Письмо в редакцию) // Русская мысль. – 1911. – Т. 5 (май). – С. 131–146.

194. Корф С. А. Национальности и государство // Вестник Европы. – Кн. 9–12 (сентябрь–декабрь). – 1917. – С. 197–233.

195. Ландау Г. Единая Россия // Вестник Европы. – Кн. 4–6 (апрель–май–июнь). – 1917. – С. 548–569.

196. Ледницкий А. Польский вопрос // Русская мысль. – 1905. – № 7. – С. 128–136.

197. Либеральная партия и внешняя политика Россия // Освобождение (Штутгарт). – № 18 (42). – 19 февраля (3 марта) 1904. – С. 314.

198. Медем В. К постановке национального вопроса в России // Вестник Европы. – 1912. – Том 8. – С. 149–168; Том 9. – С. 149–165.

199. «Освобожденская прокламация» о войне и конституции // Освобождение (Париж). – № 57. – 15 октября (2 октября) 1904. – С. 119–120.

200. Струве П. Б. Либерализм и т. н. «революционные» направления // Освобождение (Штутгарт). – № 7. – 18 сентября (1 октября) 1902. – С. 104–105.

201. Струве П. (Редактор) Организация и платформа демократической партии // Освобождение (Париж). – № 58. – 27 октября (14 октября) 1904. – С. 129.

202. Струве П. Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ украинцу // Русская мысль. – 1912. – Том 1 (январь). – С. 64–86.

203. Струве П. Б. Русская революция и мир (Открытое письмо к Жан Жоресу) // Освобождение (Париж). – № 72. – 21 июня (8 июня) 1905. – С. 353–355.

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, ДОКУМЕНТАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ, ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ТА ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

204. Adamová Karolina. K historii evropského federalismu, 1. vyd. – Praha: Karolinum, 1997. – 110 s.

205. Allen Richard E. Oscar Jaszi and Radicalism in Hungary 1900–1919. – New York: Columbia University Press, 1972. – 736 p.

206. Anderson George. Föderalismus. Eine Einführung. – Opladen and Farmington Hills. – 104 S.

207. Askenazy Szymon. Uwagi. – Warszawa: Księgarnia E. Wende, 1924. – 493 s.

208. Austro-Marxism: The Ideology of Unity. – Vol. 1: Austro-Marxist Theory and Strategy. Mark E. Blum, William Smaldone. – Leiden – Boston, 2015. – P. 56–65.

209. Baár Monika. Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century. – New York: Oxford University Press, 2013. – 340 p.

210. Bardach Juliusz. O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX i XX w. // Między Polską etniczną a historyczną. – Wrocław, 1988. – S. 225–272.

211. Bassin Mark. Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geography // Slavic Review. – Vol. 50 (1). – 1991. – P. 1–17.

212. Batowski Henryk. Rozpad Austro-Węgier 1914–1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne). Wyd. II. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. – 389 s.

213. Bauer Otto. Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie. – Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, 1907. – 500 S.

214. Bauer Otto. Zagadnienie Narodowości / Oprac. M. Aleksandrowicz. – Warszawa: Druk E. Skowrońskiego, 1908. – 95 s.

215. Béla Király. The Danubian Problem in Oszkar Jaszi's Political Thought // Hungarian Quarterly. – Vol. 5. – 1965. – P. 124–143.

216. Benz Arthur. Themen, Probleme und Perspektiven der vergleichenden Föderalismusforschtung // Föderalismus. Analysen in entwicklungsgeschichtlicher und vergleichender Perspektive / A. Benz, G. Lehmbruch (Hrsg.). – Wiesbaden, 2002. – S. 9–52.

217. Bergman Aleksandra. Antoni Łuckiewicz (1884–1946): szkic biograficzny // Przegląd Historyczny. – T. 65. – № 4. – 1974. – S. 667–695.

218. Bobrzyński Michał. Wskrzeszenie Państwa Polskiego. Szkic historyczny. – T. 1: 1914–1918. – Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1920. – 238 s.

219. Bonsal Stephen. Suitors and Suppliants: The Little Nations at Versailles. – Simon Publications, 2001. – 300 p.

220. Borodziej Włodzimierz, Brzostek Błażej, Górny Maciej. Polnische Europa – Pläne des 19. und 20. Jahrhunderts // Duchhardt Heinz, Morawiec Malgorzata, Romsics Ignac, Borodziej Włodzimierz. Option Europa. Deutsche, polnische und ungarische Europapläne des 19. und 20. Jahrhunderts. – Göttingen: Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. – 1 Bde. – S. 43–134.

221. Bronowski Franciszek. Idea gminowładztwa w polskiej historiografii: geneza i formowanie się syntezy republikańskiej J. Lelewla. – Łódz, 1969. – 158 s.

222. Butkus Zenonas. Federalistinių idėjų recepcija Lietuvoje 1918–1922 m. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai, Vygintas Bronius Pšibilskis (vyriausiasis redaktorius). – Vilnius, 2009. – S. 214–223.

223. Case Holly. The Age of Questions: Or, A First Attempt at an Aggregate History of the Eastern, Social, Woman, American, Jewish, Polish, Bullion, Tuberculosis, and Many Other Questions over the Nineteenth Century, and Beyond. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2018. – 328 p.

224. Case Holly. The Strange Politics of Federative Ideas in East-Central Europe // The Journal of Modern History. – Vol. 85. – № 4 – 2013. – P. 833–866.

225. Charaszkiewicz Edmund. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921 // Niepodległość. – London–Nowy Jork, 1955. – T. V. – S. 125–167.

226. Chodakiewicz Marek. Intermarium. Lands between the Black and Baltic Seas. – New Brunswick and London, 2012. – 538 p.

227. Cisek Janusz. Kilka uwag o myśli federacyjnej Józefa Piłsudskiego // Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX–XX wiek. Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu w siedemdziesiątą rocznice urodzin. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. – S. 91–100.

228. Cizevskij Dmitrij. Hegel bei den Slowaken // Hegel bei den Slawen / D. Cizevskij (ed.). – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961 (2). – P. 397– 411.

229. Coakley John. Introduction: Dispersed Minorities and Non-Territorial Autonomy // Ethnopolitics. – Vol. 15. – Issue 1. – January 2016. – P. 1–23.

230. Croce Benedetto. Historia Europy w XIX wieku / Przeł. Joanna Ugniewska. – Warszawa: Czytelnik, 1998. – 353 s.

231. Czeitschner Susanne. Discourse, hegemony and polyglossia in judicial system of Trieste in 19th century // Diglossia and Power: Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire. Language, Power, and Social Process. 9. Schjerve, Rosita Rindler (ed.). – Berlin, 2003. – P. 75–76.

232. Dantscher von Kollesberg Theodor. Der monarchische Bundesstaat Österreich-Ungarn und der Berliner Vertrag nebst der Bosnischen Vorlage. – Wien: Beck'sche Universitätsbuchhandlung A. Hölder, 1880. – 359 S.

233. Deák István. Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849. – Phoenix Press, 2001. – 415 p.

234. Declaration of Common Aims of the Independent Mid-European Nations: Adopted by Their Representatives. – Philadelphia, October 26, 1918. – 12 p.

235. Deruga Aleksy. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919). – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – 331 s.

236. Deruga Aleksy. Z dziejów sprawy białoruskiej w latach 1917–1918 // Przegląd Historyczny. – 1968. – T. 59. – Z. 4. – S. 702–723.

237. Deuerlein Ernst. Föderalismus. Die historischen und philosophischen Grundlagen des föderativen Prinzips. – München: Paul List Verlag. 1972. – 416 S.

238. Dicey Albert. England's Case against Home Rule. – London, 1887. – 20 p.

239. Die Habsburgermonarchie 1848–1918 / A. Wandruszka und R. Urbanitsch. – Band III: Die Völcker, Des Reiches. – 1. Teil. – Wien: ÖAW, 1980. – 774 S.

240. Dietz Karl-Martin. Die Entdeckung der Autonomie bei den Griechen // Forum Classicum. – № 4. – 2013. – S. 256–262.

241. Dziewanowski Marian. Joseph Pilsudski: a European Federalist 1918–1922. – Hoover Institution Press, Stanford University, 1969. – 379 p.

242. Evans Robert J. W. Austria, Hungary and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683–1867. – Oxford University Press, 2006. – 337 p.

243. Federalism // Encyclopedia Americana. International Edition. – Vol. 11. – 1973. – P. 77–79.

244. Federalizm // Britanica. Edycja polska. – Tom 11: El–Fe. – Poznań, 1999. – S. 462–463.

245. Feldman Wilhelm. Dzieje polskiej myśli politycznej (1864–1914). – Warszawa: Instytut Badania Najnowszej Historji Polski, 1933. – 387 s.

246. Fischer Holger. Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich–demokratischen Regierung von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919. – München: R. Trofenik, 1978. – 300 S.

247. Fukuda Hiroshi. Central Europe between Empires: Milan Hodža and His Strategy for “Small” Nations // Empire and after: Essays un comparative imperial and decolonization studies / Uyama Tomohiko (ed.). – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2012. – P. 35–51.

248. Galandauer Jan. Vznik Československé republiky 1918: Programy, projekty, perspektivy. – Praha: Svoboda, 1988. – 344 s.

249. Galantai József. Oszkár Jászi’s conceptions on Federalism during the First World War. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975. – 18 s.

250. Galitzi Christine. The Balkan Federation // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – Vol. 168. – July 1933. – P. 178–182.

251. Gelu Sabău. Democracy against Nationalism. The A. C. Popovici Case // South-East European Journal of Political Sciences. – Vol. 1. – № 1. – 2013. – P. 59–76.

252. Gleason Abbott. Totalitarianism: The Inner History of the Cold War. – New York: Oxford University Press, 1995. – 307 p.

253. Gomółka Krystyna. Między Polską a Rosją: Białoruś w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych 1918–1922. – Warszawa: Gryf, 1994. – 263 s.

254. Górny Maciej. The Historical Preconditions of the Polish Democratic Federalism (1795–1918) // Conference Aspects of Democracy. Preconditions, Paths of Development and Contemporary Issues, September 21–22, 2006 / W. Seifert, I. Hoppner (ed.). – Berlin, 2007. – P. 28–40.

255. Grabski Andrzej F. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 278 s.

256. Gross Feliks. Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje. – Warszawa: Inst. Studiów Politycznych PAN, 1994. – 85 s.

257. Gross Feliks. Some Trends in European Federalism // New Europe.– № 10. – September 1941. – P. 263–265.

258. Gross Feliks. The Mechanism of European Politics // European Ideologies. A Survey of 20th century Political Ideas / F. Gross (ed.). – New York: Philosophical Library, 1948. – P. 1–47.

259. Grünberg Karol. Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 357 s.

260. Grygajtis Krzysztof. Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w. – Częstochowa: Wydawn. WSP, 2001. – 623 s.

261. Grygajtis Krzysztof. U źródeł polityki federacyjnej: Bolesław Limanowski // Sprawy Polityczne. – № 6/12. – listopad/grudzień 2001. – S. 119–127.

262. Halecki Oscar. Federal Traditions in Central Eastern Europe // New Europe. – 1 December 1940. – P. 11–12.

263. Halecki Oscar. Federalism as an Answer // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – Vol. 258: Looking toward One World. – July 1948. – P. 66–69.

264. Halecki Oscar. Imperialism in Slavic and East European History // The American Slavic and East European Review. – Vol. 11. – №. 1. – 1951. – P. 1–26.

265. Halecki Oscar. The Problem of Federalism in the History of East Central Europe // Polish Review. – Vol. 5. – № 3. – Summer 1960. – P. 5–19.

266. Halecki Oskar. Historia Europy – jej granic i podziałów. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2002. – 185 s.

267. Halecki Oskar. Idea Jagiellońska // Kwartalnik Historyczny. – Z. 1–2. – Lwów, 1937. – S. 486–510.

268. Halecki Oskar. V Międzynarodowy Kongres Historyczny // Kwartalnik Historyczny.– № 37. – 1923. – S. 258–366.

269. Handelsman Marceli. Adam Jerzy Czartoryski (książę). – T. 1–3 (I – II część). – Warszawa, 1948 – 1950.

270. Handelsman Marceli. Adam Jerzy Czartoryski // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1938. – T. VI. – S. 257– 259.

271. Hazard Paul, May Lewis, Grafton Anthony. The Crisis of the European Mind, 1680–1715. – New York Review Books Classics, 2013. – 480 p.

272. Headley P. C. The Life of Lajos Kossuth, Governor of Hungary, Including Notices of the Man and Scenes of the Hungarian Revolution. – Auburn, 1852. – 476 p.

273. Herman Arthur. The Idea of Decline in Western History. – New York: Free Press, 1993. – 528 p.

274. Historia Europy Środkowo-Wschodniej / J. Kłoczowski (red.). – T. 1. – Lublin: IESW, 2000. – 554 s.

275. Hlousa Wolfgang. Das Föderalisierungskonzept von Aurel C. Popovici „Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich“. – Wien, 1989. – 144 S.

276. Hodža Milan. Európa na križovatke ciest // Milan Hodža, Federácia v Strednej Európe a iné štúdie. – Bratislava: Kalligram, 1997. – S. 296–305.

277. Hodža Milan. Federácia v Strednej Európe a iné štúdie. – Bratislava: Kalligram, 1997. – S. 65–295.

278. Hodža Milan. Federation in Central Europe: reflections and reminiscences. – London: Jarrolds Publishers, 1942. – 236 p.

279. Hodža Milan. O regionálnom federalizmie // Hodža Milan. Federácia v Strednej Európe a iné štúdie. – Bratislava: Kalligram, 1997. – S. 306–341.

280. Hollý Karol. The Proposed Federalization of the Habsburg Monarchy in the Work the United States of Greater Austria by Aurel C. Popovici // Historický časopis.– Vol. 60. – Issue 3. – 2012. – P. 501–520.

281. Howe Stephen. Empire: A Very Short Introduction. – Oxford University Press, 2002. – 160 p.

282. Hroch Miroslav. How Much Does Nation Formation Depend on Nationalism? // East European Politics and Societies. – Vol. 4. – № 1 (Winter). – 1990. – P. 101–115.

283. Iranek-Osmecki Kazimierz. Powstanie Styczniowe w życiu i pracy Józefa Piłsudskiego // Niepodległość. – Londyn, 1974. – T. IX. – S. 3–19.

284. Jastrzębowski Wojciech B. Traktat o przymierzu między wolnymi narodami ucywilizowanymi. Konstytucja dla Europy. – Warszawa – Łódź, 1985. – 281 s.

285. Jaszi Oscar. Neglected Aspects of the Danubian Drama // The Slavonic and East European Review. – Vol. 14. – №. 40. – July 1935. – P. 53–67.

286. Jędrzejewicz Wacław. Rola Józefa Piłsudskiego w odbudowie i umacnianiu państwa polskiego. – Warszawa: IPN, 2013. – 214 s.

287. Jędrzejewicz Wacław. Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys. – Łomianki: LTW, 2008. – 268 s.

288. Jurkiewicz Jan. Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie a Białorusi w latach 1905–1922. – Poznań: UAM, 1983. – 262 s.

289. Kamiński Antoni A. Joachim Lelewel a Michaił Bakunin // Myślą i słowem. Polsko-rosyjski dyskurs ideowy w XIX wieku / Ł. Adamski i S. Dębski (red.). – Warszawa: CPRDiP, 2014. – S. 103–116.

290. Kann Robert. Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918. Band 2: Ideen und Pläne zur Reichsreform. – Böhlau, Graz u. a. 1964. – S. 256–263.

291. Kann Robert. The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918. – Vol. 2: Empire Reform. – New York: Octagon, 1964. – P. 197–207.

292. Kann Robert. A History of the Habsburg Empire, 1526–1918. – University of California Press, 1974. – 646 p.

293. Kann Robert. The Habsburg Empire. A Study in Integration and Disintegration. – New York: Frederick A. Praeger, 1957. – 227 p.

294. Kasmach Lizaveta. The Road to the First Belarusian State: Nation-Building in the Context of the First World War and Revolution, dissertation of PhD in History. – University of Alberta, 2016. – 412 p.

295. Kawalec Krzysztof. Roman Dmowski. – Wrocław: Ossolineum, 2002. – 331 s.

296. Khripachenko Tatiana. National challenges to decentralization: autonomy and federation in the Russian liberal discourse / Dissertation of PhD in History. – Budapest: Central European University, 2014. – 313 p.

297. Kidzińska Agnieszka. Stronnictwo Polityki Realnej 1905–1923. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 319 s.

298. Kieniewicz Stefan. Franciszek Smolka (1810–1899) // Polski Słownik Biograficzny. – T. 39. – Warszawa–Kraków, 1999 – 2000. – S. 314 – 315.

299. Kieniewicz Stefan. Samotnik brukselski: opowieść o Joachimie Lelewelu. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1964. – 140 s.

300. Kisieliene Sudare Bronislava. Tadas Vrublevskis: mintys ir darbai: (bibliografijos rodykle). – Vilnius: Lietuvos mokslą akademijos Vrublevsky biblioteka, 2012. – 260 s.

301. Kohn Hans. The Habsburg Empire, 1804–1918. – Princeton, New Jersey: Van Nostrand Reinhold Company, 1961. – 187 p.

302. Kołakowski Leszek. Kazimierz Kelles-Krauz – ortodoksja na polską modłę // Kołakowski Leszek. Główne nurty marksizmu. – T. 2. – R. X. – Warszawa: PWN, 2009. – S. 221–228.

303. Komarnicki Titus. Józef Piłsudski a polityka wielkich mocarstw zachodnich, Instytut Józefa Piłsudskiego. – Londyn, 1952. – 80 s.

304. Komarnicki Tytus. Rebirth of the Polish Republic. Study in the Diplomatic History of Europe 1914–1920. – Melbourne – London – Toronto: W. Heinemann, 1957. – 776 p.

305. Komlosy Andrea. Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in Habsburg Monarchy // Nationalizing Empires / S. Berger and A. Miller (ed.). – Budapest – New York: CEU, 2015. – P. 369–428.

306. Kopyś Tadeusz. Oszkar Jaszi 1875–1957. Z dziejów idei federalizmu w Europie Środkowej. – Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006. – 200 s.

307. Kořalka Jiří. František Palacký (1798–1876). Životopis. – Praha: Argo, 1998. – 661 s.

308. Kornat Marek. “L’extrême importance de la Diplomatie”. Książę Adam Jerzy Czartoryski i jego Sur le système politique que devrait suivre la Russie // Myślą i słowem. Polsko-rosyjski dyskurs ideowy XIX wieku / Ł. Adamski i S. Dębski (red). – Warszawa: CPRDiP, 2014. – S. 141–168.

309. Kornat Marek. Bolszewizm. totalitaryzm. rewolucja w Rosji. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939). – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2003. – T. 1. – 379 s.; T. 2. – 398 s.

310. Kornat Marek. Józef Beck – zarys biografii politycznej (1894–1932) // Niepodległość. – T. 55. – 2005. – S. 36–106.

311. Kornat Marek. Polska szkoła sowietologiczna (1930–1939). – Kraków: Arcana, 2003. – 628 s.

312. Kornat Marek. Stan badań na temat stosunków polsko-radzieckich // Białe plamy – Czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008) / A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow (red.). – Warszawa: PISM, 2010. – S. 793–841.

313. Kornat Marek. The polish idea of 'The Third Europe' (1937–1938): a realistic concept or an ex-post vision? // Acta Poloniae Historica. – Vol. 103. – 2011. – S. 101–126.

314. Kornat Marek. Z projektów federacyjnych w polskiej myśli politycznej (1917–1921) // O ziemię naszą, nie waszą. Ideowe aspekty procesów narodowotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej / Ł. Adamski (red.). – Warszawa: CPRDiP, 2017. – S. 361–410.

315. Korolov Gennadii. "Anticolonial Intellectual" Anton Łuckiewicz and "Hybrid Nationalist" Otto Eichelman. A Comparative Study of Federalist Utopias // Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe. – Vol. 52. – № 1 (Special Issue). – 2017. – P. 55–71.

316. Korolov Gennadii. "Dwie Europy Środkowe" Oskara Haleckiego w cieniu imperializmów // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik CXXIV.– № 4. – 2017. – S. 677–698.

317. Korolov Gennadii. „Intelektualista antykolonialny" Anton Łuckiewicz i „nacjonalista hybrydowy" Otto Eichelman: komparatystyczne studium utopii federacyjnych // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – Vol. LII. – № 1. – 2017. – S. 55–70.

318. Korolov Gennadii. Środkowoeuropejski federalizm: od ideologicznych utopii do państw narodowych // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – R. 12.– Z. 7. – Lublin, 2014. – S. 55–79.

319. Korolov Gennadii. Federalistyczne utopie w Europie Środkowo-Wschodniej (na początku XX wieku): projekty "Stanów Zjednoczonych" wobec małych narodów // Czeskie badania nad Polska w kontekście Europy Środkowej i Wschodniej / Roman Baron, Roman Madecki, Jan Malicki (red.) – Praha: Historický ústav, 2016. – S. 379–388.

320. Kosmowska I. W. Karol Libelt jako działacz polityczny i społeczny (1807–1875). – Poznań: Ostoja, 1918. – 55 s.

321. Kossuth Louis. Future of Nations: in what consists its security. A lecture delivered in the Broadway Tabernacle, New York, on Monday evening, June 21, 1852. – New York: Fowlers and Wells, 1852. – 44 p.

322. Kraehe Enno E. Austria and the Problem of Reform in the German Confederation 1851–1863 // The American Historical Review. – Vol. 56. – №. 2. – January 1951. – P. 276–294.

323. Kuchabsky Vasyl. Western Ukraine in Conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1923. – Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2009. – 361 p.

324. Kühl Joachim. Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. – München: Oldenbourg, 1958. – 147 S.

325. Kulczycki Ludwik. Autonomia i federalizm w ustroju państw konstytucyjnych. – Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe, 1906. – 306 s.

326. Kuzmany Börries. Habsburg Austria: Experiments in Non-Territorial Autonomy // Ethnopolitics.– Vol. 15. – № 1. – 2016. – P. 43–65.

327. Kwan Jonathan. Austro-German Liberalism and the Coming of the 1867 Compromise: “Politics Again in Flux” // Austrian History Yearbook. – Vol. 44. – 2013. – P. 62–87.

328. Laband Paul. Das Staatsrecht des Deutschen Reichs 1 Bände. – Tübingen: Laupp, 1876. – 618 S.

329. „Lad wersalski” w Europie Środkowej. Konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, 2–3 grudnia 1969 r. / J. Żarnowski (red.). – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1971. – 167 s.

330. Lang Reginald D. European Federalism // European Ideologies. A Survey of 20th century Political Ideas / F. Gross (ed.). – New York: Philosophical Library, 1948. – P. 953–1011.

331. Leczyk Marian. Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917–1919. – Warszawa: PWN, 1966. – 328 s.

332. Leger Ludwik (Leger Louis). Austro-Węgry w XIX wieku. – Warszawa: Red. "Niwy", 1898. –176 s.

333. Lengyel Thomas. The Hungarian Exiles and the Danubian Confederation // The Hungarian Quarterly. – Vol. 5. – 1939. – P. 515 – 540.

334. Leonhard Jörn. Multi-Ethnic Empires and Nation-building: Comparative Perspectives on the Late Nineteenth Century and the First World War // Nationalizing Empires / S. Berger and A. Miller (ed.). – Budapest – New York: CEU, 2015. – P. 629–646.

335. Levy Jonathan. The Intermarium: Wilson, Madison, and East Central European Federalism (PhD diss.). – University of Cincinnati: Boca Raton, 2006. – 463 p.

336. Lieven Dominic. Empire: The Russian Empire and its Rivals. – New Haven: Yale University Press, 2001. – 486 p.

337. Lieven Dominic. Towards the Flame. Empire, War and the End of Tsarist Russia. – Penguin Books, 2016. – 429 p.

338. Limanowski Bolesław. Centralizm i federalizm, państwo narodowe i państwo narodowościowe // Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu, 6-8 grudnia 1925. – Lwów, 1925. – T. I: Referaty. – S. 1–6.

339. Litván György. A Twentieth-Century Prophet: Oscar Jászi 1875–1957. – Budapest: CEU, 2006. – 507 p.

340. Lopata Raimundas. W kręgu projektów odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego // Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica. – T. VIII. – 2001. – S. 155–171.

341. Louis Le Fur. État fédéral et confédération d'États. – Paris: Marchal et Billard, 1896. – 839 p.

342. Lukáč Pavol. Stredoeurópanstvo Milana Hodžu // Hodža Milan, Federácia v Strednej Európe a iné štúdie. – Bratislava, 1997. – S. 11–36.

343. Lustigová Martina. Karel Kramář. – Praha: Vyšehrag, 2007. – 366 s.

344. Lustkandl Wenzel. Föderation oder Realunion? Eine politische Studie – Wien: Beck'sche Universitätsbuchhandlung A. Hölder, 1870. – 46 S.

345. Lustkandl Wenzel. Ungarisch-österreichischer Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage, historisch-dogmatisch dargestellt. – Wien: W. Braumüller, K.K. Hofbuchhändler, 1863. – 498 S.

346. Łempicki Michał. Grand problème international. – Lausanne: Publications de L'Agence Polonaise de Presse a Rapperswil, 1915. – 107 p.

347. Łukasiewicz Sławomir. Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940–1971. – Warszawa–Lublin: IPN, 2010. – 437 s.

348. Maciulis Dangiras, Staliunas Darius. Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question, 1883–1940. – Marburg: Herder-Institut, 2015. – 236 p.

349. Macurek Josef. The Achievements of the Slavonic Congress // The Slavonic and East European Review. – Vol. 26. – №. 67. – 1948. – P. 329–340.

350. Mann S. E. Karel Havlíček: A Slav Pragmatist // Slavonic and East European Review. – Vol. 39. – № 93. – June 1961. – P. 413–422.

351. Mannheim Karl. Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge. – New York: Harcourt, Brace, London: Routlage & Kegan Paul, 1954. – 318 p.

352. Masaki Miyake. J. M. Baernreither und „Mitteleuropa“. Eine Studie über den Nachlaß Baernreither // Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. – 17/18 (1964/65). – S. 359-398.

353. Masaryk T. G. Česká otázka snahy a tužby národního obrození. – 2. vyd. – Praha: Pokrok, 1908. – 264 s.

354. Masaryk T. G. Česká otázka: snahy a tužby národního obrození. – 7 vyd. – Praha: Melantrich, 1969. – 271 s.

355. Masaryk T. G. Cesta demokracie. Soubor projevů za Republiky, Sv. 1: 1918–1920. – Praha: Čin, 1933. – 528 s.

356. Masaryk T. G. Karel Havliček. Snahy a tužby politickėho probuzeni. – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1996. – 383 s.

357. Masaryk T. G. Nová Evropa: stanovisko slovanské. – Praha: Nákl. G. Dubského, 1920. – 246 s.

358. Masaryk T. G. Právo přirozeně a historické. – Praha: Ottovo nakladatelství, 1900. – 43 s.

359. Masaryk T. G. The Problem of Small Nations in the European Crisis; inaugural lecture at the University of London, King's College. – London: The Council for the Study of International Relations, 1915. – 32 p.

360. Mastny Vojtech. The Historical Experience of Federalism in East Central Europe // East European Politics and Societies. – Vol. 14. – 1999. – P. 64-96.

361. Maternicki Jerzy. Idee i postawy: historia i historycy polscy 1914–1918: studium historiograficzne. – Warszawa: PWN, 1975. – 544 s.

362. May Arthur J. H. A. Miller and the Mid-European Union of 1918 // The American Slavic and East European Review. – Vol. 16. – №. 4. – December 1957. – P. 473-488.

363. Mazowiecki Mieczysław (Ludwik Kulczycki). Federalizm a polityka socyalistyczna. – Kraków: Drukarnia Narodowa, 1907. – 30 s.

364. Meurs van Wim P. The Bessarabian Question in Communist Historiography: Nationalist and Communist Politics and History-Writing. – Boulder, Colo.: East European Monographs, 1994. – 458 p.

365. Meyer Henry Cord. Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945. – Hague: Martinus Nijhoff, 1955. – 378 p.

366. Michaluk Dorota. Premier Białoruskiej Republiki Ludowej Antoni Łuckiewicz wobec polskich i litewskich aspiracji do Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny // Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich. – № 2. – 2010. – S. 29-54.

367. Michaluk Dorota, Rudling Per Andres. From the Grand Duchy of Lithuania to Belarusian Democratic Republic: the Idea of Belarusian Statehood, 1915–1919 // The Journal of Belarusian Studies. – Vol. 7. –№ 2. – 2014. – P. 3-36.

368. Miknys Rimantas. Wileńscy autonomiści i ich projekty autonomii politycznej Litwy w latach 1904–1905 // Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica. – T. VIII. – 2001. – S. 97–113.

369. Mohrenschildt Dimitri Sergius von. Toward a United States of Russia: Plans and Projects of Federal Reconstruction of Russia in the Nineteenth Century. – Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press, 1981. – 309 p.

370. Mommsen Hans. Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat. 1. Das Ringen um die supranationale Integration der

zisleithanischen Arbeiterbewegung (1867–1907). – Wien: Europa-Verlag, 1963. – 467 S.

371. Morley Ch. Czartoryski's attempts at a new foreign policy under Alexander I // American Slavic and East European Review.– Vol. 12. – № 4. – 1953. – P. 475- 487.

372. Múdry-Šebík Michal. Milan Hodža's Efforts to Federalize Central Europe // Bohemia. – № 20. – 1979. – P. 97–136, esp. – P. 128-130.

373. Mühlstein Anatol. The United States of Central Europe // New Europe. – 1940. – № 1. – P. 5-8; 1941. – № 2. – P. 31-37; № 3. – P. 60-61; № 5. – P. 113-115.

374. Nationalizing Empires / S. Berger, A. Miller (ed.). – Budapest–New York: CEU, 2015. – 720 p.

375. Neumann Victor. Federalism and Nationalism in the Austro-Hungarian Monarchy: Aurel C. Popovici's Theory // East European Politics and Societies. – Vol. 16. – № 3. – 2002. – P. 864-897.

376. Nowak Andrzej. A "Polish Connection" in American Sovietology, Or the Old Homeland Enmities in the New Host Country Humanities // Ab Imperio. – № 4. – 2007. – P. 237-259.

377. Nowak Andrzej. Europa narodów – wizja księcia Adama Jerzego Czartoryskiego // Nowak Andrzej. Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej. – Kraków: Arcana, 2004. – S. 167-195.

378. Nowak Andrzej. Między carem a rewolucją. Studium wyobraźni politycznej i postaw Wielkiej Emigracji wobec Rosji, 1831–1849. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1994. – 370 s.

379. Nowak Andrzej. Odnowiona Rzeczpospolita. odnowione imperium? Walka o granice 1918–1921 // Nowak Andrzej. Historie politycznych tradycji. Piłsudski. Putin i inni. – Kraków: Arcana, 2007. – S. 179-209.

380. Nowak Andrzej. Polska i Trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego. – Kraków: Arcana, 2016. – 644 s.

381. Okulewicz Piotr. Koncepcja „międzymorza" w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001. – 417 s.

382. Osterkamp Jana. Föderale Schwebelage. Die Habsburgermonarchie als politisches Mehrebenensystem // Föderalismus in historisch vergleichender Perspektive. Bd. 2: Föderale Systeme: Kaiserreich – Donaumonarchie – Europäische Union. Gerold Ambrosius, Christian Henrich-Franke, Cornelius Neutsch (Hgg.). – Baden-Baden, 2015. – S. 197-219.

383. Palacký František. Spisy drobné / B. Rieger (ed.). – Vol. I: Spisy a řeči z oboru politiky – Praha: Bursík a Kohout, 1898. – S. 16-22.

384. Palacký František. The Idea of Austrian State // Modernism: The Creation of Nation-States (Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe. – Vol. 3/1. – Vangelis Kechriotis, Maciej Górny, Ahmet Ersoy (ed.). – Budepest–New York, 2009. – P. 28-29.

385. Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencya jego z cesarzem Aleksandrem I. – T. 2. – Kraków: Spółka Wydawnicza, 1905. – 253 s.

386. Paruch Waldemar. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. – Lublin: Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 880 s.

387. Pejša Robert. Podkarpatská Rus v Československu 1919–1922. Právni a politicko-společeenske aspekty připojeni Podkarpatske Rusi k Československu. – Praha: Karolinium, 2016. – 203 s.

388. Penn William. An Essay Towards the Present and Future Peace of Europe. – Washington: The American Peace Society, 1912. – 21 p.

389. Pernau Margrit. Transnationale Geschichte (Grundkurs Neue Geschichte, Band 3535). – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. – 188 S.

390. Puttkamer von Joachim. Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. – München: Oldenbourg Verlag, 2010. – 353 S.

391. Rauch Georg von. The Baltic States. The Years of Independence Estonia, Latvia, Lithuania, 1917–1940. – Los Angeles: University of California Press, 1974. – 265 p.

392. Renner Karl. State and Nation // National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics / E. Nimni (ed.). – London–New York: Routledge, 2005. – P. 13-48.

393. Riga Liliana, Kennedy James. Mitteleuropa as Middle America? The Inquiry and the Mapping of East Central Europe in 1919 // Ab Imperio. – 2006. – No 4. – P. 271–300.

394. Riker William. Federalism: Origin, Operation, Significance. – Boston: Little Brown, 1964. – 169 p.

395. Ripka Hubert. A Federation of Central Europe. – New York: s.n., 1953. – 88 p.

396. Robert Auty. Jan Kollar 1793–1852 // The Slavonic and East European Review. – Vol. 31. – №. 76: December 1952. – P. 74–91.

397. Roucek Joseph S. Regionalism and Separatism // European Ideologies. A Survey of 20th century Political Ideas / F. Gross (ed.). – New York, 1948. – P. 588–589.

398. Rozdolski Roman. Engels and the Nonhistoric Peoples: The National Question in the Revolution of 1848. – Critique Books, 1986. – 220 p.

399. Sadowski Jeremi. Dwieście lat polskich sporów o federalizm, czyli o zapomnianym rozdziale z polskiej historii najnowszej // Polski Przegląd Dyplomatyczny. – № 2 (36). – 2007. – S. 107-123.

400. Schlesinger Rudolf. Federalism in Central and Eastern Europe. – London: Routledge, 2003. – 533 p.

401. Schneewind Jerome B. The Invention of Autonomy: a History of Modern Moral Philosophy. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988. – 624 p.

402. Schroeder Paul. The Transformation of European Politics, 1763–1848. – Clarendon Press, 1996. – 894 p.

403. Seipel Ignaz. Nation und Staat. – Wien und Leipzig: Braumüller, 1916. – 195 S.

404. Selver Paul. Masaryk. – London: Michael Joseph Ltd, 1940. – 326 p.

405. Seton-Watson Hugh. Nations and States: an Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. – London: Methuen, 1977. – 563 p.

406. Seton-Watson R. W. Karel Kramář // The Slavic and Eastern European Review. – Vol. 16. – № 46. – July 1937. – P. 183-189.

407. Skinner Quentin. Meaning and Understanding in the History of Ideas // History and Theory. – Vol. 8. – № 1. – 1969. – P. 3-53.

408. Skowronek Jerzy. Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – 609 s.

409. Skrzypek Andrzej. Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSSR w latach 1919–1925. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 309 s.

410. Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbirka dokumentů / Václav Žáček, Zdeněk Tobolka (ed.). – Praha: ČSAV, 1958. – 614 s.

411. Smith Jeremy. The Bolsheviks and the National Question 1917–1923. – London: Macmillan Press, 1999. – 304 p.

412. Snyder Timothy. Nacjonalizm, marksizm i nowoczesna Europa Środkowa. Biografia Kazimierza Kelles-Krauza. – Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2010. – 324 s.

413. Snyder Timothy. Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe: A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz (1872–1905). – Cambridge: Harvard Papers in Ukrainian Studies, 1997. – 321 p.

414. Solak Zbigniew. Między Polską a Litwą. Zycie i działalność Michała Römera (1880–1920). – Kraków: Arcana, 2004. – 484 s.

415. Soviet Federalism, Nationalism and Economic Decentralization / A. McAuley (ed.). – New York: St. Martin's Press, 1991. – 214 p.

416. Spatial Concepts of Lithuania in the Long Nineteenth Century / D. Staliūnas (ed.). – Boston: Academic Studies Press, 2016. – 478 p.

417. Springer R. [Renner K.] Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat. – Leipzig, 1902. – 252 S.

418. Štaif Jiří. František Palacký. Život, dílo, mýtus. – Praha: Vyšehrad, 2009. – 400 s.

419. Staif Jiri. The Image of the Other in the Nineteen Century: Historical Scholarship in the Czech Lands // Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism

in Habsburg Central Europe / Nancy M. Wingfield (ed.). – New York: Berghahn Books, 2003. – P. 84-85.

420. Staliūnas Darius. Making a National Capital out of a Multiethnic City: Lithuanians and Vilnius in Late Imperial Russia // Ab Imperio. – № 1. – 2014.– P. 157-175.

421. Staliūnas Darius. Tadeusz Wróblewski a idea kulturalnej autonomii personalnej na Litwie na początku XX w. // Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998). – Poznań: Instytucie Historii UAM, 1999. – S. 100-107.

422. Stasiak Arkadiusz. Idee federalistyczne w pracach Stanisława Leszczyńskiego w kontekście pacyfistyczno-federalistycznej myśli oświeceniowej // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Rok 10. – Z. 4. – 2012.– S. 15-28.

423. Staszic Stanisław. Pisma filozoficzne i społeczne. – T. 2. – Warszawa: PWN, 1954.– 389 s.

424. Stiegnij Piotr. Książe Adam Jerzy Czartoryski i car Aleksander I (epizod z historii „starego sporu") // Myślą i słowem. Polsko-rosyjski dyskurs ideowy w XIX wieku / Ł. Adamski i S. Dębski (red.). – Warszawa: CPRDiP, 2014. – S. 117-140.

425. Sukiennicki Wiktor. Amerykański memoriał Paderewskiego // Zeszyty Historyczne (Paryż). – Z. 26. – 1973. – S. 166-171.

426. Sukiennicki Wiktor. East Central Europe During World War I: From Foreign Domination to National Independence / Maciej Siekierski (ed.). – Vol. 1. – New York: East European Monographs, 1984. – 654 p.; Vol. 2. – 655-1228 p.

427. Sukiennicki Wiktor. Ewolucja ustroju Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w świetle oficjalnych publikacji władzy radzieckich. – Wilno: Instytut Naukowo–Badawczy Europy Wschodniej, 1938. – 354 s.

428. Sukiennicki Wiktor. Początki Ober-Ostu i sprawa konfederacji W. Ks. Litewskiego w 1915–1916 // Zeszyty Historyczne (Paryż). – T. 28. – 1974. – S. 99-104.

429. Sukiennicki Wiktor. Ustrój Państwowy Z.S.S.R. / Kurs spraw wschodnich. Seria II. – Zeszyt 4. – Londyn: Reduta, 1949. – 8 s.

430. Sukiennicki Wiktor. Współczesne idee i ruchy polityczne i społeczne. Część I.: Współczesne idee polityczne i społeczne. Podstawy poglądu na świat (na prawach rękopisu). – Londyn: [Szkoła Nauk Politycznych i Społecznych], 1951. – 158 s.

431. Suni Ronald G. National Revolutions and Civil War in Russia // Revolutionary Russia. New Approaches / Rex. A. Wade (ed.). – New York–London: Routledge, 2004. – P. 119-139.

432. Syski Aleksandr. The United States of Poland (with two explanatory maps). – Boston: Polish-American Citizens Committee, 1919. – 25 p.

433. Szabad György. Hungarian Political Trends between the Revolution and the Compromise (1849–1867) / Studia Historica Academiae Scientuarum Hungaricae. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. – 184 p.

434. Szporluk Roman. Lenin, «Great Russia», and Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 28. – № 1–4. – 2006. – P. 611-626.

435. Szporluk Roman. Masaryk in search of authority // Canadian Slavonic Papers. – Vol. VII. – № 1. – 1965. – P. 235-252.

436. Szporluk Roman. Polska: powstanie teorii i praktyki nowoczesnego narodu // Szporluk Roman. Imperium, komunizm i narody. Wybór esejów / A. Nowak (red). – Kraków: Arcana, 2004. – S. 33-60.

437. Szporluk Roman. The Political Thought of Thomas G. Masaryk. – New York: East European Monographs, 1981. – 244 p.

438. Tanner Marcus. Illyrianism and the Croatian Quest for Statehood // Daedalus. – Vol. 126. – № 3: A New Europe for the Old? – Summer, 1997. – P. 47–62.

439. Teslaru-Born Alina. Ideen und Projekte zur Föderalisierung des Habsburgischen Reiches mit besonderer Berücksichtigung Siebenbürgens 1848–1918. Inauguraldissertation an der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität. – Frankfurt am Main, 2005. – 399 p.

440. The Cambridge History of Poland. From Augustus II to Pilsudski (1697–1935) / W. F. Reddaway, J. H. Penson, R. Dyboski, O. Halecki (ed.). – Cambridge University Press, 1941. – 630 p.

441. The Cambridge History of Russia. Volume 2: Imperial Russia 1689–1917 / D. Lieven (ed.). – 765 p.

442. Tobolka Zdeněk V. Slovansky Sjezd v Praze roku 1848. – Praha: Nakl. F. Simacka, 1901. – 255 s.

443. Traba Robert. Historia wzajemnych oddziaływań – (niedoceniany) paradygmat w nadaniu przeszłości. Wprowadzenie // Historie wzajemnych oddziaływań / R. Traba (red.). – Berlin – Warszawa: Centrum Badań Historycznych PAN, 2014. – S. 7-18.

444. Trencsényi Balázs, Janowski Maciej, Baár Mónika, Falina Maria, Kopeček Michal. A History of Modern Political Thought in East Central Europe:

Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'. – Oxford University Press, 2016. – 704 p.

445. Troebst Stefan. “Historical Meso-Region”: A Concept in Cultural Studies and Historiography // Europäische Geschichte. – Online 6.06.2016. Текст за лінком: www.ieg–ego.eu/en/threads/theories–and–methods/historical–meso–region/stefan–troebst–historical–meso–region.

446. Troebst Stefan. What’s in a Historical Region? A Teutonic Perspective // European Review of History. – № 10. – 2003.– P. 173-188.

447. Trzeciakowski Lech. Karol Libelt. His Idea of Slav Federalism // East European Quarterly. – Vol. 38. – № 3. – Fall 2004. – P. 331-346.

448. Vacar Nicolas P. Belorussia. The Making of Nation. A Case Study. – Cambridge: Harvard University Press, 1956. – 297 p.

449. Váli Ferenc A. The Austro-German Customs Regime before the Permanent Court, Considered with Reference to the Proposed Federation of Danubian States // Transactions of the Grotius Society. – Vol 18. – 1932. – P. 79-96.

450. Vermes Gabor. The Agony of Federalism in Hungary Under the Karolyi Regime, 1918–1919 // East European Quarterly. – Vol. VI. – 1972/1973. – P. 487-503.

451. Vision Europa: Deutsche und polnische Föderationspläne des 19. und frühen 20. Jahrhunderts / Heinz Duchhardt and Małgorzata Morawiec (eds.). – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2003. – 143 S.

452. Waldenberg Marek. Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. – Warszawa: PWN, 1992 – 418 s.

453. Waldenberg Marek. Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. – Warszawa: PWN, 2000. – 499 s.

454. Walicki Andrzej. „Rosyjski socjalizm” Aleksandra Hercena jako odpowiedź na mesjanizm polski // Walicki Andrzej. Polska, Rosja, marksizm. – T. 4. – Kraków: UNIVERSITAS, 2011. – S. 29-128.

455. Walicki Andrzej. Idea narodu w polskiej myśli oświeceniowej. – Warszawa: Polska Akademia Nauk Instytut Filozofii i Socjologii, 2000. – 339 s.

456. Walicki Andrzej. Kwestia narodowa w polskiej myśli marksistowskiej przed 1914 r. // Walicki Andrzej. Polska, Rosja, marksizm. Prace wybrane. – T. 4. – Kraków: UNIVERSITAS, 2011. – S. 269-282.

457. Walicki Andrzej. Między romantyzmem a pozytywizmem // Walicki Andrzej. Polska, Rosja, marksizm. Prace wybrane. – T. 4. – Kraków: UNIVERSITAS, 2011. – S. 177-228.

458. Walicki Andrzej. On Writing of the History of Ideas. Leszek Kołakowski and the Warsaw School of the History of Ideas // Critical Philosophy. – Vol. 1. – № 2. – 1984.– P. 5-23.

459. Walicki Andrzej. Problem religii w ideologiach „Polski odradzającej się”: od deizmu do mesjanizmu // Walicki Andrzej. Filozofia polskiego romantyzmu. Prace wybrane. – T. 2. – Kraków: UNIVERSITAS, 2009. – S. 1-82.

460. Walicki Andrzej. Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne. – Warszawa: Res Publica, 1991. – 83 s.

461. Walicki Andrzej. W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa. – Warszawa: PWN, 1964. – 493 s.

462. Wallnig Thomas. Language and power in the Habsburg Empire: historical context // Diglossia and Power: Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire. Language, Power, and Social Process. 9. Schjerve / R. Rindler (ed.). – Berlin: Mouton de Gruyter, 2003. – P. 15-32.

463. Wandycz Piotr S. The Polish precursors of federalism // Journal of Central European Affairs. – Vol. 12. – № 4. – January 1953. – P. 346-355.

464. Wandycz Piotr. East European History and its meaning. The Halecki-Bidlo-Handelsman debate // Király Béla emlékkönyv: háború és társadalom / szerkesztők Jónás Pál, Peter Pastor, Tóth Pál Péter. – Budapest: Századvég, 1992. – P. 308-321.

465. Wandycz Piotr. Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – Cambridge: Harvard University Press, 1969. – 406 p.

466. Wasilewski Leon. Bakunin wobec Polaków i powstania styczniowego. – Warszawa: Księgarnia Robotnicza, 1928. – 29 s.

467. Wereszycki Henryk. Pod berłem Habsburgów. Zagadnienie narodowościowe. – Warszawa: Wysoki Zamek, 2015. – 340 s.

468. Werner Michael, Zimmermann Bénédicte. Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity // History and Theory. – Vol. 45. – № 1. – 2006. – P. 30-50.

469. Wierer Rudolf. Der Föderalismus bei den kleinen und mittleren slawischen Völkern // Der Donauraum. –Vol. 4. – № 1. – 1959. – P. 3-16.

470. Wierer Rudolf. Der Föderalismus im Donauraum. – Graz–Köln: Böhlau, 1960. – 236 S.

471. Wierzbicki Andrzej. Europa w polskiej myśli historycznej i politycznej XIX i XX wieku. – Warszawa: Trio, 2009. – 267 s.

472. Wilson Samuel J. Lost opportunities: Lajos Kossuth, the Balkan Nationalities, and the Danubian Confederation // Hungarian Studies. – Vol. 8. – № 2. – 1993. – P. 171-193.

473. Wokół dorobku warszawskiej szkoły historii idei / Andrzej Kołakowski (red.). – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2013. – 240 s.

474. Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później / S. Dębski (red.). – Warszawa: CPRDiP, 2013. – 424 s.

475. Zasztowt-Sukiennicka Halina. Fédéralisme en Europe Orientale, dys.: Univ. de Paris. Fac. de Droit (Sciences Politiques et Économiques). – Paris, 1926. – 277 p.

476. Zeman Zbyněk A. A Diplomatic History of the First World War. – London: Macmillan, 1971. – 416 p.

477. Zenkl P. T. G. Masaryk and the Idea of European and World Federation. – Chicago: Czechoslovak National Council, 1955. – 63 p.

478. Zernack Klaus. Das Jahrtausend Deutsch-Polnischer Beziehungseschichte als Problemfeld und Forschungsaufgabe // Grundfragen der Geschichtlichen Beziehungen zwischen Deutschen, Polaben und Polen / W. H. Fritze, W. Filipowiak. – Berlin, 1976. – S. 3-46.

479. Zimmerman Joshua D. Poles, Jews, and the Politics of Nationality: The Bund and the Polish Socialist Party in Late Czarist Russia, 1892–1914. – Madison: University of Wisconsin Press, 2004. – 378 p.

480. Zsolt Lengyel K. „Keleti Svájc“ és Erdély 1918/1919. A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez [I–II] // Korunk [3. Folge]. – 15 (2004) – № 1. – Old. 109–113; № 2. – Old. 76-85.

481. Żyndul Jolanta. Państwo w państwie?: autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku. – Warszawa: DIG, 2000. – 258 s.

482. Абдулатипов Р.Г., Болтенкова Л.Ф., Яров Ю.Ф. Федерализм в истории России, в 3-х кн. – Москва, 1992–1993.

483. Абдулатипов Р.Г., Болтенкова Л.Ф. Опыты федерализма. – Москва: Республика, 1994. – 318 с.

484. Александренко Г. В. Буржуазный федерализм. Критический анализ буржуазных федераций и буржуазных теорий федерализма. – Киев: Изд. АН УССР. – 366 с.

485. Андреевский И. Е. Русское государственное право. – Т. 1. – Санкт-Петербург; Москва, 1866. – 496 с.

486. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – Москва: Наука, 1990. – 224 с.

487. Берштайн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – С. 153-161.

488. Блок М. Апология истории или ремесло история. – Москва: Наука, 1973. – 254 с.

489. Бобраков-Тимошкин А. Проект «Чехословакия»: конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918–1939). – Москва: НЛО, 2008. – 224 с.

490. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва: НЛО, 2011. – 1008 с.

491. Бойко О. Український національний союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С. 157-186.

492. Борисёнок Ю. А., Олейников Д. И. Михаил Александрович Бакунин // Вопросы истории. – № 3. – 1994. – С. 55-76.

493. Бочковський О.-І. Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономічні прямування. – Відень, 1916. – 223 с.

494. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. – Москва: Весь Мир, 2009. – 552 с.

495. Бунд. Документы и материалы (1894–1921 гг.). – Москва: РОССПЭН, 2010. –1365 с.

496. Валицкий А. Россия, католичество и польский вопрос. – Москва: Издательство Московского университета, 2012. – 620 с.

497. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – 462 с.

498. Василевский Л. М. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы / Под ред. И. И. Иванюкова (бесплатное приложение к «Биржевым ведомостям». Второе издание). – Санкт-Петербург, 1906. – 64 с.

499. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. – Москва: Прогресс, 1990. – С. 645-647.

500. Верстюк В. Російська революційна демократія: рефлексія на український національний руху у 1917 р. // Український історик. – № 1–5. – (156–160). – 2003. – С. 239-266.

501. Верстюк В. Ф. Всеукраїнський національний конгрес в контексті становлення Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 3. – 2008. – С. 5-17.

502. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. Навч. пос. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.

503. Віднянський С. Велика війна 1914–1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2014. – Вип. 23. – С. 9-34.

504. Віднянський С. Проблема самовизначення і розв'язання питань про державну приналежність Закарпаття після Першої світової війни // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 16. – С. 104–115.

505. Гильфердинг А. Ф. Собрание сочинений. Статьи по современным вопросам славянским. – Т. 2. – Санкт-Петербург: Печатня В. Головина, 1868. – 494 с.

506. Гирич Ігор. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). – К.: Український письменник, 2014. – 494 с.

507. Гімжаўскас Э. Беларускы фактор пры фармаванні літоўскай дзяржавы ў 1915–1923 гг. – Смаленск: Інбелкульт, 2015. – 216 с.

508. Гісторыя беларускай дзяржаўновсцы ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у дзвюх кнігах, А.А. Каваленя (гал. рэдактор). – Кн. 1. – Мінск: Беларуска навука, 2001. – 583 с.

509. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний: 1917–1921 гг. // Архив русской революции: в 22 т. – Т. 6. – Берлин, 1922. – С. 161-303.

510. Государственная Дума. Стенографические отчеты, 1906 год, сессия 1. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1906. – 1037 с.

511. Градовский А. Д. Германская конституция: Обзор действующей конституции. – Часть II. – Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева, 1876. – 160 с.

512. Гредескул Н. А. Россия и ее народы. «Великая Россия, как программа разрешения национального вопроса в России». – Петроград: Изд-во М.В. Попова, 1916. – 79 с.

513. Грицак Я. Від федеративності до самостійництва: до еволюції української політичної думки XIX – на початку XX ст. // Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів. 22–28 серпня 1993 р.: Доп. і повід. Історія. – Ч. 1. – Л., 1994. – С. 248–257.

514. Гусєв В. До питання про національну програму Бунду (1897–1917 рр.): Від громадянської рівноправності євреїв до культурно-національної автономії // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті. Збірник наукових праць. Матеріали конференції 28 – 30 серпня 2001 р. – К., 2002. – С. 19-29.

515. Диспут приват-доцента Драгоманова в заседании историко-филологического факультета университета Св. Владимира / декан Селин, проф. Модестов, Бильбасов, Яроцкий, Гогоцкий // Журнал Министерства народного просвещения. – Ч. CXLVIII. – № 3 (март). – Отд. 4. – Санкт-Петербург, 1870. – С. 5.

516. Довнар-Запольский М. Белорусское прошлое // Довнар-Запольский М. Исследования и статьи. – Т. 1: Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. – К.: А. П. Сапунов, 1909. – С. 317-345.

517. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2: Українська гетьманська держава 1918 р. – К.: Темпора, 2002. – 352 с.

518. Доубек В. Карел Крамарж и Томаш Масарик: чешская концепция развала Австро-Венгрии // Народы Габсбургской монархии 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств / М. Волос, Г.Д. Шкудин (ред.). – Т. 1. – Москва: Квадрига, 2012. – С. 111–116.

519. Дружинин Н. Декабрист Никита Муравьев. – Москва: Политкаторжанин, 1933. – 366 с.

520. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів Української Народної Республіки. – К. – Тарнів: Вид-во С.У.Д., 1921. – 96 с.

521. Еллинек Г. Конституции, их изменения и преобразования / Под ред. и вступ. ст. Б. А. Кистяковского. – Санкт-Петербург: Изд. «Право», 1907. – 93 с.

522. Еллинек Г. Право меньшинства. – Москва: Тип. И. Д. Ситына, 1906. – 47 с.

523. Еллинек Г. Право современного государства. – Санкт-Петербург: Издание Юрид. Книжного Маг. Н. К. Мартынова, 1908. – 621 с.

524. Єкельчик С. Україно філи. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. – К.: К.І.С., 2010. – 267 с.

525. Жилин А. А. Новые направления французской юриспруденции (Учение о государстве и праве проф. Л. Дюгьи). – К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1910. – 28с.

526. Жилин А. А. Ответственность министров: очерки из теории, истории и практики этого института в конституционных странах. – К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1908. – 364 с.

527. Жилин А. А. Теория союзного государства. – К.: Типография И.И. Чоколова, 1912. – 354 с.

528. Жилин А. А. Учебник государственного права: пособие к лекциям. – Ч. 1. – Петроград: Тип. Б. М. Вольфа, 1916. – 236 с.

529. Западные окраины Российской империи / М. Долбилов, А. Миллер (сост.). – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – 608 с.

530. Зотов А. Ф. Федерализм в контексте споров о «русской национальной идее» // Социологические исследования. – 1996. – № 1. – С. 84–90.

531. Ильин И. А. Жизненные основы федерации // Ильин И. А. Собрание сочинений: в 10-ти томах. – Т. 2. – Кн. 1. – Москва, 1993. – С. 166–169.

532. Ильин И. А. Федерация в истории России // Ильин И. А. Собрание сочинений: в 10-ти томах. – Т. 2. – Кн. 1. – Москва, 1993. – С. 428–506.

533. Каппелер А. Переписи населения в России и Австро-Венгрии как имперские проекты // Ab Imperio. – № 4. – 2012. – С. 78–109.

534. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Л.: УКУ, 2005. – 360 с.

535. Каппелер А. Центры и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700 – 1918 гг.) // Ab Imperio. – № 2. – 2007. – С. 17–58.

536. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – 350 с.

537. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т. 1 / Упоряд. М. І. Буткевич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – 540 с.

538. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т. 2. / Упоряд. М. І. Бутич та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – 692 с.

539. Кистяковский Б. Страницы прошлого. К истории конституционального движения в России. – Москва: Тип. П. П. Рябушинского, 1912. – 131 с.

540. Кіян О. І., Морозов Д. О. Ідея федералізму в східнослов'янській історико-політичній думці XIX – початку XX ст. – Кіровоград, 2014. – 185 с.

541. Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2017. – 305 с.

542. Конституционная монархия, парламентская республика, федерация № 4 (Политическая библиотека, изд. «Свободное слово», 1917). – 15 с.

543. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. – Москва: Весь Мир, 2002. – 656 с.

544. Копысь Т. Из истории венгерского федерализма (Оскар Яси и его концепция федерального переустройства придунайского региона Европы) // Европа. Журнал Польского института международных дел. – Т. 2. – № 4 (5). – 2002. – С. 123–154.

545. Корнат Марек. Прометеїзм – польська візія перебудови Східної Європи // Україна модерна. – № 17 (6). – 2010. – С. 131–148.

546. Королёв Г. А. Antemurale польской историографии: Оскар Халецкий о ягеллонской идее, федерализме и пограничье Запада // Ab Imperio.– № 2. – 2015. – С. 363–382.

547. Королёв Г. А. Украинская революция 1917–1921 годов: европейское измерение и реализация национального проекта // Славяноведение. – № 5. – 2015. – С. 17–27.

548. Корольов Г. «Что такое современное украинство?»: Агатангел Кримський про націю, космополітизм і федералізацію // Український історичний збірник. – Вип. 18. – К., 2015. – С. 338–353.

549. Корольов Г. «Шеф ніякої держави»: ідея Європи Адама Чарторийського // Зовнішні справи. – № 4. – 2017. – С. 57–59.

550. Корольов Г. Більшовицька концепція федералізму в контексті Української революції 1917 –1921 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 6. – К., 2011. – С. 257–272.

551. Корольов Г. Європейський федераліст, імперіаліст чи патріот: польські історики про Юзефа Пілсудського і його східну політику // Український історичний журнал. – № 4. – 2015. – С. 148–160.

552. Корольов Г. Ідея автономізму в уявленнях діячів та сучасників доби Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 7. – К., 2012. – С. 126–147.

553. Корольов Г. Козацький автономізм XVIII ст.: характер і тенденції // Проблеми вивчення історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 17. – К., 2010. – С. 110–118.

554. Корольов Г. Національна автономія під берлом Романових (кінець XIX ст. – 1914 р.): польський, єврейський та український вимір // Український історичний збірник. – Вип. 20. – 2018. – С. 128–145.

555. Корольов Г. Регенерація ідеї федералізму в Українській гетьманській державі 1918 р.: геополітичні та національно-ідентифікаційні чинники // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 8. – К., 2012. – С. 212–225.

556. Корольов Г. Українська історія Отто Ейхельмана: імперська лояльність та служіння «іншій» або «своїй» нації // Архіви України. – № 1. – 2014. – С. 156–167.

557. Корольов Г.О. Ausgleich Габсбурзької імперії: конституційне вирівнювання 1867 р. і наднаціональний федералізм // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник молодих учених. – Вип. 20. – Харків, 2017. – С. 22–30.

558. Корольов Г.О. Декабристський рух в історії «довгого XIX століття» // Література і культура Полісся. – Вип. 60. – Ніжин, 2010. – С. 65–71.

559. Корольов Г.О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – № 5. – 2010. – С. 103–117.

560. Корольов Г.О. Слов'янська федерація і «Вільна Спілка», або українські дебати про федералізм у «довгому XIX ст.» // Проблеми всесвітньої історії. – № 2 (4). – 2017. – С. 86–99.

561. Корольов Г.О. Федералістська перспектива українського націєтворення «довгого» XIX століття // Київська старовина. – № 5. – 2010. – С. 54–63.

562. Корольов Г.О. Федеративні проекти у Центрально-Східній Європі (1815–1923 рр.): інтелектуальна позірність та методологічні парадокси історіографії // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 16. – 2017. – С. 230–255.

563. Корольов Г.О. Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти. – К.: Інститут історії України НАНУ. – 250 с.

564. Крейчи О. Геополитика Центральной Европы. Взгляд из Праги и Братиславы. – Москва – Прага, 2010. – 423 с.

565. Кроче Б. Теория и история историографии. – Москва: Школа Языки русской культуры, 1998. – 194 с.

566. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 487 с.

567. Кудлай О.Б. Боротьба навколо прийняття «Тимчасової інструкції Генеральному Секратаріатові Тимчасового Уряду на Україні» на IV сесії Української Центральної Ради // Український історичний журнал. – № 5. – 1997. – С. 80–86.

568. Кульчицкий (Мазовецкий) К. Автономия и федерация в современных конституционных государствах. – Москва: Изд. Петров. Б-ки, 1907. – 214 с.

569. Куно Ф. История новой философии: Готфрид Вильгельм Лейбниц: Его жизнь, сочинения и учение. – Москва: АСТ, Транзиткнига, 2005. – 734 с.

570. Ладысеў У. Ф., Брыгадзін П. І. Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.). – Мінск: БГУ, 2003. – 307 с.

571. Левит И. Э. Год судьбоносный. От провозглашения Молдавской Республики до ликвидации автономии Бессарабии (ноябрь 1917 – ноябрь 1918). – Кишинёв, 2000. – 499 с.

572. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914). – Львів: Друкарня оо. Василіян у Жовкві, 1926. – 737 с.

573. Лепешкин А. И. Советский федерализм (теория и практика). – Москва: Юридическая литература, 1977. – 319 с.

574. Ливен Д. Империя. история и современный мировой порядок // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. – Москва: Новое издательство, 2010. – С. 283–323.

575. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 299–347.

576. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 173–193.

577. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 1–27.

578. Луцкевіч А. Злучаныя Штаты ад Балтыкі да Чорнага мора // Свабода. – 1990. – № 2. – С. 5–7.

579. Луцкевіч А. Палітычныя лёзунгі беларускага руху // Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. – Смаленск: Інбелкульт, 2015. – С. 95–103.

580. Луцкевіч А. Рэфэрат Беларускае дэлегацыі на Лязанской канфэрэнцыі народаў Расеі // Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. – Смаленск: Інбелкульт, 2015. – С. 78–81.

581. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. – К.: Основа, 2005. – 311 с.

582. Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской Раде // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Издание 5. – Т. 35. – Октябрь 1917 – март 1918. – Москва: Политиздат, 1974. – С. 143–145.

583. Мартин Тері. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). – К.: Критика, 2013. – 639 с.

584. Масарик Т. Ґ. Світова революція за війни й у війні 1914–1918. Спомини. – Ч. 1. – Львів: Червона калина, 1930. – С. 249.

585. Медушевский А. Н. Диалог со временем: российские конституционалисты конца XIX – начала XX века. – Москва: Новый хронограф, 2010. – 486 с.

586. Михайло Драгоманов: Автожиттєпис / Укл. І. С. Гриценко та ін. – К.: Либідь, 2009. – 444 с.

587. Міхалюк Д. Беларуская Народная Рэспубіка ў 1918–1920 гг. Ля вытакоў беларускай дзяржаўносці. – Смаленск, 2015. – 496 с.

588. Міхалюк Д., Рудлінг П. А. Ад Вялікага Княства Літоўскага да Беларускай Народнай Рэспублікі ідэя беларускай дзяржаўнасці падчас нямецкай

акупацыі беларускіх земляў у 1915–1919 гадах // Журнал беларускіх даследаванняў. – 2014. – Частка 7. – Нумар 2. – С. 7–42.

589. Нагорна Л. Федеративна ідея в Україні: традиції. сучасне бачення, перспективи // Історичний журнал. – № 5. – 2006.– С. 3–12.

590. Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У двох книгах / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. – Кн. 1. – К.: Наук. думка, 2011. – 390 с.

591. Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У двох книгах / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. – Кн. 2. – К.: Наук. думка, 2012. – 464 с.

592. Никифоров К. В. «Начертание» Илии Гарашанина и внешняя политика Сербии в 1842–1853 гг. – Москва, 2015. – 256 с.

593. Нольде Б. Э. Национальный вопрос в России: [Докл., чит. на IX Делегат. съезде Партии нар. свободы, 24 июля 1917 г.]. – Петроград: Партия нар. свободы, 1917. – 8 с.

594. Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки: Від початку XIX ст. до Михайла Драгоманова. – Л. – К.: Новітня бібліотека, 1922. – 120 с.

595. Павлишин О. З документів дипломатії Української Народної Республіки 1920–1921 рр.: Договір між УНР і Кубанським Краєм та ідея Союзу Причорноморських Держав // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – Вип. 9. – 2013. – С. 383–398.

596. Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 209 с.

597. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомарознавства. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 2012. – 607 с.

598. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.

599. Політична історія України XX ст. У 6 т., Т. 1.: На зламі століть (кінець XIX – 1917) / Ред. Ю. А. Левенець. Л. П. Нагорна та ін. – К.: Генеза, 2002. – 424 с.

600. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін. – К.: Видавництво «Ніка-Центр», 2008. – 988 с.

601. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 1: У полоні Платонових чар. – 444 с.; Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. – К.: Основи, 1994. – 494 с.

602. Порш М. Автономія України і соціальдемократія. – К.: Друкарня Акц. Тов. «Петро Барській в Київі», 1917. – 79 с.

603. Приймак Т. Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року // Український історичний журнал. – № 1. – 1991. – С. 127–136.

604. Программа Конституционно-демократической партии (Партии народной свободы) // Российские либералы: кадеты и октябристы / Сост. Д.Б. Павлов, В. В. Шелохаев. – Москва: РОССПЭН, 1996. – С. 53–54.

605. Реєнт О. П., Андрусишин Б. І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р., 21–28 вересня н. ст.). – К.: Інт-т історії України НАНУ, 1994. – 72 с.

606. Российские либералы: кадеты и октябристы / Сост. Д. Б. Павлов, В.В. Шелохаев. – Москва: РОССПЭН, 1996. – 304 с.

607. Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис / Отв. ред. Ю.А. Петров. – Москва: РОССПЭН, 2014. – 982 с.

608. Рубач М. А. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении / Под ред. М. Н. Покровского. – Москва, 1930. – С. 3–120.

609. Сборник указов и постановлений Временного правительства: Вып. 1: 27 февраля – 5 мая 1917 / Сост. Отд-нием Свода Законов Гос. Канцелярии. – Петроград: Гос. Типография, 1917. – 555 с.

610. Селезнев Ф. А. Воззвание великого князя Николая Николаевича к полякам 1 (14) августа 1914 года // Славяноведение. – № 5. – 2017. – С. 28–41.

611. Серапионова Е. П. Карел Крамарж и Россия, 1890–1937 годы: Идейные воззрения, политическая активность, связи с российскими государственными и общественными деятелями. – Москва: Наука, 2006. – 512 с.

612. Сергеевич В. И. Русское государственное право. – Москва: Издание князя Л. С. Голицына, 1868–1869. – 333 с.

613. Сидоров А. А. Инородческий вопрос и идея федерализма в России. – Москва: Московский отдел Всероссийского Национального Союза, 1912. – 68 с.

614. Сідарэвіч А. Антон Луцкевіч: ад краёвасьці да незалежніцтва (1916–1918): Агляд крыніцаў // ARCHE. – № 1–2 (41–42). – 2006.– С. 80–91.

615. Скальський В. Губернські селянські з’їзди як складові Української революції 1917–1921 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 4. – К., 2009. – С. 89–146.

616. Скоропадський П. Спогади. – Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.

617. Смалянчук А. Фармаванне краёвай ідэі (пачатак XX ст.): першыя тексты і першыя аўтары // Палітычная сфера. – № 18–19. – 2012. – С. 63–76.

618. Смалянчук А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. – Санкт-Петербург.: Неўскі прасцяг, 2004. – 406 с.

619. Смалянчук Алесь. Беларускі нацыянальны рух і краёвая ідэя // Bialoruskie Zezyty Historyczne. – № 14. – 2000.– С. 105–114.

620. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща. Україна, Литва і Білорусь 1569–1999. – К.: Дух і Літера, 2012. – 624 с.

621. Снарский А. Т. Автономия или федерация? – Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина, 1907. – 62 с.

622. Собственноручные показания А. И. Луцкевича, 30 октября 1939 г. // Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. – Смаленск: Інбелкульт, 2015. – С. 222–250.

623. Солдатенко В. Ф., Любовець О. М. Революційні альтернативи 1917 року й Україна. – К.: Наук. думка, 2010. – 317 с.

624. Сталин И. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И. В. Сочинения: 1907–1913. – Т. 2. – Москва: Политиздат, 1954. – С. 326.

625. Сталин И. В. Общие положения Конституции Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: Проект, принятый комиссией ВЦИК по выработке Конституции Советской Республики // Сталин И. В. Сочинения. – Т. 4. – Москва: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947. – С. 79.

626. Сталюнас Д. В поисках литовской Литвы: литовское национальное движение и процесс конструирования национальной территории (до 1914 г.) // Ab Imperio. – № 1. – 2015. – С. 125–174.

627. Сталюнас Д. Гражданин Великого Княжества Литовского // Вильнюс. – № 2 (141). – 1995.– С. 122–143.

628. Стебницький П. Вибрані твори. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.

629. Суни Р. Диалектика империи: Россия и Советский Союз // Новая имперская история постсоветского пространства. / Ред. И. Герасимов и др. – Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004. – С. 163-196.

630. Тейлор А. Дж. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ–Класика, 2002. – 268 с.

631. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. У двох томах. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.

632. Толочко О. П. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – Ч. 1. – К., 2004. – С. 250-331.

633. Україна: політична історія XX – початок XXI ст. / Ред. кол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К., 2008. – С. 225-312.

634. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Солдатенко В. Ф. (керівник) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 576 с.

635. Федевич К. К., Федевич К. І. За віру, царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний руху (1905–1917 рр.). – К.: Критика, 2017. – 308 с.

636. Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / Под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева. – Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Литера», 1994. – 592 с.

637. Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. – Санкт-Петербург.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1910. – 821 с.

638. Хаген М. фон. История России как история империи: перспективы федералистского подхода // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – Москва: Новое издательство, 2005. – С. 18-47.

639. Хейман С. Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. –К.: Основні цінності, 2000. – 304 с.

640. Хрипаченко Т. И. Неудавшийся компромисс: российские либералы и проекты польской и украинской автономии в Российской империи накануне Первой мировой войны // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – № 1 (17). – 2017. – С. 3–17.

641. Хрипаченко Т. И. Понятия федерация, децентрализация, автономия в социалистическом и либеральном дискурсах Российской империи (конец XIX – начало XX ст.) // «Понятие о России». К исторической семантике имперского периода. – Т. II. – Москва: НЛО, 2012. – С. 99–142.

642. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и

национализм. / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – Москва: Праксис, 2002. – С. 121–145.

643. Цьольнер Е. Історія Австрії. – Л.: Літопис, 2001. – 712 с.

644. Чичерин Б. Н. О народном представительстве. – Москва: Тип. Товарищества И. Д. Сытина, 1899. – 810 с.

645. Чолганский Л. Э. Автономия и федерация. – К.: Изд. Киевского областного комитета партии народной свободы, 1917. – 10 с.

646. Шпорлюк Р. До дискусії про польсько-українські взаємини 1918 р. // Шпорлюк Р. Формування модерних націй. Україна, Росія, Польщі. – К.: Дух і Літера, 2013. – С. 375–389.

647. Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Шпорлюк Р. Формування модерних націй. Україна, Росія, Польщі. – К.: Дух і Літера, 2013. – С. 428–464.

648. Шпрингер Рудольф. Национальная проблема (Борьба национальностей в Австрии). – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1909. – 293 с.

649. Элейзер Д. Дж. Сравнительный федерализм // Полис. – № 5. – 1995. – С. 106–115.

650. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Т. 1 (1): А – Алтай. – Санкт-Петербург, 1890. – С. 126.

651. Яринович Ан. (Андрей Никовский), Галичина. В ее прошлом и настоящем. Очерк истории национальной жизни русин в Австро-Венгрии. – Москва: Задруга, Типография Т-ва Рябушинских, 1915. – 68 с.

652. Ясь О. Костомарова «Мысли об истории Малороссии» // Український історичний журнал. – № 6. – 2014. – С. 179–181.

653. Ященко А. Что такое федеративная республика и желательна ли она для России? – Москва: Тип. Т-ва Рябушинских, 1917. – 102 с.

654. Ященко А. С. Международный федерализм. Идея юридической организации человечества в политических учениях до конца XVIII века. – Visi

655. Ященко А. С. Роль России в сближении Востока и Запада. Доклад, прочитанный на Всемирном Конгрессе Рас в Лондоне 26 июля 1911 года. – Казань, 1912. – 24 с.

656. Ященко А. С. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. – 852 с.